

Deák András György

1025 Felsőzöldmáli út 88/b

Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék

Témavezető: dr. Rostoványi Zsolt

**Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási
Egyetem**

Nemzetközi Kapcsolatok Ph.D. program

Az orosz külpolitikai gondolkodás története (1992-1997)

Ph.D. értekezés

Deák András György

Budapest, 2003

Tartalomjegyzék

I.	A kutatás indoklása,céljai	1
II.	A kutatás során felhasznált anyagok	6
III.	Oroszország, a „szuverén periféria”	15
IV.	Az orosz kondíciók, a külpolitika feltételrendszere a kilencvenes években	24
	<i>IV.1. A külpolitikával szemben támasztott új elvárások</i>	25
	<i>IV.2. A kilencvenes évek nemzetközi folyamatai</i>	27
	<i>IV.3. Az új orosz külpolitika belső kondíciói</i>	35
	<i>IV.4. Az orosz potenciál erodálódása</i>	47
V.	A korai atlantista külpolitika	54
	<i>V.1. A kozirjevi külpolitika belső háttere és alapvetései</i>	54
	<i>V.2. A nyugati romantika belső fogadtatása, az első kritikák</i>	59
	<i>V.3. A korai atlantizmus eróziója</i>	64
	<i>V.4. A külpolitika első korrekciója</i>	78
VI.	Orientációváltás az orosz külpolitikában	90
	<i>VI.1. A jecini konszolidáció belpolitikája</i>	90
	<i>VI.2. Az új külpolitikai hangvétel és fogadtatása</i>	94
	<i>VI.3. A fordulat tematikái – a délszláv válság és a NATO-bővítés</i>	101
VII.	Az orosz nagyhatalmi politika időszaka	115
	<i>VII.1. Autokratikus tendenciák a belpolitikában</i>	115
	<i>VII.2. Konfliktus a Nyugattal</i>	116
	<i>VII.3. Oroszország szövetségeseket keres</i>	119
	<i>VII.4. Reintegrációs kísérletek a közel-külföldön</i>	129
VIII.	A primakovi konszolidáció	141
	<i>VIII.1. Kényszerkoalíciók a belpolitikában</i>	141
	<i>VIII.2. A primakovi konszolidáció főbb kontúrjai</i>	143
	<i>VIII.3. A kiegyensúlyozás gyakorlata – a NATO-bővítés vitájának lezárása</i>	154
IX.	Kitekintés	162
X.	Az értekezés során hivatkozott publikációk jegyzéke	166

I. A kutatás indoklása, céljai

A magyar közgondolkodás számára a kilencvenes években Oroszország elvesztette relevanciáját. A szovjet érdekszférából való kikerülés, a rendszerváltás, az újrakonstruált gazdasági, politikai, diplomáciai közbeszéd nem tartott igényt, nem is kívánt érdemileg megnyilatkozni a Magyarországtól keletre fekvő térségről. Az európai integrációval kapcsolatos közéleti diskurzus, a kisebbségekkel, a kelet-közép-európai térség viszonyaival foglalkozó tudományos, politikai aktorok nem – vagy csak elvétve és kitérőleg – szenteltek pár gondolatot Oroszország és a volt Szovjetunió ügyeinek. Nem tartották azt fontosnak, figyelmet érdemlőnek, rosszabb esetben a téma komolyabb vizsgálata által diszkreditálva érezték a magyar átmenet hitelét, illetve világnézeti megfontolásoktól sem mentesen egyszerűen kellemetlennek vélték azt.

Nem meglepő tehát, hogy az Oroszországra vonatkozó, Magyarországon általánosan elterjedt nézetek erősen archaizálódtak, a korábbi – gyakran már eleve nem túl megalapozott – tapasztalatok kritikátlanul történő kivetítése szolgált a kilencvenes évtized oroszországi folyamatainak magyarázatául. A közgondolkodásban kialakult mindkét fontosabb, rendkívül sztereotip narratíva – egyfelől Oroszország és a Szovjetunió kritikátlan azonosítása, viselkedésük, politikájuk, céljaik teljes azonosítása, másfelől a gazdaság-centrikus argumentáció, kizárólagosan az orosz piacra koncentrááló kereskedelmi retorika – a korábbi, blokk-korszak diskurzusainak töretlen továbbéléseként értelmezhető. Mindkét értelmezési keret meglepően tágnak, rugalmasnak és legfőképpen szívósnak bizonyult ahhoz, hogy a kilencvenes évek oroszországi eseményeit illetően saját értékítélete szerint teljeskörű válaszokat generáljon és gyakran látszólag egymásnak ellentmondó folyamatokat is egymáshoz illesszen. A szovjet-orosz kontinuitásra alapozó közéleti értelmezési keret képes volt egyszerre magába fogadni a Kreml korai, radikálisan nyugatbarát kurzusát, a gajdari reformokat és az orosz civilizációs-kulturális különösséget, a moszkvai rendszerváltás lényegi tagadását, az orosz államkultuszt és a központi hatalom erodálódásának Magyarországon is markánsan érezhető jegyeit, a Kreml mindenhatóságát és a maffia-

birodalom vízióját. Minden, a szovjet időszakra emlékeztető megnyilvánulást, eseményt továbbra is az új orosz politika kizárólagos, szubsztantív elemének tekintett, míg a többi, azzal ellentétes tapasztalatait taktikai lépésként, megtévesztésként értelmezte. Ugyanakkor a gazdaság-központú narratíva lényegében semmibe vette az orosz rendszerváltás politikai, társadalmi dimenzióit és makacsul a szűken értelmezett magyar gazdasági érdekek objektívén keresztül vizsgálta az oroszországi eseményeket. Ennyiben ez az utóbbi értelmezés nem is igényelte az oroszországi folyamatok teljesértékű kifejtését, vizsgálatát, azoknak csak szakmai, taktikai elemeire fordított figyelmet.

Természetesen az oroszországi közállapotok kellően alátámasztották ezeknek az alapjában véve avított értelmezési sémáknak a továbbélését. Az orosz politika egyes korszakai és megnyilvánulásai igazolni látszottak a szovjet-orosz kontinuitás Magyarországon és külföldön általában eleve elítélő értéktartalommal kezelt tételét, míg a politikai, társadalmi viszonyok konszolidálatlansága jócskán leszűkítette a gazdaságon kívüli – és még az arra vonatkozó – perspektívákat is. Mindezeket a hatásokat kellően felerősítette az orosz politikai, gazdasági elit Kelet-Közép-Európa irányában mutatott magatartása, az a tény, hogy nem akarta, nem tudta, illetve nem volt képes megtörni vagy legalább elvékonyítani a köré vont sztereotípiák burkát. Így történhetett, hogy ezeknek a korántsem sporadikus jegyeknek az általánosítása révén a magyar közgondolkodásban alapvetően hamis, de legalábbis torzított kép élt Oroszországról.

Rendkívül érdekes jelenség, hogy egy rendszerváltást átélt társadalom, a szocializmus után megújult magyar tudományos közélet, amely kialakulását tekintve sok tekintetben egyívású és legalább születése folyamatának kezdeti időszakában párhuzamos volt a gorbacsovi peresztrojkával, ennyire érdektelen és képtelen legyen az oroszországi átalakulás új magyarázó elveit, tudományos, történeti paradigmáit felállítani. Elvileg a kelet-közép-európai események részletes ismerete nagyobb betekintést kellett volna, hogy adjon az oroszországi folyamatokba is. Ugyanakkor a nyugati társadalomtudományokban ekkoriban népszerű, korai korszakában szinte már-már provokatívan homogenizáló és a közgazdasági összefüggéseket előtérbe állító

tranzitológia sem készítette az Oroszországra vonatkozó érdemi megnyilvánulásra a hazai politológiát és közgazdaságtant, noha nemcsak eszköztárát és metodológiai megoldásait, de alapvető célkitűzéseit is magáévá tette a tudományos közélet széles köre. Mindez döntő lökést adott ahhoz, hogy ha nem is az orosz rendszerváltás tartalmilag egy Ph.D. értekezés keretein belül érdemileg tárgyalhatatlan történetét, de véleményem szerint annak az általános folyamatokra leginkább jellemző dimenzióját, amolyan lecsapódási pontját, a külpolitikai gondolkodás történetét górcső alá vegyem.

A kilencvenes évek orosz külpolitikáját eszmetörténeti, történeti vagy a nemzetközi politika kategóriáiban elemző szakirodalom rendkívül kiterjedt és sok szempontból jó leírását adja a korszak eseményeinek. Ugyanakkor az európai politológiai és történettudományok szemléleti irányzatai sem képesek teljes mértékben feltárni a kilencvenes évek közepének külpolitika-történetét. Egyrészt ezt nem is tekintik céljuknak, megelégszenek az orosz külpolitika egy-egy szegmensének, relációjának a vizsgálatával. Ezek a mikroelemzések rendkívül hasznosak ugyan, de a legkevésbé sem képesek feltárni a moszkvai magatartás általános mozgatórugóit és motivációt. Így a teljes külpolitikai gondolkodástörténet szempontjából legfeljebb csak tanulságos esettanulmányokként használhatók. A szakirodalom másik jelentős csoportja bár teljeskörű leírását adja a korszak eseményeinek, de nem kíván érdemben átlépni diszciplínája határain, a párhuzamos gazdasági, belső folyamatokra, azok eszmei és politikai lecsapódására legfeljebb csak utal. Nem vizsgálják a diplomáciát meghatározó belső mechanizmusokat, azokat a döntéshozó elitben bekövetkező személyi és nézetbeli változásokat, amelyek meghatározóak voltak egy-egy, a korszak folyamán nagyon is gyakori külpolitikai fordulatnál. Fő céljuk, hogy a szűken értelmezett külpolitika lehető legszélesebbkörű leírását adják, illetve a kilencvenes évek ideológiai irányzatait a nemzetközi politika ismérveinek megfelelően besorolják, esetleg az orosz eszmetörténet egy-egy iskolájához kapcsolják. Ez a megközelítés kiválóan alkalmas az orosz társadalomban létező külpolitikai víziók feltérképezésére, esetleg azoknak nagyobb történelmi perspektívába való helyezésére. Mindazonáltal ez a fajta feldolgozása a témának saját megítélésem szerint megtévesztően statikus képet ad a korszakról, elfedi a külpolitikát ebben a korszakban döntően befolyásoló gazdasági, belső dinamikát.

Ezeket a rivális diskurzusokat változatlanként, a korszak folyamatai által érintetlenekként kezeli. Nem igazán veszi figyelembe, hogy azok viszonylag rövid idő alatt, a körülményekben bekövetkezett változások és saját tapasztalataik révén rendszeres revíziókra és módosításokra szorultak. Korábbi történeti folyamatoknak való megfeleltetésük nemcsak mesterséges, esetenként kifejezetten félrevezető, de az adott korszak politikai, gazdasági kontextusa nélkül értelmezhetetlen is. Ugyancsak nem keres választ eme versengő ideológiáknak a hatalomban való igen gyakori permutációjára, a Kremlben élvezett befolyásuk látványos fluktuációjára. Nem kíván teljeskörű választ adni arra a kérdésre, hogy miben rejlett a korszak külpolitikai cezúráinál egy-egy stratégiai kurzus vonzereje, illetve miért szorult háttérbe a döntéshozatalban a másik irányzat táborá. Épp ezért az ilyen jellegű feldolgozások csak korlátozott mértékben képesek feltárni a korszak egyik kulcsfogalmának, a külpolitikai kurzusváltásoknak az okait és történetét.

Saját dolgozatomban egy szereplő- és tényező-centrikus, a lehetőségek szintjén institucionalista megközelítést választottam a leíró, történeti jelleg megőrzése mellett. Egyszerre kívántam bemutatni a különböző formákban korábban is létező politikafilozófiai áramlatok mentén történő, alapvetően kontinuos elitbeli törésvonalakat és azokat az újfajta, egyedi tényezőket, folyamatokat, amelyek a kilencvenes években meghatározták érvényesülésüket és népszerűségüket. Fő célomnak azoknak az oroszországi csoportoknak és gazdasági, társadalmi hatóerőknek a vizsgálatát tartottam, amelyek döntő hatást gyakoroltak a külpolitikára. Ennyiben nem hagyományos leíró külpolitika-történet megírására törekedtem, azt kifejezetten és fokozottan a társadalmi-gazdasági folyamatokba ágyazva próbáltam bemutatni. Ezt a megközelítést annál is inkább létjogosultnak érzem, mivel – és lényegében ez értekezésem munkahipotézise is – az orosz külpolitika az adott korszakban javarészt a belső folyamatok derivátuma volt. A Kreml világpolitikai magatartása nagyfokú tehetetlenséggel, belső inerciával rendelkezett. Azt a világpolitika, a külső hatások csak korlátozottan, taktikai jelentőséggel befolyásolták. A külső környezetből fakadó ingerek eltörpültek a korszak belső, szerkezeti, a külpolitika alapelemeit és eszközeit, egész szövetrendszerét átalakító dinamikához képest. A nemzetközi politika eseményeire adott reakciókat rendre az

aktuális oroszországi kontextusba kell helyoznünk, azok magyarázatára, az okok feltárására nem elegendők a hagyományos külpolitikai elemzések által kínált keretek.

II. A kutatás során felhasznált anyagok

A külpolitikai gondolkodás kifejezést a következőkben, mint a diplomáciáról való koncepcionális, annak mindennapos tevékenységét megszabni hivatott, rendszeres, elitek közti diskurzus értelmében fogom használni. Ebből a szempontból azt meg kell különböztetni a közvéleményben élő mindennapos, adott esetben szterotíp vízióktól és a külföldről kialakított képektől, a társadalmi elitek által kialakított, a köznép felé közvetített, egymással versengő mítoszoktól, illetve a hivatalos diplomáciától. Mindhárom szoros kölcsönhatásban van úgy egymással, mint az itt tanulmányozandó külpolitikai gondolkodás fórumaival, rendszerével, de nem azonos azzal.

A közvélekedés nyilvánvalóan már a politikai, gazdasági elit értékválasztásainak, attitűdjeinek és mentalitásának egyszerűsített leképeződése a társadalom különböző rétegeiben. Ennyiben a szempontunkból meghatározó doktrinális gondolkodásmódnak egyszerre tárgya, illetve – meghatározóbb módon – korlátja. Tárgya, amennyiben az elit értékválasztásai hosszabb távon meghatározzák, adott esetben módosítják a közvéleményt, utóbbi végeredményben függvénye az előzőnek. Korlátja, amennyiben rövidtávon a politikai döntések és orientációk nem szakadhatnak el a társadalom széles rétegeinek véleményétől, legfőképp nem haladhatnak azzal teljesen szemben. Természetesen a két kapcsolat, a befolyásolás és a függés közötti egyensúly megteremthető, a társadalmi háttérüktől megfosztott döntések “kommunikálhatók”, elfogadtatásuk felgyorsítható, adott esetben a renitens politikai értékválasztás, így a külpolitikai is akár legitim körülmények között is fenntartható egy ideig. Sőt, orosz körülmények között, ahol a köznép és a hatalmi elitek közti kapcsolat hagyományosan fokozottan áttételes, a közvélemény, a civil társadalom strukturálatlan és manipulálható, ilyen manőverekre viszonylag tág tér nyílik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy akár egy külpolitikai kurzus is hosszabb ideig a közvélekedéssel ellentétes irányban, attól függetlenül fenntartható lenne. A közvélemény, a gazdasági, politikai entitások érdekei az elitek különböző csoportjainak fogaskerekei révén képesek annak megváltoztatására. Ebből a szempontból az általam tanulmányozott rövid, bő fél évtizedes külpolitikai

gondolkodástörténet folyamán a külvilágról alkotott köznépi, gazdasági, politikai mikrostruktúrák értékválasztásai fejlődésük és kisebb változásaik ellenére is adottságokként kezelhetők, amelyek inkább – ha nem is egységes, és legfőképp nem egyértelmű – korlátokat szabtak a külpolitikai orientációk számára. Ezért ezekkel, a kilencvenes évek eseményeit elemző rész elején történő rövid ismertetésen túlmenően nem foglalkozom, azokat az orosz elit egyes csoportjainak magatartásában megjelenítve, képviselve gondolom.

Ugyancsak el kell különíteni a napi külpolitikai gondolkodást az elitek külvilágról alkotott mítoszaitól. Ez utóbbiak koherens, zárt elképzelések, amelyek kétségtelenül strukturáltabbak és a hivatalos diplomáciához közelebb állóak, mint a közvélemény gyakran leegyszerűsített gondolati konstrukciói. Sőt, a külpolitikai gondolkodás történetileg éppen ezen mítoszokból alakult ki, azoknak a napi gyakorlat alapján történő kifinomodásának eredményei. A korai, XIX. század idején felbukkanó megközelítések, az ellenzék különböző értékválasztásainak külpolitikai megjelenítései, végeredményben a külvilágról alkotott képek hozták létre azt az erőteret, amelyen belül a konkrét opciók körvonalazódnak. Nyilvánvalóan ezek a korai nagy ideológiai tömbök a diplomácia társadalmasodásával, annak a mindennapos politikai döntéshozatalba való – orosz viszonyok közt igen késői – bekerülésével összeolvadtak, a körülmények szorító hatása alatt közeledtek egymáshoz. Így létrejöhetek a külpolitikai gondolkodás fórumai, a párbeszéd, a hivatalos diplomáciára való ráhatás intézményei, anélkül, hogy annak forrásai, a gyakran sztereotip, de ugyanakkor politikai, gazdasági érdekeket megjelenítő leképeződései, mítoszai eltűntek volna. Ez utóbbiak azonban nem képesek arra, hogy napi szinten koncepcionális, érdemi módon reagáljanak egyes világpolitikai eseményekre. Nem a “Mit kell tenni?” kérdésre adnak választ, sokkal inkább a “Örülünk-e annak, ami történt?” problémára koncentrálnak. Nyilvánvalóan társadalmi súlyuknál fogva ezek a vélemények jobban, közvetlenebb módon áthatják a döntéshozatalt, de csak rendkívül lassan alkalmazkodnak a körülményekhez és gyakran nem adekvát módon, képviselhetetlen törekvések formájában próbálják azokat megvalósítani. Számunkra azonban pont az az érdekes, hogy az itt vizsgált bő öt éves időszakon belül milyen konkrét elképzelések születtek, amelyek ha egymástól eltérő

módon is, saját doktrínáikba ágyazva, de miként reagáltak, és miként alkalmazkodtak Oroszország gyorsan változó világpolitikai környezetéhez és nemzetközi helyzetéhez. Mindazonáltal ezek a mítoszok nem csupán jól kitapintható korlátjai a külpolitikai gondolkodásnak, hanem épp azok a cövekek, amelyekhez egyes diplomáciai doktrínák kötődnek, általuk legitimálódnak. Így az elméleti felvezetésben ezekre a nagyobb gondolati tömbökre részletesebben is kitérek, hogy a kilencvenes évek eseményeinek tárgyalásakor már adottnak vehessem, és hivatkozásul felhasználhassam azokat.

Végül a külpolitikai gondolkodás nem keverhető össze a hivatalos diplomáciával. Az egyes koncepciók eleve tiszta, steril orientációkként alakulnak ki, amelyeket ha a hivatalos irányvonal még esetleg magáévá is tesz, annak végrehajtásába rengeteg spontán, ad hoc elem vegyül. A napi diplomácia a körülmények, emóciók, rögtönzések és érdekkonfliktusok áldozata, míg a stratégiai gondolkodás ezektől mentes. Természetesen ez utóbbi célja annak megváltoztatása, az erre vonatkozó igény nélkül az nem tekinthető a vizsgálat tárgyaként. De éppen ezért alapvető jellemvonásaként ellenzéki, kritikai jellegű is, hiszen áthidalhatatlan szakadék van közte és megvalósulása közt. Lehet nagyobb a befolyása arra, bekerülhet annak vonzáskörzetébe, de nem jöhet létre olyan ideáltipikus helyzet, amikor azonossá válik vele. Nyilvánvalóan a hivatalos diplomácia normális körülmények között igyekszik versenyeztetni ezeket a koncepciókat, adott esetben inkorporálni, de legalábbis intézményesíteni azokat, ennyiben feltűnhetnek különböző orientációk akár egyszerre, egyidőben is hivatalos köntösben. Ezek azonban már csak a doktrínák megvalósítására tett kísérletek, amelyek sikere vagy kudarca nem teljes mértékben az eredeti koncepciók függvényei. Az általam vizsgált külpolitikai gondolkodást épp az jellemzi és különbözteti meg például az elit mítoszaitól, hogy ezt képes felmérni és belátni, képes a koncepcionális váltásra. Ebből a szempontból a hivatalos diplomácia és az arra vonatkoztatott koncepciók szoros kölcsönhatásban állnak egymással, végeredményben a tanulmány vázát adják. A doktrínák számára is fordulópontot jelentő diplomáciai korszakváltásokra ezért majd röviden kitérek, illetve bizonyos külpolitikai törekvések igazolásaként rendszeresen hivatkozom rájuk.

Mindezeket számba véve a külpolitikai stratégiai gondolkodás olyan köztes tartománya a diszciplína egészének, amelyet nehéz objektív módon definiálni, vagy akár határok közé szorítani. Az itt összegyűjtött koncepciók különböznek egymástól mind kidolgozóik személyiségében – ez a kör a pártoktól, minisztériumoktól, lobbiktól egészen egyes személyek által képviselt doktrínákig terjed –, mind azok nyelvezetében, jellegében és legfőképp a politikai érdekérvényesítés képességében. Azonban közös bennük, hogy mindegyik stratégiai koncepció teljes, logikailag zárt és legfőképp az egész orosz külpolitikát felölelő napi üzenete van, képviselőik a közvetlen alkalmazás igényével, a realitásokat figyelembe véve és azokat szorosán követve dolgozták ki azokat. Mindezek alapján sem zárható ki bizonyos mértékű szubjektivitás úgy a témakörbe tartozó irányzatok kiválasztásánál, mint azok bemutatásánál.

Ugyancsak szubjektív, de nem alaptalan döntés eredménye a vizsgált korszak lehatárolása. Az 1992-es kezdő dátum nyilvánvalóan a független Oroszország 1991. decemberi megalakulását rejti. A választás abban a tekintetben természetes, hogy a nemzetközi közösség új alanya a legtöbb mérvadó tényező szempontjából is új entitásként definiálódott. Nemcsak új jogalanyisága, az új környezet értendő ez alatt, hanem az állami vezetés, a politikai elit orosz viszonylatban jelentős cseréje, és a változtatni akarás nyilvánvaló ténye is. Ugyanakkor a történetírás nem ismer teljes cezúrákat, a nemzeti történelmek ilyen kis szakaszaiban mindenképpen a folytonosság a mérvadó. Ebből a szempontból bármennyire is törekedett az új orosz elit szovjet ösképének ellentétévé válni – bár a tagadás már önmagában is előzmény –, nyilvánvalóan nem volt képes minden téren meghaladni önmagát. Az 1997. májusi befejező dátum, a NATO-bővítés vitájának formai lezárása sem teljesen önkényes, bár kétségtelenül vitatható határvonal. Úgy gondolom, hogy ez a szakasz az orosz külpolitika egy teljes ciklusa. Az az 1992-es atlantista külpolitikától kezdődően, majd annak tagadásán keresztül vezet egyfajta szintézis, korlátozott mérvű konszolidáció kidolgozásának jelképes, befejező eseménye felé az 1997-es NATO-val kötött egyezményig. Ez a választás egyben történeti jellegűvé is teszi a tanulmányt, három-négy év távlatából megadja azt a szükséges rálátást, hogy az aktuális események

befolyásától mentesen, viszonylag objektíven egyfajta primer feldolgozását nyújtsam a kilencvenes évek orosz külpolitikája belső, stratégiai vitáinak.

A dolgozatban tárgyalt koncepciók kiválasztásánál a hatalomra, a hivatalos kurzusra való közvetlen vagy közvetett ráhatás szolgált etalonul. Nem vagy csak kitérőleg foglalkoztam olyan marginális, kis politikai relevanciával rendelkező, habár gyakran éppen sajátos vonásaik miatt tudományos szempontból vonzó irányzatokkal, amelyek megítélésem szerint nem hagytak érdemi lenyomatot a diplomáciában. A hivatalos külpolitika befolyásolásának képessége választóvonalul szolgált a dolgozat során. Ebből következik, hogy forrásaim egy jelentős részét az orosz diplomácia hivatalos és félhivatalos dokumentumai tették ki. Így azok alapvetően szerződések, sajtótájékoztatók, az akkori hivatalos vagy ellenzéki álláspontot magvasan összefoglaló beszédek, interjúk. Tekintettel az orosz külpolitika hatalmi piramisára, illetve annak szerkezeti sajátosságaira a kurzusváltások és a diplomáciai korrekciók legtöbbször viszonylag jól dokumentálható pár felsőbb szintű állami szereplő nyilatkozatai alapján. Viszonylagos zavart és kételyt csak a korszak külpolitikai kakofóniája, az egymásnak ellentmondó megnyilatkozások pergő sorozata kelthet, noha épp ezeken keresztül lehet remekül beletekinteni az orosz diplomácia mindennapjaiba.

A hivatalos dokumentáció mellett nagy segítségemre voltak a korszak folyamán rendszeresen megtartott, félhivatalos szereplőket is felsorakoztató tudományos konferenciák vagy a kifejezetten a külpolitika koncipiálására összehívott szemináriumok írásos anyagai. Ezek vagy külön kiadványokban, vagy a témával foglalkozó orosz periodikákban fellelhetőek. A különböző irányzatokat felvonultató, általában előszóban előadott vagy csak minimálisan szerkesztett anyagokban ragyogóan kikristályosodnak a vélemények közti eltérések, a kapcsolódási és az ütközési pontok. Kisebb hatáskörrel, de még mindig érdemi módon merítettem a korszakot elemző tudományos munkákból, cikkekből. Ezek gyakran hasznos tényanyaggal bővítették az egy-egy eseményre, kritikus csomópontokra vonatkozó dokumentációt, illetve jól összefoglalták, tudományos fogalmak szerint újracsoportosították addigi ismereteimet.

Azonban a dolgozat során az általam felhasznált legfőbb primer forrás az általában az oroszországi napi sajtóban megjelent, külpolitikai témájú kisesszé. Ezekben az egy-egy esemény, fejlemény kapcsán készült nagyobb lélegzetvételű írásokban egyformán nyomon követhetők a meghatározó doktrínák alaptételei és a körülmények folytán bennük bekövetkező változások, korrekciók. Igazából csak ezeknek az írásoknak az érdemi áttanulmányozása, a koncepciók eredeti forrásául szolgáló alapvetések részletesebb ismerete révén lehet teljes mértékben bemutatni az időszak folyamán meglévő gondolkodásbeli dinamikát, a különböző nézetek egymásra való hatását. A leginkább torzítatlan, napi kényszerektől mentes forráscsoportot ezek a kisesszék alkották.

A dolgozat első részében rövid történeti felvezetést követően számba veszem az orosz külpolitika kilencvenes éveinek legfőbb kérdéseit, dilemmáit. Lényegében az itt ismertetett problémakör alkotja a dolgozat gerincét, fő hipotézisét. Ezt követően röviden áttekintem az orosz átalakulás nemzetközi és belső környezetét. Bár formailag ez egy technikai összevonás – azért nyújtom ezeknek a látszólag össze nem tartozó folyamatoknak ilyen átfogó betekintését, hogy később szabadon és kötetlenül hivatkozhatassak rájuk –, az orosz történelem, és ezen belül a külpolitika formálódásakor meghatározó és mással össze nem mérhető jelentősége tettek szert ezek a tendenciák. A gazdasági, közéleti, globalizációs folyamatok ismerete nélkül az évtized Oroszországnak egyetlen aspektusa sem érthető meg, elemezhető érdemileg.

A dolgozat fő részében, az ezt követő négy fejezetben már szinte kizárólag a korszak külpolitikájára, illetve a felvázolt gondolattörténeti iskolák egyes kérdésekben vallott álláspontjára koncentrálok. Az első szakasz a gajdari program, a korai kozirjevi diplomácia, a feltétlen atlantizmus időszaka. Az 1992 januárjától tulajdonképpen 1993 októberéig, a Fehér Ház szétlövetéséig tartó korszak a Nyugathoz való azonnali és gyors felzárkózás, a piacgazdaság és a demokrácia teljeskörű megteremtése és a világgazdaságba való integráció, a szovjet nagyhatalmi örökség gondtalan átmentése reményének a jegyében telt. Ugyancsak ebben a periódusban konstruálódtak meg, sorakoztak fel azok a csoportok és irányzatok is – gyakran éppen a kozirjevi

atlantizmus recepciójaként, szinte mindegyikük erős kritikai árnyalattal –, amelyek az évtized későbbi részében folyamatosan meghatározták az orosz külpolitikai gondolkodás terét. Ennyiben ez az időszak nem nyújtott egységes képet. Egyfelől a hivatalos diplomácia meglepő nyíltsággal kiállt a nyugati integráció és modernizáció együttes véghezvitele mellett, szintisztán, a korszak folyamán soha vissza nem térő mértékben azonosult az egyik meghatározó koncepcióval. Másfelől, a korszak másik meghatározó eseménye annak a színtérnek a kialakulása, azoknak a diskurzusoknak a körvonalazódása, amelyek a későbbiekben teljesen vagy csak részlegesen átvették a kozirjevi diplomácia helyét.

Ugyancsak ebben a fejezetben vázolólok azokat a meghatározó kérdésköröket és az azokat érintő elvi, gyakorlati problémákat, amelyek mentén a külpolitika tematizálódott. Ilyenek többek között a Nyugathoz való viszony, a közel-külföld problematika, a külpolitika több lábra állításának a kérdése, a fegyveres erőknek és alkalmazási lehetőségeiknek a megítélése, a gazdasági visszaesés lecsapódása egyes irányzatoknál. Mivel mindezek a kérdéskörök nagyobb kifejtést és a koncepciók közti viták megértéséhez bizonyos tényanyag ismeretét feltételezik, ez a fejezet terjedelmileg jócskán felülmúlja a többi. Ugyan szólnak érvek eme csomópontok külön részben történő leírása mellett is, azonban véleményem szerint azok kronológiailag hiteles, a folyamatokból ki nem szakított bemutatása az érthetőséget jobban biztosítja.

A második fejezet a “hosszú 1994-es év” történetét dolgozza fel, 1993 októberétől 1995 februárjáig, Oroszországnak és a Nyugatnak a NATO-bővítés ügyében bekövetkezett szakításáig. Lényegében az egész év egy lassú, ellentmondásos kurzusváltás története. Ennek belpolitikai hátterét az új orosz konszolidációs folyamat adta. Az új feltételek között, az októberi tapasztalatok bázisán a Kreml a társadalmi feszültségek csökkentésére és lépéselőnyének, a politikai ellenzéken aratott erőszakos győzelmének maximális kiaknázására törekedett. Ebből a szempontból a radikális reformok háttérbe szorultak, bizonyos etatista, autoriter reflexek erősödtek. Ez már önmagában más csoportok, más hatalmi pólusok felértékelődését feltételezte.

A harmadik fejezetben az orosz külpolitika centrumépítő kísérletét írom le. Végeredményben az 1995-ös év során a diplomácia főirányát a Nyugattal való konfrontáció mellett a civilizációs megkapaszkodás, egy önálló térszerkezet és nagyhatalmi kapcsolatrendszer kiépítése képezte. Eme folyamat záróakkordja lehet Primakov 1996 januári külügyminiszteri kinevezése vagy jelképesen az 1996 márciusi, oligarchák és Jelcin között kötött kvázi választási szövetség. Előbbi külpolitikai határkö ugyan, de tekintettel utóbbinak politikai, történeti jelentőségére, azt feltétlenül nagyobb horderejűnek tartom a későbbi események értelmezésekor.

A negyedik fejezetben, 1996 júniusától 1997 május végéig, a NATO-val aláírt Alapokmány aláírásáig követem az eseményeket. Ez az az időszak, amikor a két bukott modell maradványait és érdemileg képviselhető elemeit egy stratégiai konszenzus köré tömörítve konszolidálódott az orosz külpolitika. Véget értek a nagy koncepcionális viták és a külpolitikát meghatározó tényezők kritikus tömege felsorakozott a primakovi kurzus mögé, legfeljebb taktikai szinten bírálva azt. Ugyanakkor érdemes azt is megnézni, kik azok, akik kimaradtak ebből a konszenzusból és milyen kritikai megnyilvánulásaik voltak a hivatalos diplomácia irányában.

Tételesen megvizsgálom eme kvázi-konszenzuális külpolitika alapelemeit, a Nyugathoz való erősen felemás viszonyát, a kiegyezést lehetővé tevő körülményeket, a korszak végére kialakult érdekrendszer, és annak képviselhetőségét, eszközeit. Részletesebben górcső alá veszem azt a kérdéskört, hogy az 1996-os belpolitikai konstelláció mellett egy-egy csoport miért sorakozott fel a primakovi külpolitikai kurzus mögé, illetve az mely érdekkonfliktusokat volt képes sikeresen kezelni. Végezetül meg kell nézni, hogy a primakovi diplomácia mennyiben állt a korábbi összetört víziók talaján és mennyiben volt képes megfelelni azoknak a dolgozat bevezető részében körvonalazott kihívásoknak, amelyek mércéjéül szolgálhatnak az orosz külpolitika objektív megítélésének. Miben volt jobb és miben rosszabb az integrációs és a centrumépítő kísérletnél, milyen tanulságokat vont le azok kudarcaiból, mennyiben revideálta azokat, illetve mennyiben mondott le – kényszerből avagy realitásérzékből – azok végrehajtásáról.

Végezetül – bizonyos távlatokba helyezve a dolgozat tárgyát – rövid kitekintést adok az 1997-et követő időszakról, illetve egy retrospektív, az azóta bekövetkezett fejlemények ismeretében az általam tanulmányozott öt és fél év egyfajta értékelésére teszek kísérletet.

III. Oroszország, a „szuverén periféria”

A kilencvenes évek orosz közgondolkodása és ekképp a külpolitikára vonatkozó koncepcionális igényű diskurzusok is két központi jelentőségű problémakör, az integráció és a modernizáció fogalmi köré szerveződtek. Eme két kérdéskör, illetve a viszonyukra vonatkozó nézetek alkották azokat a meghatározó törésvonalakat, amelyek mentén az orosz közbeszéd, ideológia, politika nagyobb gondolati tömbjei felálltak. Végeredményben minden lényeges, az ország fejlődésére vonatkozó vízió, az új orosz állami, társadalmi berendezkedés ismérveinek meghatározását célul tűző elképzelés eme két problémakör vektorterében született. Egyetlen komolyabb, stratégiai igényű koncepció sem maradhatott felszínen, nyerve el a közvélemény és a politikai, gazdasági elit kritikus tömegének támogatását, ha nem nyilvánult meg ezekben a kérdésekben.

Ugyanakkor Oroszországban sem a világgazdasági, világpolitikai integrációra, sem a társadalmi, gazdasági modernizációra, illetve kettejük viszonyára vonatkozó nézetek nem öltöttek olyan egységes és lényegében konszenzusos formát, mint a szintén rendszerváltó kelet-közép-európai országokban. Utóbbiakban a két folyamat egybefonódott, egymás feltételező és erősítő párhuzamos törekvésekként jelentek mind a köztudatban, mind a tényleges külpolitikában. Az “Európához tartozás”, az “Európába való visszatérés” jelszava egyszerre, egységes formában sorakoztatott fel geopolitikai és modernizációs perspektívákat. A két jelentéstartalom ilyen szoros viszonya a kilencvenes években Kelet-Közép-Európában elválaszthatatlan és megkérdőjelezhetetlen volt. A külpolitika és a rendszerváltás gazdasági, társadalmi dimenziói karöltve, egymáshoz szervesen kapcsolódva jelentkeztek. Az európai integrációval szemben megfogalmazott komoly kihívás, társadalmi, politikai alternatíva nem is körvonalazódott, legfeljebb taktikai, lobbis szinten merült fel pár kritikus, életképes koncepciónak aligha nevezhető kifogás.

Ezzel ellentétben Oroszországban több, egymással versengő koncepció körvonalazódott. Ezek mindegyike más-más megvilágításba helyezte a modernizáció és az integráció közötti kapcsolatot, más ütemben, más feltételek mellett vélte azokat megvalósíthatónak. A korszak folyamán nemcsak nem volt egyértelmű konszenzus a vizionált társadalmi, gazdasági modell és a külpolitikai szerepkör, mozgáster összefüggéseinek kérdéséről, de nem alakult ki egységes elképzelés a rendszerváltás megítéléséről, üteméről és céljairól, a modernizáció és legfőképp a geopolitikai integráció szükségességéről a vonatkozásában sem. Ezekben a kérdésekben tartósan és markánsan kitapintható, egymással ellentétes álláspontok jelentkeztek. Így nem volt egyetértés nemcsak a piacgazdaság és a demokratikus rendszer bevezetéséről, ütemezéséről, mikéntjéről, taktikai kérdéseiről, de annak szükségességéről és megvalósíthatóságáról sem. A társadalmon belüli és az elitek közötti ilyen mérvű meghasonlás és diszensus – a kiinduló feltételeknek a közép-európai viszonyokhoz képest eleve kedvezőtlenebb voltától részben függetlenül – eleve nem ígért megrázkódtatásokról mentes átmenetet¹. Nem volt egyetértés a privatizáció, a tulajdonviszonyok, a társadalmi és politikai berendezkedés, a nemzeti identitást meghatározó ideológiák legelemibb kérdéseiben sem.

Mind a modernizáció, mind az integráció kérdéskörében két-két markáns vízió körvonalazódott. A modernizációt érintő legfőbb törésvonal a modern és a poszt-modern víziók között húzódott². A társadalom- és gazdaság-szerveződés két programja, a nemzeti ideológia eme két változata kettészelte a hagyományos hatalmi, társadalmi, az esetek jelentős részében még az ideológiai frontvonalakat is. Így tévedés lenne azt állítani, hogy a modern-poszt-modern sémák mentén pusztán egyes demokrácia-koncepciók, vagy netalán a demokrácia és a piacgazdaság, illetve az autoriter és korporatív, centralizált ökonómiai felfogás hívei sorakoztak volna fel. Sőt, a két vízió mögött pillanatnyi hatalmi kényszerek, taktikai megfontolások, de akár öntudatos felfogásbeli meggyőződések miatt is érdemi átfedések történhettek. Ugyanakkor a

¹ A társadalmon belüli konfliktusok ezen akut és permanens voltát teszi az orosz sajtószerűségnek, mint antropológiai jelenségnek a sui generis elemévé Alekszandr Ahiézer “civilizációs raszkol” elméletével. Ld.: Ahiézer [1995] pp. 123-139.

² Részletesebben: Szilágyi [1999] p. 79.

hosszú távú célt illetően alapvetően összeegyeztethetetlenek voltak a poszt-modern nyugati társadalom felépülését prioritásként kezelő, illetve a nemzeti jegyeket a hagyományos formában érvényre juttató, a hagyományos orosz államiságot az előtérbe helyező modernizációs paradigmák.

Ugyancsak két nagyobb tömbbe sorolhatók a geopolitikai, geoökonómiai integrációra vonatkozó nézetrendszerek is. Ezek egyik csoportja a modernizációval párhuzamosan szükségesnek tartotta Oroszország minél mélyebb beágyazódását a mintául választott nemzetközi politikai és gazdasági rendszerbe. A nyugati integráció és a poszt-modern globalizáció sokak szemében egymás feltételei, egyazon érme két oldala, elválaszthatatlan törekvések voltak. Bizonyos értelemben még akkor is felvállalhatónak vállalták ezt a célt – kiváltképp az általam vizsgált időszak vége felé –, ha az bizonyos hátrányokat jelentene a modernizációs kurzust illetően. Ennyiben a világgazdasági integráció, a globalizációs folyamatok Oroszországban való érvényesítése még egy fokozottan perifériális jellegű, aszimmetrikus beépülés mellett is elfogadható lett volna. Ennyiben ezen irányzat hívei az általuk vizionált Oroszországot a már létező nyugati társadalomban, az okcidentális külpolitikai rendszeren belül tartották csak megvalósíthatónak. Az integráció a modernizáció előfeltételévé vált, egyértelmű prioritást élvezett. Nem tartottak lehetségesnek semmilyen különutas, “civilizatórikusan szuverén globalizációt”, annak politikai, gazdasági, társadalmi, külpolitikai és ideológiai dimenzióit elválaszthatatlanként és egyazon rendszer szerves elemeiként kezelték. Végeredményben eme nézetrendszer leginkább markáns megnyilvánulása a legújabbkori orosz liberalizmus programja.

Ezen elképzelések ellenpólusa, a hagyományos nemzeti modernizációk képviselői természetesen nem tartották elfogadhatónak az integráció “túlzott áldozatokkal”, aszimmetrikus engedményekkel járó vízióját. Saját programjukat csak hangsúlyosan elkülönült nemzetközi térben, önálló nemzetközi pólusként tartották keresztülvihetőnek. A globális térszerkezeten belül saját elképzelésüket nemcsak azért nem tartották megvalósíthatónak, mert az aránytalan lemondással járna, de alapvetően nem tartották elfogadhatónak a fejlett Nyugat kínálta utat és lehetőségeket. Az ilyen centrumépítő

törekvések legfőbb rémképe a periférizálódás, a gazdasági, társadalmi lemaradás, és legfőképpen az ezzel járó nagyhatalmi elsorvadás volt. Így egy önálló, civilizációs bázison kiépülő centrum jövőképe mellett fogalmazták meg programjukat, a klasszikus nagyhatalmi szerepkört és az azt kellően alátámasztó, a képességeket megteremtő modernizációt. Lényegében ez volt nemcsak a kommunista-szélsőjobboldali diskurzusok lényege, de ezekre az alapokra épült a hatalmi struktúrákban a gyerzsavnyik érvelés is. Szélsőséges és rendkívül radikális formában jelentkezett ez a vízió az újjáéledő eurázsiai iskola munkáiban.

Mindazonáltal a modernizációról és az integrációról alkotott nézetrendszerek nem épültek teljesen egymásra. A nyugati típusú modernizáció hívei nem feltétlenül támogatták a nyugati integrációt. A két dimenzióban jelentkező törésvonalak nem fedtek át teljes egészében. Jellemző képviselője ennek a demokrácia-építő diskurzus. Ez egyfelől elfogadta a nyugati globalista, poszt-modern víziót, de azt épp a nemzetközi integráció periférizáló kényszere miatt nem tartotta keresztülvihetőnek a nyugati geopolitikai kurzus mellett. Ennyiben a fejlett világhoz való felzárkózást csak önálló centrumszerepben tartotta megvalósíthatónak. Így elfogadta a modernizáció stratégiai vonalát, de annak alapjait csak “felülről”, az önálló állami és ennek megfelelően a nagyhatalmi mozgástér megőrzésével vélte megvalósíthatónak.

Természetes, hogy ilyen feltételek mellett aligha lehetett konzekvens és statikus külpolitikai kurzusra számítani. Egymás mellett léteztek olyan elképzelések, amelyek szoros kapcsolatot képeztek a nyugati típusú modernizáció és az annak fejlett formáját képviselő országokhoz való geopolitikai közeledés között, akárcsak a gyors integrációt és a periférikus szerepkört ok-okozati összefüggésbe állító, és ezért a demokratizációt, a piaci átalakítást csak független, szuverén nemzetközi aktorként lehetségesként tartó, vagy tisztán harmadikutas koncepciók. A diplomácia fő vonalait betájolni hivatott alapvető társadalompolitikai, gazdaság szervezési kérdések nyitva hagyása mellett aligha lehetett stabil, konszolidált és letisztult külpolitikai gondolatrendszert hosszabb távon érvényre juttatni. Annak egységét rendszeresen megbontották az élet többi terén kibontakozó konfliktusok és válságok.

Az a tény, hogy a külpolitikai gondolkodás képezte tér – kelet-európai viszonylatban – meglehetősen fragmentált maradt, és ilyen, egymással aligha összeegyeztethető nézetek nagyobb társadalmi, hatalmi bázisra támaszkodhattak, több folyamattal is összefüggésbe hozható. Az egyik alapvető, feltétlenül figyelembe veendő szempont, hogy az orosz társadalom a korszak folyamán a világban lezajlott valaha is volt gazdasági válságok legsúlyosabbikát élte át. Ez a krízis, illetve az általa generált politikai, szociális következmények döntő módon radikalizálták a közgondolkodást, elősegítették annak fragmentálódását. Ugyancsak szerepet játszott – sok tekintetben felnagyította azt – ebben a folyamatban az erős kiinduló pozíciók, a szuperhatalmi múlt, a centrumként betöltött aránytalanul nagy stratégiai mozgástér emléke. Ennek a szerepkörnek az elvesztése egyértelműen elmélyítette a külpolitikai kontúrokat, a múlt és a jelen között meglévő kontrasztot. Ismételten hozzájárult a diskurzusok közti törésvonalak szélesedéséhez az Oroszország jelentette új nemzetközi jogalanyiség, az azzal együtt járó ideológiai, identitásbeli, intézményes űr. A konfliktusok így részben légtüres térben, bizonyos mértékig radikálisan új történelmi helyzetben, kontinuitásukból kizökkenve jelentkeztek.

Mindazonáltal az ország nemzetközi orientálódására, a nyugati integrációra és a különutas modernizációra vonatkozó nézetek javarészt abból a felemás történeti helyzetből következnek, amelyben Oroszország a középkor óta fejlődik. Ez az állapot lényegében Oroszország még kelet-európai tekintetben is rendkívül késői és perifériális európai beilleszkedésből, illetve a térségben szintén egyedülálló nagyhatalmi múlt, a függetlenség, a szuverenitás, sajátos politikai szubjektumának folytatólagos, töretlen megőrzésének a kettősségéből fakad. A két jellegzetesség egyidejű megléte, a „perifériális szuverenitás” ilyen kivételes állapota már a kezdetektől megmagyarázhatatlannak tűnő jelenségként, az orosz nemzeti karakter, a keletiség egyfajta érdekes darabkájaként került elkönyvelésre Európában. Az ország világpolitikai szerepvállalásának, nagyhatalmiságának és a lakosság szegényes létfeltételeinek, a belső elmaradottságnak közhelyszerű antagonizmusa az a jelenség, amellyel a XIX.-XX. században az Oroszországba látogató külföldi utazók szinte

mindegyike szembesült. Oroszországban felborult “az ország ereje polgárainak jólétében rejlik” hazájukban bevált újkori jelszava. Hihetetlennek tűnt, hogy egy olyan ország bírjon az európai világpolitikai mezőnyben az első helyek egyikével, amely társadalmi szerkezetében és mutatóiban legfeljebb saját nemzeti múltjuknak atavisztikus, haladás előtti korszakára emlékeztette őket. Nyilvánvaló, hogy ez az ellentmondás nem egyszerűen a külföldiek számára jelentett talányt, de áthatotta és sok tekintetben meghatározta a XIX.-XX. századi orosz közgondolkodást is. Az orosz külpolitika történetének értelmezésekor pedig épphogy a legfontosabb, minden bizonnyal rendszeralkotó jellegzetesség a teljes állami szuverenitás és a periférikus fejlődés párhuzamos volta.

Oroszország Európához való viszonyát a középkor óta leginkább meghatározó ismérve sajátos “geopolitikai magánya”. A moszkvai állam civilizációs központjai egészen a XVII. század utolsó harmadáig rendkívül messze estek a partnerek fővárosaitól. A tatár hódítás valószínűleg ebben az értelemben is vízvonalzó az orosz fejlődés szempontjából. A Kijevi Rusz – ha civilizatórikusan, kulturális szempontból nem is, de – földrajzi elhelyezkedését, letelepülési rendszerét tekintve csak kisebb töréssel kapcsolódott az európai civilizációhoz. Ugyan nyilvánvalóan hiányzott a római örökség, de a kelet-európainál alacsonyabb népsűrűség mellett és más társadalmi szerveződésben is részese volt annak a térnek, ami a Volgán túl és a déli területeken oly hirtelen véget ért. Sajátos jegyei – ekkor még nem feltétlenül perdöntő kulturális különállásán túlmenően – inkább a Rajnán túli országok fejlődési eltéréseinek extrapolációiként értékelhetők. Valószínűleg a szláv szállásterület nyugatibb részeire, a későbbi lengyel államra is sokuk elmondható lett volna történelmének korábbi szakaszaiban. A nomád betörések, a kun és azt követően a mongol pusztítás ezt a viszonylag egységes tájképet szétroncsolták. Az orosz civilizáció központjai menthetlenül az észak-keleti erdős, a nomádok által kevésbé elérhető területek felé húzódtak, hatalmas szárazföldi gyepűt hagyva Kelet-Európa és saját maga között. Így végeredményben a kor viszonyai mellett a rendszeres, szervezetszerű kapcsolatok szempontjából áthidalhatatlan szárazföldi gát emelkedett a Nyugat és a kiemelkedő

Moszkóvia közé. A megközelítőleg 1300 kilométeres Moszkva-Krakkó távolság megegyezik az utóbbtól Párizsig vagy Doverig megegyező úttal³.

Ez a fajta elszigeteltség nem jelentette azt, hogy Oroszország ne lett volna az Európa fémjelezte politikai, gazdasági, kulturális közösség része. Kötődései, kapcsolatrendszere, nexusai a középkori keresztény világgal voltak a legerősebbek. Legfőbb külső azonosulási, vonatkoztatási pontja továbbra a keresztény közösség és az azt képviselő nyugati és bizánci kultúrkör volt. Az onnan érkező eszmei, politikai impulzusok kétségtelenül meghatározóbbak voltak bármelyik más külső hatásnál, ingernél. Ugyanakkor Oroszország messze külsőbb szatellit-pályán helyezkedett el, mint Kelet-Európa vagy akár a Balkán térsége. Oroszország az európai kontinentális héjszerkezet legkülsőbb pályáján helyezkedett el. A nyugati dinamika csak sokkal közvetettebb, áttételes módon, jóval kisebb felhajtóerővel jelentkezett az orosz területeken.

Így Oroszországnak az európai politikai rendszerbe, a klasszikus nagyhatalmi diplomáciába való belépése csak a péteri reformok idején következett be. Az akkor kivívott európai középhatalmi státuszt csak a XVIII. század végére, a katalini expanzió révén sikerült nagyhatalmi szerepkörre bővíteni. Mindez azonban rendkívül megkésett folyamat volt, tulajdonképpen az utolsó teljesértékű belépés az ókontinens jelentette nagyhatalmi térbe. Oroszország így lényegében kimaradt az európai politikai fejlődés Vesztfáliát megelőző szakaszaiból. Annak már sok tekintetben letisztult norma- és

³ Ez a különállás jól nyomon követhető az európai járványügy példáján. A Kijevi Rusz és a későbbi Oroszország a középkori Európa szinte egyetlen kontinentális térsége volt, ahol már a XIV. századi nyugati Nagy Halált megelőzően is voltak általános járványok. Míg az a VIII. század végétől egészen 1347-ig a földrész nyugati felén csak időszakos, elszigetelt, "kikötői", tehát kifejezetten partmenti jelenség volt, vagy az éhínségekhez kötődő általános "dögvészként" jelentkezett, addig az orosz krónikák több, az ország nagy részére kiterjedő betegségről tudósítanak. Ezek feltételezhetően a nomád Ázsiából érkeztek, de nem jutottak át Európába. Noha eme járványügyi cezúra magyarázható klimatikus, az állatvilág, és ezen keresztül a kór potenciális hordozói elterjedtségének különbségeivel, nyilvánvalóan a civilizációs kapcsok lazasága is szerepet játszott abban. Az emberi kapcsolatok esetleges volta, a kereskedelmi, kulturális érintkezés hézagos jellege határt szabott az ázsiai ragályok terjedésének. Epidemológiai szempontból Oroszország tehát ázsiai, legfeljebb köztes térség volt ebben a korban. Részletesebben ld.: Gottfried [1983].

érdekérvényesítési rendszerébe kevés beleszólása, átvételére pedig még kevesebb ideje maradt.

Ennél is későbbre tehető az európai gazdasági rendszerbe történő – periférikus szerepkörben való – beépülése. Oroszország kimaradt a XVI. századi nagy európai munkamegosztásból. Kontinentális jellege és a kor kereskedelmi viszonyai miatt képtelen volt a kelet-közép-európai országokra jellemző mezőgazdasági beszállító szerepkört ellátni. Az Oroszországgal folytatott kereskedelemre továbbra is a korábbi Hanza-típusú áruforgalom volt a jellemző, földrajzilag specifikus luxustermékek exportjára épült és a XVI. század nagy konjunktúrájának idején korántsem tevődött át annak hangsúlya a tömegfogyasztási cikkekre⁴. Ezen a helyzeten csak rendkívül későn, a XIX. század második felétől kezdődően sikerült változtatni, a korszak nyugati demográfiai robbanása, a folyami hajózás és a vasúti közlekedés terjedése, a mennyiségi export megszervezése révén. Az orosz területek csak az 1830-40-es évektől kezdődően illeszkedtek be szervesen és szorosan – agrárexportőri szerepkörben – a nyugati világgazdasági rendszerbe. 1860 és 1900 között Oroszország részesedése az európai áruforgalomból – rohamosan romló mezőgazdasági cserearányok, növekvő szállítási tehertétel mellett – 5,6%-ról 8,9%-ra kúszott fel⁵. Lényegében tehát ez az az időszak, amikor Oroszország bekerült az európai gazdasági térszerkezetbe, közlekedési, áru- és tőkeforgalmi vérkeringésbe. Mindez egy európai típusú, de rendkívül megkésett modernizáció és a vele együtt járó lassú geopolitikai közeledés kontúrjait vázolja fel⁶.

Mindazonáltal Oroszország egy szabadságfokkal többel bírt, mint a hagyományos európai perifériák. Olyan peremállama volt az európai politikai, gazdasági térnek, amelynek közeledése, megkapaszkodása csak rendkívül későn és vontatottan kezdődött meg. Ebből következően Oroszország, a péteri reformoktól, a Nyugathoz való közeledés megkezdésétől kezdődően civilizációs értelemben nagyobb autonómiával, egy önállóbb

⁴ A témához lásd: Jeannin [1982].

⁵ A témához részletesebben lásd: Metzger [1974]; Spechler [1980]; Mitchell [1975]; Bairoch [1976]; Bairoch [1974].

centrumszerep megvalósítását illetően nagyobb esélyekkel rendelkezett, mint a hagyományos európai nagyhatalmak. Így az európai szatellit-szerep egyaránt magában hordott két lehetőséget: periférikus helyzetét az ókontinens politikai, gazdasági rendszerébe való minél nagyobb fokú beágyazódással, belsőbb európai pályákra való feljutással, integrálódással felszámolni, avagy megőrzött szuverenitását, politikai súlyát felhasználva, a szatellit-pályát kifelé elhagyva, önálló központ létrehozására törekedni⁷. Ez a két vízió, koronként különböző formákban, de meghatározta az orosz eszmetörténetet és ezen keresztül a politikai, külpolitikai gondolkodást is. A két diskurzus befolyása az ország társadalmi berendezkedésének, orientációjának meghatározására történelmi korszakonként, az európai folyamatoktól korántsem függetlenül rendszeresen ingadozott.

Lényegében ez a fejlődéstörténeti dilemma bontakozott ki rendkívül markáns és látványos módon a kilencvenes évek orosz külpolitikájában is. Ebből a szempontból az orosz külpolitika, a korszak folyamán különböző hangsúlyokkal és formában feltett központi kérdése végeredményben a következőre szűkíthető le: integráció a fejlett Nyugathoz, akár periférikus szerepkörben, avagy önálló – bizonyos civilizációs háttérrel rendelkező – nagyhatalmi centrum építése. Az általam vizsgált időszakban mindkét változat képviselői – különböző időszakokban – a Kreml külpolitikájának a fősodrába kerültek. Mindkét gondolatkör a gyakorlati megvalósítás fázisába, a kor orosz viszonyai között a diplomáciát és a napi külpolitikát lehető legnagyobb mértékben meghatározó vezérelvvé válhatott. Nem feltétlenül ezen víziók hibája, de mindkét versengő koncepció tulajdonképpen megbukott az általam vizsgált időszakban. A kilencvenes évek derekának végére kialakuló, Primakov fémjelezte, és általa a diplomáciai gyakorlatban is testet öltő külpolitikai konszenzus sok tekintetben eme elképzelések által hagyott űrt töltötte be a maga semleges, gyerzsavnyik kurzusával.

⁶ Az ilyen európai modernizációs folyamatok keretében és fogalmi rendszerében vizsgálja és rendkívül meggyőzően dokumentálja az orosz társadalomfejlődést Borisz Mironov. Ld.: Mironov [2000].

⁷ Lényegében ez Huntington diagnózisa, amikor Oroszországot a “kettészakadt államokhoz” sorolja. Ld.: Huntington [1993], p. 43.

IV. Az orosz kondíciók, a külpolitika feltételrendszere a kilencvenes években

Ha számba vesszük az 1992-97 közötti orosz külpolitikát döntő módon befolyásoló hatóerőket és folyamatokat, rendre vissza kell nyúlnunk szovjet elődjéhez. Mind a folytonos, mind a cezúrális elemek a szovjet örökség tükrében jelentkeztek. Mind az eszközök, a világpolitikai szerep és mozgástér, mind a magatartás, a külpolitikát formáló akarat, a változás és a változatlanság ismérvei a szovjet vagy a Szovjetuniótól örökbe kapott képességek és törekvések fényében ítélték meg, osztályozhatók. A Szovjetunió, annak lebomlása, az azt követő gazdasági, társadalmi, szociális válság, a nemzetközi politika egyensúlyrendszerének Oroszország szempontjából döbbenetes felbillenése volt az az élményanyag, amely a korszak orosz közgondolkodását alapvetően meghatározta. Irányultságától, diskurzustól függetlenül ezekre a folyamatokra reagált minden érdemi szereplő. Mindezek a tényezők a korszak egészében közvetlenül hatottak, úgy annak elején, mint a végén. Épp ezért indokolt, hogy mielőtt részletesebben foglalkoznánk a külpolitika stratégiai irányáról folytatott vitákról, egy fejezet erejéig kitérjek annak a környezetnek a bemutatására, annak a kiinduló helyzet és végpont közötti dinamikájára, amely hatása alatt ezek a viták kibontakoztak.

Persze a kilencvenes évek orosz rendszerváltásának és a világ folyamataiba való beilleszkedés gyorsmérlegének, a külpolitika teljesítményének megvonása nem egyszerű feladat. Az teljesen egyértelmű, hogy a '97-es Oroszország helye a nemzetközi rendszerben nehezen összemérhető a késői Szovjetunióéval, de az 1992-es Oroszországgéval is. Azonban a legfőbb kérdés épp az, hogy ez a döbbenetes tévesztés milyen összetevőkre bontható. Milyen mértékben írható az külső, illetve belső tényezők számlájára? Mennyiben volt elkerülhetetlen, örökölt adottság, illetve milyen mértékben tehető felelőssé azért az orosz rendszerváltó elit? Milyen állapotokat örökölt 1992-ben a Kreml, mik voltak a korábbi időszak áthúzódó hatásai? Milyen volt az a nemzetközi rendszer, amelybe be kívánt illeszkedni az új orosz állam? Milyen folyamatok zajlottak le a kilencvenes években a világban, mennyire kedveztek ezek Oroszországnak? Mik

voltak azok a kiinduló kondíciók, amelyek az 1992-es orosz külpolitikai alapvetést meghatározták? Csak eme kérdések megválaszolása után lehet érdemleges értékelését adni a 1992-97 között folytatott orosz külpolitikának.

A korszak folyamatai és meghatározó problémái tehát korántsem vezethetők vissza egyetlen okra. Három olyan, egymással szervesen összefüggő és most némileg mesterségesen elkülönített komponensre különítem el a kilencvenes évek Oroszországot érdemileg érintő eseményeit, amelyeket külön-külön meghatározónak tartok. Az első csoport a hidegháború végéhez vezető nemzetközi folyamatok, illetve azok továbbélése a kilencvenes évtizedben. Másodikként a Szovjetunió szétesése, az új geopolitikai környezet, az ebből fakadó kötődéseket, és az új Oroszország integritását biztosító, az ország- és államszervezést elősegítő és gátló tényezőket veszem górcső alá. A harmadik, és kétségtelenül a leginkább látványos tényezőcsoport az a páratlan gazdasági és politikai összeroppanás, amelyet Oroszország az évtized folyamán átélt. Mindhárom okcsoport – pár kivételtől eltekintve – alapvetően szűkítette, csökkentette Oroszország világ gazdasági, világpolitikai potenciálját, negatívan érintette a nemzetközi politikában meglévő orosz befolyást. Így nemcsak az eredő, de a külön-külön vett vektorok is egyazon irányba mutattak, azok hatása összeadódott. Ugyanakkor ez a megállapítás nem feltétlenül minősíti az orosz rendszerváltó elitet. Annak tevékenysége, mozgásteret már javarészt korábról örökölt kényszerek mentén, korlátozott cselekvési lehetőségek mellett bontakozott ki. Így annak tevékenysége, illetve eredményeinek megítélése nem mosható össze, sőt inkább különválasztandó azoktól a hosszútávú folyamatoktól, amelyek meghatározták az orosz erőteret ezekben az években.

IV.1. A külpolitikával szemben támasztott új elvárások

A szovjet időszakban a külpolitika kétségtelenül a rendszer privilegizált eleme volt. A Szovjetunió, kiváltképp késői hidegháborús formájában, páratlan mértékben rendelte alá erőforrásait a világpolitikában élvezett helyzetének javítására. Egész berendezkedése, gazdasági, politikai mechanizmusai egytől egyig a diplomácia, illetve az azt kiszolgáló területek felé irányultak. A rendszer sikerét mind mozgatói és

irányítói, mind egyes kritikusai is a Szovjetunió világpolitikai státuszának változásában mérték. A szovjet rendszer birodalmi logikájának megfelelően a hatalom maximalizálásának szinte egyetlen eszközévé lépett elő a tágabban értelmezett külpolitikai siker.

Nem szabad elfeledni, hogy ez a modell páratlan pályát futott be a XX. században⁸. A Szovjetunió stratégiai helyzete a világban soha nem volt olyan kimagasló, mint a gorbacsovi reformok hajnalán. Képes volt szuperhatalommá válni, több területen behozni lemaradásait, a világ közel felét befolyása alatt tartani és döntően közreműködni egy olyan nemzetközi rendszer kialakításában és működtetésében, amely nemcsak rögzítette pozícióját az élen, de valószínűleg amelyben kivívott szerepének a legnagyobb haszonélvezője is volt. A hidegháború kétségtelenül egyik legzavaróbb paradoxona, hogy akkor fejeződött be pár pillanat alatt, amikor a szovjet modell elérte csúcspontját, saját értékrendszere szerint soha nem látott sikereket tudhatott maga mögött.

Mindenesetre a nyolcvanas évek végére ez a helyzet alapvetően megváltozott. A modell megváltozásával összhangban már a késői gorbacsovi korszakban is lekerült a hatalmi piramis tetejéről a külpolitika. Ez nyilvánvalóvá vált 1989 elejére, amikor a kelet-nyugati kapcsolatok átlépték a fegyverzetkorlátozás negyven éve létező Rubiconját. A szovjet blokk felbomlása, a kelet-európai csapatkivonások, a szovjet gazdasági rendszer átépítésére tett erőtlén kísérletek mind azt jelezték, hogy a diplomácia már nem a Kreml magatartásának mozgatórugója, elvesztette privilegizált szerepét. A szovjet elit jelentős része feláldozhatónak tartott bizonyos, korábban érinthetetlen pozíciókat. Ezt azonban a korábbiaktól eltérően nem külső nyomásra, kényszerből tette, hanem saját döntéseként, más területeken remélt előnyökért.

Érdemes hangsúlyozni, hogy önmagában ez a döntés, a külpolitika prioritásvesztése, más céloknak való alárendelése korántsem élvezte az elit teljeskörű támogatását. Már a gorbacsovi korszak végétől kezdődően nem volt egyetértés a

külpolitika funkcióinak, szerepének és jelentőségének a kérdésében. Egyfelől a rendszerváltó értelmezésben a külpolitika alapvetően új feladatot kapott: az új Oroszországnak a világra való adaptációját volt hivatott elősegíteni. A diplomácia a formálódó belső viszonyok kiszolgálójává és indikátorává lépett elő. A kül- és belpolitika közötti ok-okozati viszony megfordult. A rendszerváltás során jelentkező belső elvárások és célkitűzések lettek a külpolitika legfőbb magyarázó elemeivé, annak alárendelődve jelentkezett a konkrét diplomáciai magatartás. Másfelől a rendszerváltó csoportok másik része – különböző megfontolásokból – Oroszország nemzetközi pozícióját nem tartotta teljes mértékben a belső folyamatok derivátumának. Ebben az értelmezésben a külpolitika önálló funkcióval és értelemmel, saját logikával és a belső átalakítástól független érdekrendszerrel rendelkezett. Tagadták a “rendszerváltó diplomáciát” és bizonyos, irányzatokként eltérő mértékű belső áldozatokat voltak hajlandók tenni külpolitikai sikerek érdekében.

IV.2. A kilencvenes évek nemzetközi folyamatai

Általánosan elfogadott vélemény, hogy a Szovjetunió felbomlását alapvetően a radikálisan változó nemzetközi környezet okozta. A világ olyan mélyreható gazdasági, politikai változásokon esett át a hetvenes évek elejétől kezdődően, amelyekre a Szovjetunió egyszerűen nem reagált. Élte a maga életét, „pangott”, nem érzékelte a világban bekövetkező változásokat és nem is érdeklődött azok iránt. Így a szovjet rendszer bukása, akárcsak a dinoszauruszok kipusztulása elkerülhetetlen, végzetes volt. Az andropovi és gorbacsovi változtatási kísérletek alapvetően megkésették és hibásak voltak, a helyzet legkésőbb a második olajárrobbanás után, a nyolcvanas évek elejére menthetetlenné vált.

Ez az általam most érdemtelenül leegyszerűsített értelmezés nagyjából megállja a helyét. Noha nyit bizonyos támadási felületet, eltekint a rendszerben meglévő extenzív növekedési potenciál kimerülésétől, azoktól a modernizációs vívmányoktól, amelyek épp magát a szovjet rezsimeket ásták alá, a „szovjet dinoszaurusz” elmélete az

⁸ Erről részletesebben: Castells [1998] pp. III/1-70.

összeomláshoz vezető egyik meghatározó jelenségcsoportra tapint rá. Olyannyira, hogy érdemes a gondolatmenetet időben tovább futtatni, a helyzethez idomítva extrapolálni és megnézni azoknak a bizonyos “világban bekövetkezett változásoknak”, a globalizációnak és Oroszországnak a viszonyát a kilencvenes években.

Több okból is fontos ezt a kapcsolatot áttekinteni. Először is azért, mert a világgazdasági folyamatok nem szűntek meg hatni a Szovjetunió felbomlása után sem. A jelcini Oroszország előtt álló kihívások legtöbbje és legfontosabbjai ugyanazok voltak, amelyekkel a késői Szovjetunió is szembesülni kényszerült. Önmagában a hidegháborús logika feladása, a kommunizmussal való szakítás csak a problémák egy részét oldotta meg. Levette a napirendről a szembenállás és a konfrontáció kérdését, de a kétpólusú nemzetközi rendszer megszűnése még nem adott választ a megváltozott környezethez való adaptálódás mikéntjére. Mindössze annyit jelentett, hogy a régi formában a rendszert nem lehetett fenntartani. A XX. század végén bekövetkezett változásoknak csak egyik látványos epizódja volt a hidegháború vége és a Szovjetunió felbomlása. A gorbacsovi gárda, az 1992-93-as jelcini vezetés és az orosz elit java része messze túlértékelték ennek az egyetlen epizódnak a jelentőségét, sorsfordító jelleget tulajdonítva neki.

Másrészt azért is fontos a globalizáció fémjelezte változás-együttes és Oroszország viszonyát áttekinteni, mert előbbi robbanásszerű méreteket kezdett öltetni a kilencvenes évek elejétől. A globalizációs folyamatok a kilencvenes évekre teljesedtek ki, váltak nyilvánvalóvá és meghatározóvá. Így az a világ, amelyhez a Szovjetunióból visszamaradt Oroszország adaptálódni igyekezett, a folyamatos változás állapotában volt. Ehhez természetesen megint csak nagyban hozzájárult a nemzetközi rendszer gyökeres megváltozása, amelyet döntően felgyorsított a Szovjetunió összeomlása. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a világgazdaság szerkezetében is olyan változások indultak meg, amelyek kezdetéről a Szovjetunió tulajdonképpen lemaradt. Így a kilencvenes években Oroszországnak nemcsak a Szovjetunió szétesésének következményeivel kellett szembesülnie, de rá hárult a hirtelen megváltozott körülményekhez, a soron következő és már kibontakozóban lévő ipari forradalomhoz

való idomulás feladatának a legjava is. A hetvenes, nyolcvanas évek mulasztásai, a “pangás” elfecsérelt évei épp a jelicini rezsim időszakában kezdték el megbosszulni magukat igazán.

Az egyik legfontosabb változás a hetvenes évek végétől kezdődően a kapitalista világgazdaság fokozatos kibővülése. Bár a hetvenes években a Szovjetunió tűnt a harmadik világ befolyási övezeteiért folytatott fegyveres küzdelem nyertesének, ez korántsem mondható el eme országok gazdasági rendszereiről. Valójában e területen sokkal inkább a piaci formák voltak elterjedőben, amelyekhez a szovjet gazdaság csak nehézkesen, áttételekkel volt képes kapcsolódni. Ez az időszak az ázsiai kis tigrisek felemelkedésének, a kínai reformnak, a latin-amerikai gazdaságok részleges megnyílásának az időszaka. Ez a folyamat ugyan kevésbé volt látványos, mint a szovjet katonai segítségnyújtások hosszú sorozata, ellenben sokkal hosszabb távú következményekkel járt.

A hetvenes évek második felének, a nyolcvanas évek elejének depressziója után újból fellendült a nemzetközi kereskedelem, stabilizálódott a világgazdaság növekedésének egy közepes szintje. 1973 és 1990 között a világ árukereskedelmének évi átlagos növekedése nem érte el a 4%-ot. Ehhez képest alacsonyabb GDP-növekedési szint mellett a kilencvenes évtizedben a forgalombővülés éves átlagos szintje a 6%-ot is meghaladta⁹. Ez a kiugró növekedés azonban nem is annyira a fejlett országoknak köszönhetően került be a statisztikákba, hanem a távol-keleti régió előretörésének eredményeképpen. Ázsia az 1960-as évek eleje óta tartó kereskedelmi expanziója alatt 1993-ra megduplázta részesedését a világ áruforgalmából, kiharivva magának annak egy negyedét. Az a tény, hogy ez a mintegy három milliárd embert magában foglaló térség fokozatosan bekapcsolódott a világ gazdasági vérkeringésébe, tőke- és árupiacait megnyitotta a nyugati piaci rendszer előtt, már eddig is hatalmas extenzív energiákat szabadított fel a piacgazdaság életképesebb tagjai számára. A világgazdaság sok millió valós és több milliárd potenciális fogyasztót szívott magába ebben az időszakban, lényegében megkésztvezve a tőkés piacgazdaságot. A Szovjetunió és a szocialista

blokk nem vehette fel a versenyt ezzel az expanzióval és a világ gazdasági térképén egyre szűkülő terepet tudhatott csak a magáénak.

Így az orosz és a kelet-európai rendszerváltások csupán a világgazdaságba való integrációs folyamat egyik hullámaként értelmezhetőek. Kelet-Európa csak az egyike, és közel sem a legnagyobbika volt a csatlakozó régióknak. Ezek az országok viszonylag későn érkeztek, és a korábbi évtizedben már erősen felduzzadt, közepes fejlettségű államok viszonylag nagy csoportjával kellett konkurálniuk a világpiacon. Míg a hetvenes években még egy arányaiban kisebb tőkés piacgazdaságba egyetlenként, nagyobb helyi értékkel kerülhettek volna be a szocialista országok, addig a kilencvenes évekre ez a kiváltság eltűnt. A világgazdaság egésze, a közepes fejlettségű államok csoportja pedig kiváltképp felduzzadt, leértékelve Kelet-Európa gazdaságait.

Nem véletlen, hogy világgazdasági szempontból a szovjet blokk felbomlása messze elmaradt annak világpolitikai jelentőségétől. Bár a blokk szétesése megszüntette az első két “világ” közt érvényben lévő megkülönböztetést, a “harmadik világ” elnevezésnek a kilencvenes években a szóhasználatból való kikopása már nem a hidegháború végének következménye. Utóbbi országok jelentős része saját jogon került ki a fejletlenek, majd akár a fejlődők köréből is. A kelet-európai államok és köztük Oroszország integrálódási perspektíváit, annak feltételeit és potenciális irányait radikálisan rontotta, illetve szűkítette ez a tény. Nemcsak behatárolta a lehetséges modernizációs pályákat, kötődési pontokat, de jelentős mértékben csökkentette a politikai szempontok súlyát ebben a folyamatban. Noha még mindig ez volt a kelet-európai és főleg az orosz esetben az egyik meghatározó nyugati megfontolás, döntéshozói motívum, a politikai pozíciók és érdekek – a helyi elitek minden ellenkező reményével ellentétben – nem voltak igazán gazdasági előnyökre válthatók.

Bár a kilencvenes évek konjunkturális ciklusa kiegészülve a világgazdaság ilyen erős területi expanziójával nem feltétlenül volt kedvezőtlen időszak a felzárkózáshoz, Oroszország nyilvánvalóan eme folyamat kárvallottjává vált. Az a tény, hogy a kibővült

⁹ WTO statisztika, <http://www.wto.org>.

világgazdasághoz való csatlakozás feltételrendszere ilyen mértékben és folytonosan romlott a kilencvenes évek folyamán, elbizonytalanítólag hatott az orosz elitre. Függetlenül a kérdésben meglévő ellentétektől, az integráció esélyei és perspektívái rendszeresen újraértékelődtek. Ez a tény legalábbis részleges magyarázata annak, hogy Oroszország miért nem volt képes irreverzibilis módon csatlakozni a világ egyetlen gazdasági erőközpontjához sem. Így az egyik legfőbb, az évtized folyamán az orosz elit által is egyre inkább tudatosított veszéllyé a világgazdasági izoláció és az ahhoz kapcsolódó marginalizálódás objektív, az orosz gazdaság teljesítményétől részben független folyamata vált. Ekképp, bár az egész időszak folyamán megőrizte 1992-es 1%-os részesedését a világkereskedelemben, de például máig sem volt képes az annak több mint 90%-át maga mögött tudó WTO tagjává válni¹⁰, lépéseket tenni az európai szabadkereskedelmi hálóba való bekerülésre, konszolidálni az ország tőkeáramlásainak a kérdését¹¹. Az a tény, hogy Oroszország csak felemásan volt képes integrálódni egy mára sokkal nagyobb és folyamatosan terjeszkedő világgazdaságba, kétségtelenül erős korlátokat szabott a külpolitika számára is.

A másik nagy globalizációs változás, ellentétben a világgazdaság mennyiségi növekedésével, minőségi: az információs forradalomról van szó. Kétségtelen, hogy erről az ipari-technikai forradalomról a Szovjetunió és Oroszország végzetesen lemaradt. A japán és amerikai ipari technológiától meglévő hátrány 1990-ben mintegy 20 évre volt tehető (Castells [1998] p. 26). Az nem meglepő, hogy a szovjet társadalom pórusaiba nem szivárgott be az informatika és nem fejtette ki a rendszerre nézve káros hatásait. Kétségtelen, hogy a politikai hatalom természetéből fakadóan ezt nem engedhette meg és nem is vállalhatta fel. Az információáramlás feletti ellenőrzés elvesztése, annak decentralizálása ellenkezett a Szovjetunió berendezkedésének kimondatlan, de nagyon is nyilvánvaló alapelveivel. Hosszabb távon ez is jelentős és

¹⁰ Jellemző, hogy a kilencvenes években a WTO-ba 48 új tag (összesen 142 tagország) lépett be, köztük az évtized másik nagy vesztesének tartott Latin-Amerika legtöbb országa. A periférizálódás tehát nem feltétlenül akadály a valamilyen szintű integrációnak. <http://www.wto.org>.

¹¹ A világ közvetlen tőkebefektetéseinek mindössze 9%-a jutott egész Kelet-Európára (52%-a a Távol-Keletre, 29%-a Latin-Amerikába), Oroszország ennek is csak mintegy tíz százalékát volt képes felszívni. Ehhez képest a tőkeáramlás becsült szintje egyetlen évben sem esett 10 milliárd dollár alá. UN World Investment Report, 1998.

valószínűleg elviselhetetlen lemaradást jelentett volna a világ gazdasági központjaitól. Azonban némileg érthetetlen, hogy a katonai-ipari komplexum sem fejlesztette ki magának a szükséges technológiákat. Ez teljes egészében el volt szigetelve a civil élettől, így az itt történt fejlesztéseknek semmilyen érdemi hatással nem kellett volna bírniuk a szovjet hétköznapiakra vonatkozólag. Azonban ez az áttörés elmaradt annak ellenére, hogy végeredményben a szovjet gazdaság privilegizált területe volt a tudományos fejlesztés. A Szovjetunió valószínűleg a világ élbolyába tartozott volna, ha ki lehetne számolni az erre a területre zúdított források GDP-hez képest mért arányát¹². Az ilyen jellegű fejlesztések kétségtelenül nagyobb mozgásteret kínáltak volna a Kreml számára mind a peresztrojka előtt, mind alatta és szinte biztosan utána is.

Bárhogy is történt, Oroszországot teljesen készületlenül érte az információs robbanás. Társadalmát a kilencvenes éveket megelőzően a lehető leginkább elszigetelték az azt feltételező gondolkodásmódtól, mentalitástól, a szükséges fejlesztések még a csúcstechnológia szintjén sem léteztek, az azt elősegítő infrastruktúrát – már amennyiben létezett egyáltalán – erősen elhanyagolták a nyolcvanas évek folyamán¹³. Súlyosbította a helyzetet, hogy épp a nyolcvanas évek végére esett az informatika kitörése a laboratóriumokból és a hobbikomputer státuszról, elterjedve a hétköznapi élet szinte minden területén. A korszak folyamán egyre inkább alapfeltétellé, követelménnyé vált a modern távközlés, az informatika rutinszerű használata a munkaerő mind szélesebb rétegeitől, az információbarát környezet. Nemcsak az új generációs iparágak, de a régiek is egyre inkább igényelték az informatizálást. Így Oroszország lényegében a XX. század végének egyik olyan stratégiai területén szenvedett súlyos lemaradást, amely már egymagában is megkérdőjelezte az “ipari nagyhatalom” titulust, illetve annak fenntarthatóságát. Míg a

¹² A számítógépes fejlesztések elhanyagolása tulajdonképpen tudatos döntés volt a hatvanas évek közepén. Leállították az addig az amerikaival lényegében párhuzamos hardver-fejlesztéseket, pár évvel később pedig a szoftvereket illetően döntöttek ugyanígy. Az amerikai és a japán technológia átvételére, másolására álltak át, szinte két évtizednyi fekete lyukat hagyva az orosz számítástechnika történetében. Nyilvánvalóan nem ismerték fel az informatika fontosságát, és a hibás központi döntést nem korrigálhatta a hétköznapi gazdasági-fogyasztói igény. Ld.: Castells [1998], pp. 29-30.

¹³ 2000-ben is csak a lakosság 2,5%-a, mintegy 3,7 millió ember vette igénybe rendszeresen az Internetet (60%-uk moszkvai lakos) és csak a lakosság egy negyede használt valaha is számítógépet. Az orosz iskoláknak mindössze 1,5 %-a volt “online”. Mihkelson [2001].

kései főtitkárok és Gorbacsov számára az amerikaiaknak a számítógépek és a csipek területén élvezett fölénye valamilyen kényelmetlen, nehezen meghatározható fenyegetést jelentett, legfeljebb a szovjet fegyverrendszerek elavulásának rémképét vetítve előre, addig a jelicini csapatnak már a sorsdöntő, és sokkal szélesebb körű gazdasági, ipari lemaradással kellett szembesülnie. E téren azonban Oroszország szinte teljesen kiszolgáltatott volt, hagyományos gazdasági, társadalmi berendezkedését kellett volna az új feltételeknek megfelelően átalakítani.

Ugyancsak negatívan érintette az orosz mozgásteret a hidegháborút követően a fenyegetés mértékének csökkenése, illetve jellegének átalakulása. A hidegháborút végeredményben egy dimenzióban vívták – a katonaiában. Ez volt az egyetlen olyan terület, ahol paritás állt fenn a két szuperhatalom között. A nukleáris erők fejlesztése, a felszabadító mozgalmak támogatása, a biztonsági kérdéskör képezte azokat az érintkezési pontokat, ahol az Egyesült Államok és a Szovjetunió megmérkőzhettek egymással. Kiváltképp szovjet szemszögből minden más dimenzió, a gazdasági, ideológiai másodlagos volt, illetve csak a védelmi kérdéskör optikáján keresztül tekintettek rá. Természetesen ehhez kellett a szabályoknak egy kiforrott és a legtöbb fél által elfogadott rendszere. Az is biztos, hogy ez a rendszer a Szovjetunióknak volt leginkább előnyös (Gaddis [2001] p. 417.). Washington kénytelen volt elfogadni ezt a küzdőteret, míg Moszkva annak fenntartásában volt érdekelt. Így történhetett, hogy még a szovjet gazdasági csúcsponton is, a hetvenes évek elején, az amerikai legfeljebb 45%-ára tehető GDP mellett, az ideológiai kifulladás körülményei közepette is a Kreml egyenrangú tudott maradni az Egyesült Államokkal. Azonban valószínűtlen volt, hogy a bipoláris szembenállás eltűnével a biztonsági tematika kivételes dominanciája fenntartható lesz. Az, hogy a fegyverzetek kérdésköre csökkeni fog a jövőben, egyértelmű volt, a kérdés legfeljebb ennek a leértékelődésnek a mértékében és a mikéntjében állott. Moszkva természetesen a kérdésnek valamilyen szinten való napirenden tartásában volt érdekelt.

Azáltal, hogy a világpolitikában jelentősen leértékelődött a fenyegetés komponense, természetesen maga után vonta a katonai dimenzió jelentőségvesztését

is. A hidegháborút követően kialakuló nemzetközi rendszer erővonalait a korábnál kevésbé formáltak a katonai pólusok, azok sokkal inkább a gazdasági, kulturális és egyéb politikai dimenziók mentén szerveződtek. Azonban a szovjet, és annak örököséiként az orosz világpolitikai státusz is fokozottan a katonai eszközökön alapult. Ennyiben a nagyrészt az elrettentésre, a hadiipari kapcsolatok szövetségképző erejére és általában a fegyveres erőre alapozott szovjet potenciál a belső folyamatoktól függetlenül, csupán a nemzetközi környezet változása miatt sem volt intakt módon átörökíthető Oroszországra. Még ha az iránta megnyilvánuló világpolitikai érdeklődés java része visszavezethető volt aránytalan biztonságpolitikai jelentőségére, azt Moszkva korántsem tudta olyan aktívan és a korábbi határfok mellett kiaknázni¹⁴. A szovjet “külpolitikai portfólió” sajátos aszimmetriájának a hátrányai igencsak sújtották a korszak moszkvai diplomatáit. Önmagában a biztonság fogalmának átalakulása, hagyományos rendszerének a leértékelődése is jelentős orosz pozícióvesztést vetített előre.

Ugyanakkor a világgazdaságban bekövetkezett extenzív és intenzív növekedési dinamikával, változásokkal ellentétben a megmaradt orosz eszközállomány révén még mindig ez a biztonságpolitikai fordulat volt moszkvai szempontból a leginkább befolyásolható. Nem véletlen, hogy az orosz külpolitikára vonatkozó diskurzusokat különösen foglalkoztatta a fegyveres erőknek és a fenyegetésnek az új nemzetközi környezetben való képviselése, annak módjai. A szovjet katonai örökség még mindig lenyűgöző méretei önkéntelenül felvetették annak külpolitikai eszközként való felhasználását. Egyszerre kínált bizonyos lehetőségeket egy fenyegetésalapú kurzus és a világpolitikai integrációt előtérbe helyező, de annak során Oroszország esélyeit növelni, felértékelni kívánó irányzat számára. Másfelől kétségtelen, hogy az elrettentés ezen friss kiadását a “vegytiszta” koncepciók egyikébe sem lehetett szervesen beilleszteni. A

¹⁴ Persze eme külföldi aggodalmak nem elválaszthatóak eme hadsereg konszolidálatlan állapotától sem. Az orosz fegyveres erők már 1994-ben is csak 45 milliárd dollárnyi költségvetési pénzhez jutottak, felemészítve az orosz GDP közel 15%-át, az állami források közel harmadát. Ez az összeg messze elmaradt az amerikai szinttől (260 milliárd dollár), és nagyjából megegyezett az orosznál dimenzionálisan kisebb hadseregek finanszírozásával (Japán – 42; Németország – 35; Franciaország – 43; Nagy-Britannia – 34 milliárd dollár). Mindazonáltal eme szint fenntartása sokkal inkább a

nyugati integráció sikerét nagyban veszélyeztette bizonyos, Nyugaton nem érdemtelenül szovjet reflexeknek vélt konfrontatív motívumok megjelenése. Ugyanakkor bármilyen, az elrettentésre és a katonai dimenzió felülreprezentáltságára alapozott centrumépítő kísérletnél erősen kísértett a szovjet modell és annak sorsa. Az új nagyhatalmi szerepkört sem a belső, sem a külső feltételek miatt nem lehetett a fegyveres primátusra alapozni. Éppen ezért a fenyegetésről, a katonai potenciál felhasználhatóságáról, szerepéről folytatott koncepcionális vitában különböző formában és kontextusban, de egyformán megvoltak a vonzás és a taszítás, a helyeslés és a tagadás érvei. Nem véletlen, hogy talán épp ez a kérdéskör esett át a legtöbb átértékelésen a kilencvenes évek Oroszországában.

Összességében tehát kijelenthető, hogy a globalizáció nem segítette az orosz világpolitikai pozíciók megszilárdítását. Mindhárom tényező – a világgazdaság kiterjeszkedése, az informatikai forradalom és hidegháború vége, a hagyományos biztonságpolitika jelentőségvesztése külön-külön is negatívan érintették Moszkvát. A kilencvenes évek tehát – függetlenül a belső orosz állapotoktól – korántsem volt ideális időszak az orosz nagyhatalmiság átmentésére. A világ és a nemzetközi környezet – az abban részes országok akaratán kívül, önálló logikája folytán – nem könnyítette meg az orosz rendszerváltást. Tíz vagy tizenöt évvel korábban még minden bizonnyal szerencsésebb nemzetközi csillagzat alatt lehetett volna nekifutni az átalakításnak. A gazdasági inkonzisztencia kisebb, politikai jelentősége nagyobb, a belső extenzív növekedés lehetőségei széleskörűbbek lettek volna, mint a kilencvenes évek folyamán.

IV.3. Az új orosz külpolitika belső kondíciói

Mindazonáltal hiteltelen lenne csak a külső körülményekre fogni a kilencvenes évek orosz fejleményeit. Mások, akár Kelet-Európán belül is ugyanezen környezetben más eredményeket értek el. Teljesen egyértelmű, hogy a külpolitikát meghatározó tényezők páratlan eróziója leginkább a belső, oroszországi állapotokkal hozható

szovjet örökségből fakadó kényszer, semmint az orosz vezetés által önként vállalt politikai opció volt. A nemzetközi adatokhoz ld.: Arbatov [1996] p. 218.

összefüggésbe. Éppen ezért érdemes külön kitérni a frissen függetlenné vált Oroszország geopolitikai helyzetére, azokra az identitásbeli, ország- és térszervező tényezőkre, amelyekre az új orosz külpolitika építhetett.

Az új nemzetközi jogalany a Szovjetunió területének 76%-át, lakosságának 51%-át, gazdasági potenciáljának 59%-át örökölte (Götz, Halbach [1992] pp. 51-60.). Pusztán statisztikai szempontból, tekintetbe véve az előd világpolitikai helyzetét figyelemre érdemes és még mindig sokat ígérő, imponáló adatok. Pusztán eme mutatók alapján az új Oroszország kétségtelenül előkelő helyet tudhatott magának a nagyhatalmak sorában. A világ hadseregei közt – tetemes előnnyel – a második helyet foglalta el, jó eséllyel pályázott a térség nukleáris monopóliumának megszerzésére, ami a világ ilyen jellegű fegyverzeteinek durván felét juttatta volna neki. Lakosságának számarányát és képzettségét illetően leghagyta, de legalábbis paritásban volt az európai államokkal. Ásványkincsei, a világ olajkészletének 5%-a, gázvagyonának harmada, gyémánt- és érclelőhelyei kitüntetett helyet biztosítottak számára a glóbuszon¹⁵. Gyengesége leginkább gazdasági téren mutatkozott, a fejletlen területek elvesztése révén bekövetkezett 16%-os növekedés¹⁶ ellenére is csak 5810 USD egy főre jutó GDP-t mutathatott fel. Azonban épp ez a tényező volt az, amelynek ugrásszerű növekedéséhez az orosz elit egésze és jó pár nyugati elemző is vérmes reményeket fűzött. Összességében eme kiinduló adatok alapján, ha nem is szuperhatalmi, de stabil nagyhatalmi pozíciót prognosztizálhattak neki.

Ugyanakkor az új Oroszország korábban soha nem létező történelmi alakulatként bukkant fel a világtérképeken. Földrajzilag még a Nagy Péter előtti moszkvai állam által felölelt területekkel fedett át leginkább, azonban az adott történelmi határok között sohasem létezett korábban. Egész közvetlen nemzetközi környezete átalakult, földrajzi

¹⁵ A Szovjetunió feltárt készleteinek legjava, olaj esetében 90%-a (változatlan kitermelés mellett 15 évre elegendő), a gáz 77%-a (50 év), a szén 55%-a (300 év), az acélteremelés fele, az aranybányászat harmada (200 tonna/év), a gyémántkitermelés egésze (7 millió karát), az uránlelőhelyek 30%-a (a világmutató 14%-a) Oroszországnál maradt. Uo. 58. old.

¹⁶ Eltekintve a balti államoktól pusztán gazdasági szemszögből Oroszország a legnagyobb nyertese a Szovjetunió szétesésének. 1990-ben ő adta a tagköztársaságok közötti transzferek 68%-át. Zorkalcev, Podberjezkin [1999] p. 717.

súlypontja keletebbre került. Ugyanakkor 14,3 ezer kilométeres szárazföldi határainak legjava, 11 ezer kilométer nem bírt szerződéses érvénnyel, állami intézményi részben kiépítetlenek voltak, megkérdőjelezhető volt az új alakulathoz fűződő állampolgári lojalitás és ideológia. Ennyiben az új államalakulat nem bírt olyan történelmi előzménnyel, amely akár részleges támpontot is nyújthatott volna berendezkedésénél. Így Oroszország 1992 legelején meglehetősen amorf állam benyomását keltette, amelynek életképességéről és belső stabilitásáról vajmi keveset lehetett mondani.

A legfőbb kihívást, amellyel az új orosz elitnek szembesülnie kellett, a Szovjetuniótól örökölt dezintegrációs tendenciák jelentették. Az új állam fennmaradása szempontjából az egyik legnagyobb fenyegetést saját autonómiáinak önállósulási törekvései jelentették. A moszkvai szövetségi kormányzat energiáinak jelentős részét az egész időszak folyamán saját szeparatizmusaival, illetve autonómiáival folytatott egyezkedés kötötte le. A nyomásgyakorló eszközökben erősen hiányos jelcini rendszer így is jelentős engedményekre kényszerült. Az oroszországi “szuverenitások forradalma” csúcspontján, 1993 nyarán, az országot tulajdonképpen konföderációvá minősítő alkotmánytervezetet hagytak jóvá. Bár ennek szentesítésére sohasem került sor, így is egészen 1994 elejéig nem lehetett megnyugtatóan lezárni az orosz államforma körüli vitákat. Az 1994 decemberében indított csecsenföldi háború tulajdonképpen eme folyamat utolsó, véres láncszeme volt.

A Kreml megrendült hatalmi legitimitása nemcsak erősen aláásta saját külpolitikai hitelét, de pótlólagos kényszereket is képezett a diplomácia számára. Nem véletlen, hogy a külpolitikával szemben támasztott egyik legfőbb elvárás ezen időszakban a konfliktuscsökkenés és az ország centripetális nyomatékának növelése volt. A diplomácia egyike volt azon területeknek, ahol nem szívesen ugyan, de jobb híján a Kreml engedményeket tehetett a regionális eliteknek¹⁷. Ennél is meghatározóbb volt az a tény, hogy magának az új orosz legitimitásnak is egyik legfőbb támaszává az ország

¹⁷ Az 1992 végén megvitatott külpolitikai doktrína-tervezetben még szerepelt a “Az Oroszországi Föderáció köztársaságai önálló alanyai a nemzetközi és külgazdasági kapcsolatoknak.” mondat. in: Disszusszija o tom, kakoj bity vnyesnyej polityike Rosszii [1993] p. 13.

nemzetközi elismertsége vált. A nagyobb nemzetközi erőközpontok nemhogy nem voltak érdekeltek a poszt-szovjet tér további fragmentálódásában, de kifejezetten igényelték annak valamilyen szintű konszolidálását. A meghatározó fővárosok kifejezetten támogatták Moszkvát a federációs iszapbirkózásban. Ez azonban nemcsak a Szovjetunió szétesésének legszörnyűbb forгатókönyveitől tartó nyugati diplomatak ajándéka volt Moszkvának, hanem az új orosz politikai elit létező és az ország fennmaradásához elengedhetetlen szükséglete is. Ahhoz, hogy saját, ekkor még igencsak a szuverenitás és függetlenség fele kacsintgató belső autonómiáival egyáltalán tárgyalási pozícióba kerüljön, kellett azok külföldi elismerésének hiánya. Oroszország saját, meggyengült belső kondíciói mellett ez a viszonylagos konszolidáció önerőből csak jóval lassabban lett volna elérhető. Ez a fajta kiszolgáltatottság, a nemzetközi elismerés passzív belső erőforrásként való kiaknázása nagyban csökkentette a korai orosz külpolitika mozgásterét és konfliktusvállaló képességét.

A föderális problémakörnél is nagyobb veszélyeket rejtett az ország ideológiai dimenzióban kialakult tagozódása. Részben a fent említett tényezők miatt, részben azoktól függetlenül, a bizonytalanságot mintegy fokozva nem létezett sem az elit soraiban, sem a lakosság széles rétegeiben egyértelmű elképzelés, közmegegyezés a nemzeti vagyon hatékony megszervezésére, felhasználásának mikéntjére és az ország alapvető nemzeti érdekeire, formájára vonatkozólag. Már 1991 júliusában, a nagy gazdasági és társadalmi visszaesésnek hajnalán a lakosság 52%-a elutasította az 1985 óta bekövetkezett fejleményeket és csak 23%-uk üdvözölte azokat¹⁸. Pedig ebben az időszakban elvileg még érvényesülnie kellett volna a meglévő rendszer elleni közhangulatnak, a peresztrojka jelképezte köznépi “hangulat-kohónak”¹⁹. Ehhez képest is szóródtak a nagyhatalmisághoz fűződő elvárások. 1996 májusában – tehát már viszonylag konszolidált belállapotok mellett – a következő attitűdöket lehetett kimutatni

¹⁸ Igaz, ez a felmérés igencsak kritikus időpontban történt. 1991 az első nagy gazdasági visszaesés éve, 11%-kal csökkent a GDP, az ellátás soha nem látott szintre esett vissza. in: Oszipova, Levasova, Lokoszova [1997] p. 11.

¹⁹ Magyarországon még az átalakulás legnehezebb éveiben is némileg felülmúlta a társadalmi támogatottság szintje az Oroszországban mértet. 1991-ben az emberek 40, 1994-ben 51, 1995-ben 54%-a tartotta az új rendszert rosszabbnak a réginél, míg 31, 26, illetve 27%-uk fordított ítéletet hozott. in: Romsics [1999] p. 568.

(Kljamkin, Kuckovec [1997]): az 1519 megkérdezett 52%-a támogatta, hogy az ország erőforrásait állampolgárai jólétének biztosítására fordítsa, 41%-uk a piacgazdaság, a demokratikus jogok tiszteletben tartása mellett érvelt, míg 35%-uk az egyenlő nemzetek többnemzetiségű állama rubrikát is beikszelte. Azonban emellett 21%-uk az erős katonai nagyhatalomhoz fűződő elvárását is kifejezte, 19%-uk a volt szovjet tagköztársaságok baráti szövetségében képzelte el hazája jövőjét és 16%-uk az orosz nép államaként jellemezte országát. Kevesebb, de még mindig jelentős mennyiségű szavazatot kapott a keresztény-pravoszláv ország (13%), a szocialista rendszer visszaállítását számonkérő (12%) és a katonai nagyhatalom a Szovjetunió formájában (7%) rubrika. Jóllehet ezek a kissé elmosódott, jelszavas kategóriák rengeteg átfedést takarnak²⁰, jól megmutatják, hogy konkrét kérdésekben mennyire nem együtt vélekedett az ország lakossága²¹.

Mindez bizonyos kétségeket ébresztett az identitás és a nemzeti érdekek koherens rendszerének meghatározására vonatkozólag. Az egyik, a korai időszakban tényleges pozíciókkal rendelkező politikai perspektíva az orosz nemzeti ideológia mentén történő berendezkedés volt. Ez a főleg a szélsőjobboldal és később a kommunista ellenzék által is részlegesen átvett diskurzus az egész orosz és poszt-szovjet teret az orosz nemzet erővonalainak megfelelően rendezte volna át. Követeléseik között szerepelt a szövetségi rendszer etnikailag arányos reformja, a nemzeti autonómiák rendszerének eltörlése és az új orosz határok kiigazítása, az azok mentén tömbben élő oroszország egyesítése, Nagy-Oroszország létrehozása vagy az ukrán-belorusz-orosz szláv egység kialakítása²². Kétségtelen, hogy Oroszország történelme folyamán az oroszország minden korábbit meghaladó arányban volt saját államában képviselve, 84%-át adta az ország lakosságának. Az ilyen fokú etnikai homogenitás látszólag megnövelte egy nacionalista berendezkedés esélyét. Ugyanakkor ezt a nominálisan valóban jelentős mutatót a

²⁰ Például a piacgazdaságot és demokratikus jogállamot hirdetőknél (41 %) csak 27 %-a tartja azt a nyugati módon megvalósíthatónak, míg 47 %-uk attól eltérő, orosz úton gondolkodott.

²¹ Hasonló felmérés alapján a "Milyen államban szeretne élni?" kérdésre 1996-ban a következő válaszok születtek: monarchia, birodalom mint 1905 és 1917 között – 6,9 %; szocialista állam, kommunista ideológia mint a Szovjetunió – 24,4 %; piacgazdaság, demokrácia mint a nyugati országok – 33,7 %; sajátos berendezkedésű és fejlődésű állam – 24,5 %; a többi nem válaszolt. Zubov [1997] p. 33.

hagyományosan nacionalista program szempontjából nagyban kiüresítette az orosz nemzettudat pre-modern jellege. Így az orosz nemzeti program nem tudott mozgósítani megfelelő tömegeket, enklávészerű képződmény maradt az orosz ideológiai skálán. Ezen túlmenően képviselőinek esetleges hatalomra jutását döntő módon ellehetetlenítette, hogy elképzelései konfrontálódtak az orosz politikai osztály ekkor még meghatározó törekvéseivel. Így közvetlen konfliktust generált volna Oroszország belső, renacionalizálódó etnikai kisebbségeivel, meghatározó lökést adva ezáltal az ekkor még igencsak ingatag szövetségi rendszer szétesése irányában. Végül pedig a poszt-szovjet térség határainak az etnikai kritériumnak megfelelő újrarajzolása sem volt összeegyeztethető a térség orosz égisz alatt történő újraszervezésének céljaival. Lényegében a teljes szovjet térséget reinteegráló törekvések és a nemzeti határok mentén való országépítés közti konfliktus nagyban megosztotta a nemzeti tábor, csökkentve érdekérvényesítési képességüket. Ennyiben a klasszikus értelemben vett nacionalista alternatíva az évtized közepére fokozatosan kikerült a politikai látómezőből.

Ugyancsak jelentős tábor tudhatott maga mögött a Szovjetunió helyreállítását követelő politikai irányzat. A szovjet identitás ilyen maradéktalan képviselése reális ellenzéki erővé tudott fejlődni főleg a korszak első felében. Természetesen ez az elképzelés is sok tekintetben nyitva hagyta a teljes reintegráció útjára, a revízió megteremtésének módjára vonatkozó kérdéseket. A poszt-szovjet térségre vonatkoztatott igényeik törvényszerűen konfliktust generáltak volna nemcsak a környező utódállamokkal, de a világpolitika mérvadó tényezőivel is. Mindazonáltal az a tény, hogy Oroszországot, mint nemzetközi jogalanyt ez az érvelés nem fogadta el, tagadta annak létét, kétségtelenül csökkentette az orosz külpolitika legalitását és hitelét. Nem véletlen, hogy ezeket a politikai erőket ebben a formában nem is sikerült beágyazni az új orosz politikai osztályba. Politikai fragmentálódásuk csak az 1993 októberi leszámolás után következett be. Radikális rendszerellenességük részben betiltásukhoz vezetett, részben a politika képviselői intézményeitől való elzárkózásban manifestálódott, felgyorsítva ezáltal marginalizálódásukat.

²² Részletesebben ld.: Kemecei [1992]; Szilágyi [1989]; Sakleina [1993].

Feltétlenül figyelemre érdemes, hogy a korszak folyamán ez a két, látszólag egymásnak ellentmondó ideológiai irányzat milyen gyorsan képes volt érdemi közeledést elérni egymás irányában. A gajdari év liberális sokkja alatt kezdődő szintézis során a nemzeti tábor legjava rendre revideálta az 1917-es forradalomról, a szovjet időszokról, a kommunizmusról addig vallott nézeteit, míg a kommunista pólus egyre inkább “eloroszosította” korábbi univerzalisztikus erényeit és értékeit. Végeredményben a közös ellenségkép, a veszternizálódó Oroszország jelentette fenyegetés kellő bázisát adta az ilyen közeledésnek. Az évtized derekára stabil szervezeti, mozgalmi és részleges ideológiai egység formálódott ki a két irányzat között. Ezt a sajátos, az orosz ellenzék derékhadát alkotó “öszvér-mozgalmat” nevezte az orosz politológia vörös-barna, vagy hazafias-patrióta tábornak.

Ennek ellenére egyik irányzatot, sem a nacionalista diskurzust, sem a kommunista, a reintegratív érvelést nem lehetett a korszak külpolitikája folyamán figyelmen kívül hagyni. Már csak azért sem, mert ellenzéki alapvetésüktől és népszerűségüktől függetlenül bizonyos elemeikben kétségtelenül egybecsengtek a végrehajtó hatalomban képviselt mérvadó körök törekvéseivel. Így nemcsak a belső konszolidáció igénye, de a külpolitika stratégiai vagy éppen taktikai szintjén való közös érdekek mentén is igényelték és hasznosnak vélték ezeknek a – főleg a poszt-szovjet térségre vonatkozó vagy a Nyugattal szemben támasztott – követeléseknek a felkarolását. Ebből a szempontból, ha közvetetten, a végrehajtó hatalom kezdeményezései révén is, de mindkét program beszűrődött az orosz politika rendszerébe.

Nem egyértelmű az orosz politikai érdekszerben a liberális politikai irányzat megítélése sem. Egyfelől a kilencvenes években a anyagi degradálódás és a társadalmi lecsúszás nem kedvezett annak a szovjet középosztálynak, amelyből tábora szerveződött. Így az orosz liberalizmus pozíciói erősen függtek a gazdasági, politikai eliten belül meglévő viszonyoktól. Azonban korai korszakában ennél is jobban aláásta helyzetét a szovjet korszakból örökölt államellenessége, illetve az etatista reflexekhez fűződő, érzelmileg erősen túlfűtött negatív viszonya. Ez egy meghatározott ponton túl erősen gátolta politikai érdekérvényesítését. Figyelmen kívül hagyta az állami

konzolidáció szükségességét, nem kedvezett a moszkvai elit ekkoriban kibontakozó centralizációs törekvéseinek. Politikai pozícióinak megroppanása a gajdari program szinte törvényszerű következményein túlmenően épp eme ellentmondásra vezethető vissza. A liberális programot egy olyan időszakban kellett volna végrehajtani, amikor a társadalmi konszolidáció és a gazdasági reformok is fokozott állami beavatkozást igényeltek. Nem véletlen, hogy a liberális tábor legnagyobb törésvonala épp a hatalom megítélésének kérdésében alakult ki.

Mindazonáltal az orosz liberális körök a korszak folyamán mindvégig megőrizték a Kremlben bizonyos, időszakonként változó pozíciókat. A kilencvenes évek elejének gajdari korszaka, a gyors átmenet megghiúsulása után is a liberális eszmekör képviselői bírtak két olyan isméréssel, amelyek biztosíthatták befolyásukat. Egyrészt a nyugati kormányzatokkal meglévő bensőséges kapcsolataik miatt kifejezetten szükségesnek mutatkozott bizonyos fokú benntartásuk a hatalomban. Az a tény, hogy az orosz külpolitikában nagyobb hitelképző potenciállal, néhány területen monopóliummal bírt ez a csoport, feltétlenül felértékelte őket a Kremlben. Ez a fajta közvetítő szerep képezte a hatalomhoz közeli ún. ifjúliberálisok egyik erősségét. Másfelől, az évtized közepétől kiemelkedő, befolyásukat az 1996-os elnökválasztási kampány során felcsillantó magántulajdonosi csoportok számára a tulajdonviszonyok fenntartásának egyfajta garanciális eleme volt eme liberális csoportok felsőszintű képviselete. Sem az erőszakos szervezetekkel, sem az ellenzéki csoportokkal nem volt olyan a kapcsolatuk, amely mellett saját tulajdoni, büntetőjogi státuszukat kikezdehetetlennek vélhették volna. Mindkét tényező a társadalomban élvezettnél jóval nagyobb érdekérvényesítő befolyást biztosított az ifjúliberális körnek.

Rendkívül sajátos volt az orosz magántőke, a tulajdonosi érdekek viszonya a külpolitikához. Az új orosz tulajdonosi csoportok csak az évtized közepére formálódtak ki, energiájuk legjavát az Oroszországon belül megszerezhető javak begyűjtése kötötte le. Mindazonáltal a hagyományos és az új tulajdonosi külpolitikai érdekek összeegyeztetése a kilencvenes évek második felére az egyik markánsan jelentkező kérdéssé vált. Míg a Kreml saját politikai ellenzékét végeredményben a földre döngölte,

a regionális elitek viszonylag szerény és kielégíthető külpolitikai igényekkel léptek fel, addig az orosz tőke nyilvánvalóan komolyabb érdekeket, nagyobb erőforrásokat és kétségtelenül jobb érvényesítési mechanizmusokat tudhatott maga mögött saját szempontrendszerre elfogadtatásakor. Ezt az ekkor még meglehetősen amorf érdekkomplexumot kellett beilleszteni az orosz külpolitikai döntéshozatalba. És bár az orosz diplomácia reformszellemiségét már a kezdetektől fogva a gazdasági érdekek előmozdításában vélte manifesztálódni és a diplomácia ökonomizálását tekintette egyik fő céljának, a hagyományos “állami” külpolitika és a “tulajdonosi” érdekek összehangolása sosem volt teljesen harmonikus.

Mindezek figyelembe vétele mellett az új tulajdonosi csoportok külső érdekvérvényesítésekor nem árt pár jellemvonást kiemelni. Egyrészt a privatizáció bajnokai alapvetően oroszok voltak, a külföldi tőke nem játszott jelentős szerepet az oroszországi tulajdonosításban. A legfőbb szempont annak gyors végrehajtása, a magántulajdon döntő tényezővé tétele, a reformok visszafordíthatatlanságának biztosítása volt. Sem gazdasági, hatékonysági, sem szociális, pénzügyi szempontok nem játszottak lényeges szerepet, és így a külföldi tőke nagyobb mértékű bevonása sem volt kiemelt érdek. A világviszonylatban viszonylag szegény orosz tőkések nem is lettek volna túlzottan lelkesek külső konkurensok megjelenésekor. Így Oroszország a magántulajdonosi viszonyok szintjén sem kapcsolódott be közvetlenül a világgazdasági körforgásba: a pénzügyi kapcsolatok csak közvetetten, tőke kivitel formájában állottak fenn, tulajdonosi átfedés nem történt. Az orosz privatizáció belterjes volta és a tőkepiac ilyen elszigetelt jellege egyszerre volt oka és következménye a nyugati integráció részleges kudarcának, a világgazdasági folyamatokhoz való szervesen illeszkedésnek. Mindazonáltal a külpolitika szempontjából ez a sajátos vonás elvileg leegyszerűsítette a helyzetet, hisz Oroszország gazdasági érdekét vegytiszta orosz tulajdonosi csoportok képviselték. Az érdek és annak hordozója egyaránt orosz volt²³.

²³ Ez persze egyáltalán nem jelentette azt, hogy az így keletkezett tulajdonosi érdekeket az orosz elit egésze sajátjának, nemzetinek tekintette volna. A patrióta-kommunista ellenzék, de részben a populista politikai erők is az orosz gazdasági kiszolgáltatottság megtestesítőiként, az ország kirablóiként tekintettek az oligarchákra. Tekintettel az éves szinten 10 milliárd dollárosra becsült illegális tőkekimenekítésre, az oligarchikus struktúrák születési és működési viszonyaira, az orosz

Másfelől az orosz tulajdonosi csoportok bizantinus módon, politikai, bürokratikus kapcsolatok melegágyából keltek ki. Ezt a jellemvonásukat végig a kilencvenes évek folyamán megtartották. A gazdaság és a politika határmezsgyéjén mozogtak, érdekeik egyszerre voltak tulajdonosiak és politikaiak. Az így kialakult oligarchikus csoportok léte, ereje és vitalitása gyakran a hatalomhoz való kapcsolataikban rejlettek. Éppen ezért aligha beszélhetünk letisztult és kristálytisza gazdasági lobbierdekekről – az oligarchák leginkább az állami adminisztráció ruháinak redőibe kapaszkodva, átláthatatlan bürokratikus viszonyok közepette lehettek sikeresek. Ennyiben az orosz gazdasági érdek mindvégig alárendelődött az államnak, ami előrevetítette korlátozott nyomásgyakorló képességét is. Ez a jellemvonás sem ígért kibékíthetetlen viszonyt a “hagyományos” és az új, “tulajdonosi” diplomácia között.

Összességében az orosz tulajdonosi érdekek nem voltak meghatározóak a kilencvenes évek folyamán. Egyrészt az orosz tőke inkább volt befolyásos, mint erős. Az orosz gazdaság nem volt versenyképes a poszt-szovjet térség határain túl, ezért eleve csak korlátozott külpolitikai programmal rendelkezett. A Nyugattal és a külvilággal kapcsolatban leginkább passzív, defenzív álláspontot vett fel, kezdeményező szerepet legfeljebb a közel-külföldön játszott. Az orosz politikára időnként nagy hatást tudott gyakorolni, de marginális volt a világgazdasági porondon. A nagyhatalmi külpolitika kiformalásakor nem lehetett érdemileg rá támaszkodni. Másrészt korántsem lehet egységes gazdasági érdekszerről beszélni. Azt eleve kettészelték az “új”, oligarchikus, a csubajsi privatizáció során kiemelkedett csoportok, az energialobbik és nyersanyagexportőrök, illetve a “régik”, a szovjet típusú, belpiacra dolgozó feldolgozó iparágak, a védelmi ipar képviselői. Míg az előbbieket az exportorientált iparágakban, extraprofitot realizálva, saját lábukra állva, jó lobbiképességgel rendelkeztek, addig az utóbbiak erősen rászorultak az állami támogatásra, piacvédelemre és politikai érdekkijárókra. A két csoport alapvetően más világgépet vallott magáénak, egymásnak

privatizáció kampányjellegrére és az elherdált vagyon döbrentő méreteire, ez a vád nem teljesen alaptalan. Az ellenzék számára az igazi orosz gazdasági érdekek bázisát a régi típusú, “szovjet” feldolgozóipar és a nagyobb tömegeket foglalkoztató védelmi szektor jelentette.

ellentmondó célokat követtek. Harmadrészt az orosz gazdasági, oligarchikus érdekek erősen avanturista módon jelentkeztek a külpolitikában. Minthogy keletkezésük is politikai, adminisztratív kapcsolatok hálójában történt, érdekképviselése is inkább közvetlen politikai kijárási útján volt a legkönnyebben elérhető. Borisz Berezovszkij, a leginkább tipikus képviselője a „politikai vállalkozó” kategóriájának, 1997 folyamán a Nemzetbiztonsági titkár helyettesének pozíciójából valóságos háborút indított a Primakov vezette Külügyminisztérium ellen a kaukázusi olaj kérdéskörében. Egy második külpolitika kialakítására tett hasonló kísérletek nemcsak az oligarchikus érdekek hosszabb távon bekövetkező elkerülhetetlen bukásához, de bármilyen orosz vállalkozói kezdeményezésre adott igen durva adminisztratív reflexek beidegződéséhez is vezettek. Az orosz tulajdonosi érdekek emiatt a korszak folyamán végig a második vonalban, a hagyományos külpolitikai érdekrendszernek alárendelődve jelentek csak meg. A tulajdonosi-állami külpolitika közti törésvonal másodlagos volt az integrációs-centrumépítő cezúrához képest.

Ezen sokszereplős, az identitáshiányból is táplálkozó „nagy népi egyet nem értés” keltette centrifugális nyomatókat érdemileg ellensúlyozta az elitváltás igencsak korlátozott volta, lényegében a korábbi meghatározó csoportok hatalmon maradása, rekrutációjuk változatlansága. O. Kristanovszkoj 1994-es számításai szerint az elnök környezetének 75, a kormánynak 74, a parlamentnek 60, a pártvezetéseknek 58, a regionális elitnek 83, míg az üzleti élet képviselőinek 41 %-át adta a korábbi népgazdasági-párt-állami apparátus²⁴. Ez a jelenség ugyan feltétlenül a viszonylag sikeres belső konszolidáció egyik legfőbb magyarázó eleme, centripetális tényezője, mindazonáltal kétségeket ébreszthetett az egész rendszerváltás sikerét és a külpolitika lényegi megújulását illetően. Ezt a nomenklatúrális átmenetet csak átmenetileg tudta elfedni az új körülményekből és elképzelésekből adódó arculatváltás. Nemcsak a gondolkodásmód, de a személyi, strukturális kontinuitás ilyen nyilvánvaló ténye is sok tekintetben valószínűsítette bizonyos régi diplomáciai reflexek visszatérését.

²⁴ Rabortjazsev [1998] p. 47-48. Az ilyen számításoknál hagyományosan gondot okoz a nomenklatúra fogalmának számszerű lehatárolása, 500 ezertől hárommillióig terjednek a becslések.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy az elit sikeres átmentésén kívül más tényezők is meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a külpolitika érdekszerének kialakítása a szigorúan vett államrezonnak, a végrehajtó hatalomban képviselt csoportok akaratának megfelelően formálódott. Döntő volt ebből a szempontból, hogy az orosz politikai elit a társadalomban végbement válságfolyamatokra etatista választ adott. Az orosz állam szociokulturális, mentális és anyagi eszközeit tekintetbe véve ez volt a leginkább valószínű és leginkább sikerrel kecsegtető megoldás. Az új orosz jogalanyiség mentén szerveződő orosz államiság volt az a legfőbb rendszer- és identitásszervező erő, amely többek közt a külpolitika stratégiai irányvonalának a meghatározását is magának sajátította ki. Ennyiben eleve háttérbe szorította az új Oroszország jogalanyiságát, illetve ennek megfelelően a frissen kiemelkedő orosz államot megkérdőjelező csoportokat. Mindez sok tekintetben a kilencvenes évek belső válságának, társadalmi deklasszálódásának és politikai ellentéteinek a következménye. Az ezeket a konfliktusokat a végrehajtó hatalom erővonala mentén rendező orosz állam joggal tartott igényt egy államrezon-központú külpolitikai kurzusra is. A lényegi viták ezen az erőtéren belül következtek be, kívülről csak marginális hatást lehetett azokra kifejteni.

Nem véletlen, hogy a korszak folyamán az egyik legnagyobb "világnézeti karriert" a kincstári ideológiává avanszáló gyerzsavnyik konzervativizmus futotta be. Ezen sikert a végrehajtó hatalmi ág igényei mellett jelentős mértékben elősegítette az etatizmus képezte értékdeficit, az a tény, hogy ez a kurzus szabad vegyértékekkel rendelkezett a legkülönbözőbb világnézeti csoportok irányában. Így egyformán képes volt felszívni az állam szerepét már a kezdetektől fogva folyamatosan átértékelő liberálisokat, mérsékelt kommunista ellenzékiet és szinte törvényszerűen maga mögött tudhatta az állami apparátus legkülönbözőbb tagjait. Éppen ezért ez a meghatározó irányzat sokkal inkább a külpolitika formájára, döntéshozatali módjaira és bizonyos szempontjaira vonatkozólag adott támpontokat, semmint annak stratégiai irányait vagy elképzeléseit illetően. A kincstári konzervativizmus a kor ideológiai palettájának olyan gyűjtőhelyévé vált, amelynek lényegében egyetlen külpolitikai üzenete a kérdéskörben élvezett elnöki, adminisztratív primátus volt. Így a mindenkori állami képességek szintjén kiemelte a

diplomáciát a világnézetek meghatározta tőrből, mintegy deideologizálta azt. Oroszország külpolitikájának a története javarészt az orosz állam külpolitikájának a története. Az orosz külpolitikának az évtized második felére bekövetkező konszenzuális alapra tétele – az elitek közti viszonylagos kiegyezés mellett – épp az orosz etatizmus megerősödésével, az állam pozícióinak megszilárdulásával párhuzamosan következett be. Ebben az értelemben a külpolitika az orosz konszolidációs folyamat amolyan „első fecskéje” volt, amelyet követett a politikai, gazdasági viszonyoknak a vizsgált korszakon immár kívül eső átfogó rendezési kísérlete.

IV.4. Az orosz potenciál erodálódása

Azonban a leginkább meghatározó tényező, amellyel szembesülni kellett a korszak folyamán, az orosz társadalom és gazdaság nyilvánvaló válsága volt. A nyolcvanas évek végén, már Gorbacsov alatt kibontakozó folyamatok jócskán átívelték a rendszerváltást és rajta hagyták a lenyomatukat az egész általam vizsgált időszakon. Kétségtelen, hogy a jelceni vezetés és az orosz elit a kezdetek kezdetén még közelítőleg sem mérte fel ennek a krízisnek a mélységét. Azt az új körülmények közt gyorsan leküzdhetőnek és dinamikáját megfordíthatónak vélték. Ebben természetesen szerepet játszott, hogy nem mérték fel a szovjet térség dezintegrációjának és a világban kibontakozott fejlődési impulzusnak a léptékeit. Mindazonáltal a folyamatok meghatározó vektora a szocialista rendszer bomlásából fakadt. Az a tény, hogy ennek következményeit a rendszerváltás kezdetén alábecsülte minden meghatározó politikai tényező, eleve nagyobb kurzusváltásokat és átértékeléseket sejtetett.

A válságjelenségek közül a leginkább szembetűnő tényező a gazdasági erőforrások katasztrofális megcsappanása volt. Ezt a dimenziót tekintve Oroszország teljesen más súlycsoportban fejezte be az itt tárgyalt időszakot, mint amelyben elkezdte azt. Az 1991-ben már erősen, 11%-kal csökkenő szovjet GDP mintegy 68%-át örökölte meg Oroszország. Ezt követően azonban az egész itt tárgyalt 1992-97-es időszakban évi 3-

15%-os csökkenést könyvelhetett el a Kreml²⁵. Így egy szűk évtized alatt – a világban bekövetkezett növekedést is figyelembe véve – a Szovjetunióhoz képest ötödére, az 1992-es kiinduló orosz szinthez képest harmadára csökkent Moszkva súlya a világgazdaságban (Rogov [1998]). Ez még háborús viszonyok közt is jelentős, de békeidőben páratlan visszaesés. Különösen súlyos volt az ipari termelés csökkenésének szintje, amely 1997 végére már megközelítette az 50%-ot. Ez alacsonyabb termelési szintet jelent, mint amelyre 1941-ben a szovjet ipar szorult vissza, és megközelíti a II. világháborús német visszaesés nagyságát.

Ez a drámai recesszió kétségkívül döntő módon meghatározta Oroszország kilencvenes évekbeli történelmét. Míg Moszkva a Szovjetunió idején a világ második, de 1992-ben is ipari nagyhatalomként a világ 5-6. gazdaságaként jelenhetett meg a nemzetközi szintén, addig 1997-re gazdasági középhatalomként, globális szinten tulajdonképp súlytalan szereplőként volt kénytelen alakítani gazdaságpolitikáját. A kilencvenes évek közepén a világgazdaságból kihasított 2%-os részesedés csak tizedét tette ki az amerikaiak, negyedét-ötödét a kínainak, és kevesebb, mint felét a vezető európai hatalmak által külön-külön elért hányadnak (Rogov [1996] p. 8.). Önmagában ez az egy tényező, a gazdasági kondíciók ilyen mérvű megroppanása jelentős világpolitikai átminősítést sejtetett. Ebben az egy dimenzióban elszenvedett ilyen hatalmas csökkenés óhatatlanul kételyeket ébresztett a külpolitikát meghatározó egyéb területek állapota és jövője iránt.

A gazdasági visszaesés, a világgazdasági marginalizálódás egyformán rontotta a nyugati integráció és egy önálló centrumszerep betöltésének az esélyét is. Érdemileg aláásta az orosz tárgyalási pozíciókat, végeredményben izolációs pályára állítva az országot. Ugyanakkor eme periférizálódás mellett alapjában megkérdőjeleződött bármilyen, önálló világpolitikai pólus betöltésének a lehetősége. A nemzeti össztermék ilyen radikális csökkenése kétségtelenül megnehezítette a külpolitika több lábra állítását

²⁵ 1991-ben a Szovjetunió nemzeti össztermékéből még 67,7%-ban részesült Oroszország. Ehhez a szinthez képest a GDP-mutatók az általam vizsgált időszak során: 1992-85,5%;1993-78,1%; 1994-68,1%; 1995-65,4%; 1996-63,1%; 1997-63,7%. 10 let Szodruszesztva Nyezaviszimih Goszudarsztv [2001]

is. Az a korai elképzelés, miszerint az orosz diplomácia fokozottabban fog támaszkodni a gazdasági lobbik erejére, képviseli az érdekeiket, aligha volt kivitelezhető ilyen feltételek mellett. Az orosz külpolitikának akkor kellett volna eszközei közt felértékelnie a gazdasági komponenst, amikor annak bázisa évről évre csökkent. Egy súlytalanná váló orosz gazdasági potenciál mellett csak nagyon szűkkörűen lehetett ilyen jellegű nyomásgyakorlással, eszközökkel élni. Így nemhogy a külpolitikai eszközök ökonómizálódásáról nem lehetett beszélni, de a diplomácia erőforrásai egyéb területeken – a gazdasági potenciál mindennél drámaibb csökkenése miatt – épphogy relatíve felértékelődtek. Moszkva biztonság- és geopolitikai pozícióira növekvő teher hárult a nagyhatalmi szerepkör átmentése során.

1. Táblázat - A világ legnagyobb gazdaságai 1995-ben (mrd. doll.)

	Ország	GDP'		Ország	GDP''
1	Egyesült Államok	7250	1	Egyesült Államok	6935
2	Japán	5110	2	Kína	2978
3	Németország	2410	3	Japán	2527
4	Franciaország	1550	4	Németország	1344
5	Nagy-Britannia	1110	5	India	1253
6	Olaszország	1090	6	Franciaország	1080
7	Brazília	673	7	Nagy-Britannia	1045
8	Kína	669	8	Olaszország	999
9	Kanada	568	9	Brazília	886
10	Oroszország	407	10	Mexikó	728
11	India	317	11	Oroszország	721
12	Mexikó	241	12	Kanada	639
13	Indonézia	199	13	Indonézia	619

' Hivatalos árfolyamon

" Vásárlóerő paritás alapján

Forrás: Rogov [1998]

A gazdasági folyamatokkal összhangban folytatódtak, illetve felgyorsultak a nyolcvanas évek negatív társadalmi folyamatai. Az 1992-es nagy visszaesés, a recesszió

legdrámaibb éve alatt a lakossági fogyasztás a hatvanas évek szintjére esett vissza. Csak ebben az esztendőben 2900%-os infláció mellett mintegy harmadára estek vissza a reálkeresetek, szinte az összes megtakarítás elértéktelenedett. A korszak folyamán felére csökkent a tudományos kutatók száma, negyedére az általuk előállított innovációk értéke. 1993-tól kezdődően folyamatosan öt ezrelék fölött volt a népesség természetes fogyása. A férfiak születéskor várható élettartama alacsonyabb volt például India szintjénél. Folyamatosan nőtt a halálozás a munkahelyi balesetektől eltekintve szinte minden kategóriában.

A negatív szociális folyamatokkal összhangban radikálisan csökkentek az állam forrásai azok enyhítésére. Az orosz központi költségvetés a korszak folyamán nem volt képes a radikálisan megcsappant nemzeti össztermék 10%-ánál többet begyűjteni, krónikus, már a közfunkciók ellátását veszélyeztető helyzetbe került. Az 1997-es, tehát még a pénzügyi válság előtti, mesterséges eszközökkel felpumpált, de így is 80 milliárd dollárra apadt költségvetés kétharmadát adósságfinanszírozásra, illetve az örökölt hadsereg ellátására kellett költenie, akut alulfinanszírozottságot teremtve a civil, hétköznapi élet többi területén. A költségvetési pozíciók ilyen gyengesége nemcsak megkérdőjelezte az új jogalany életképességét, de érdemi kételyeket keltett a társadalmi folyamatok irányíthatóságára, befolyásolására vonatkozólag.

Mindez olyan napi kényszereket teremtett, amelyek hatása alól a külpolitika sem volt képes kivonni magát. Ha a külpolitika stratégiai szintjén fel is vázoltak ezeket a tényezőket figyelmen kívül hagyó, vagy azoknak épp ellentmondó koncepciókat, azok gyakorlati megvalósítása gyakran ütközött eme fiskális, politikai és szociális korlátok valamelyikébe. A belső konszolidáció parancsoló szempontjaival szemben kevés mozgásteret nyílt bármilyen, azokat nem az első helyre tevő kurzusnak. Ez nem jelentette azt, hogy ne lettek volna érdemi polémiák eme visszaesés okaira és kezelésük módjaira vonatkozólag. Mindazonáltal a külpolitikai érdekérvényesítésben rendre visszatértek és gyakran első helyre kerültek a belső konszolidáció szempontjai.

Végeredményben az 1992-1997 közötti hat évben ezekre az alapokra kellett építkeznie az orosz diplomáciának. Tulajdonképpen öt meghatározó, javarészt negatív hatáshoz, folyamathoz kellett alkalmazkodnia az orosz külpolitikának: *dezintegrációs hatás*, a Szovjetunió szétesése okozta egyszeri pozícióvesztés és az abból fakadó térszervező kihívás; *globalizációs hatás*, amely a világban a kilencvenes években Oroszországtól független változásokat takarja és az azokhoz kapcsolódó adaptációs kihívás; *szerkezeti hatás*, amely az új körülmények között a külpolitika által alkalmazható és felhasználható erőforrások összetételében beállott változásokat jelenti és a diplomácia lényegi átértelmezésére vonatkozó funkcionális kihívás; *recessziós hatás*, amely a páratlan és minden területet alapjaiban érintő orosz gazdasági visszaesést takarja és a potenciál és az arra építhető nagyhatalmi szerepkör újradefiniálását kényszerítette rá a külpolitikára; *diszzenzuális hatás*, amely ugyan belső, az orosz elite vonatkozó jellegzetesség, de a közélet szinte egészére jellemző volt, így a külpolitika szempontjából külső adottságként, illetve annak egységét erősítő, konszolidációs kihívásként kezelhető. Természetesen ezek a folyamatok sok helyen átfedtek. Az így körvonalazott kihívásokra egységes, mindegyik folyamatot kezelni képes választ kellett találni. Bármilyen, az orosz elit számára hosszabb távon is elfogadható külpolitikának képesnek kellett lennie összetett, az új helyzet mindegyik tényezőjével számoló koncepciót kialakítani. Annak valamilyen megoldást kellett nyújtania a Szovjetunió felbomlásával kapcsolatos kérdésekre, jövőképet kellett találnia az nagyhatalmiság térszerkezetére, kapcsolatrendszerére vonatkozólag, a globalizáció fémjelezte változás-együttesre, meg kellett határozni Oroszország főbb nagyhatalmi eszközeit, azok viszonyát, fel kellett dolgozni a gazdasági visszaesésből fakadó következményeket és nem utolsósorban meg kellett nyernie magának az orosz közélet kritikus tömegét. Egy-egy külpolitikai irányzat hatalmi bukását általában épp az idézte elő, hogy képtelen volt mindezen, fent vázolt kritériumoknak teljeskörűen megfelelni.

Természetesen az itt felvázolt problémák ideáltipikusak, a rájuk adott reakciók több szempontból sem voltak összehangoltak. Egyrészt azért nem, mert a felsorolt kihívások egyáltalán nem egyszerre jelentkeztek, nem egy időben és nem egyforma hangsúllyal tudatosultak a külpolitikát formáló különböző csoportokban. Így például

olyan, látszólag egyértelmű esemény, mint a Szovjetunió felbomlásának ténye is csak fél évvel annak megtörténte után került hivatalos, de korántsem az elit teljes körében végleges elkönyvelésre.

Másrészt a feladatok sok tekintetben ellentmondásosak és nehezen összeegyeztethetőek voltak. Folyamatosan csökkenő erőforrásokból kellett volna nemcsak fenntartani a meglévő pozíciókat, de azokat az új viszonyokhoz igazítani, a nemzetközi közösséggel elfogadtatni. Ez a helyzet már eleve nem kedvezett egy problémaorientált külpolitikai gondolkodási mód meggyökerezésének. A szuperhatalmi bukás körülményei kifejezetten kedveztek a zérus-összegű látásmód fennmaradásának. A pozícióvesztést könnyen lehetett a másik fél nyereségként értelmezni, legfőképp a kettő között ok-okozati viszonyt feltételezni. A nagyhatalmi megkapaszkodás kétségbeesett kísérlete gyakran nem volt ideális külpolitikai környezet a kölcsönös kompromisszumok keresésekor.

Mіндеzen buktatók mellett az orosz külpolitikában a fent vázolt kihívás-együttesre adandó válaszok két nagyobb koncepció-csoportja bontakozott ki. Az egyik a nemzetközi rendszerbe való beépülést csakis centrumként, teljesértékű nagyhatalomként tartotta elképzelhetőnek. Anélkül nem tartotta lehetségesnek a gazdaság, az állam és társadalom modernizációját. A nagyhatalmi szerepkör feladása ebben az értelmezésben az elkerülhetetlen periférizálódással lett volna egyenértékű. Ebben a felfogásban a széles értelemben vett szuverenitás egyértelműen elsőbbséget élvezett az integrációval szemben. Utóbbi ugyan a koncepciók javarészában nem zárta ki, de csak feltételesen tartotta nemcsak elfogadhatónak, de lehetségesnek is. Ehhez képest a másik csoport a modern világhoz, a nyugati közösséghez való kapcsolódást, a világgazdasághoz való csatlakozást tekintette a fő feladatnak, még akkor is, ha ez tetemes modernizációs áldozatokkal jár és csak perifériális szerepkörben hajtható végre. Ebben az értelmezésben a külpolitika legfőbb feladata ennek az integrációnak a keresztülvitele, segítése, a diplomácia így nem bírt külön vegyértékekkel. A nagyhatalmi szerepkört értelmezhetetlennek tartotta a jelenlegi világrendszerhez való szorosabb csatlakozás

híján, lényegesebb szerep betöltését csak azon belül tartotta elképzelhetőnek. A kívülmaradás kétségtelenül a marginalizálódással volt egyenértékű ebben az olvasatban.

A civilizációs-integrációs paradigma az orosz külpolitikai gondolkodás kétségkívül legnagyobb vízváltója volt. Természetesen nem homogén elképzelésekről van szó, mindegyiken belül sajátos variációk léteztek. Azonban arra a rendkívül komplex kérdésre, hogy milyen áldozatok árán lehet, érdemes a modernizációs horgonyul választott nyugati világba törekedni, teljesen más irányból, eltérő logikával közelítettek. Oroszország hivatalos külpolitikájában végeredményben e két nagyobb paradigma különböző leképeződései, lenyomatai jelentek meg a korszak folyamán.

V. A korai atlantista külpolitika

V.1. A kozirjevi külpolitika belső háttere és alapvetései

Az 1992-es év a demokratikus, piaci reformkísérlet jegyében telt. Az esztendő Jigor Gajdar, illetve az általa megvalósított sokkterápia fémjelezte²⁶. A rendkívül radikális gazdasági reformprogram valóban a demokratikus átalakítás gerincét képezte. Az 1992 januárjában elindított liberalizációs kampány három, gyors egymásutánban bekövetkező hullámban képzelte a piaci rendszerre való átállást: árfelszabadítás, a kereskedelmi tevékenységek, többek közt a külkereskedelem liberalizációja, illetve privatizáció. Mindezen intézkedések javát eredetileg egy év alatt kívánták végrehajtani. A szuperpiaci terv értelmében Oroszországban – átmeneti visszaesés után – két-három év alatt meggyökeresedett volna a piacgazdaság, megteremtve ezáltal a demokratikus társadalom konszolidálódásának a feltételeit.

Az 1992-es év külpolitikája ezen programmal párhuzamosan körvonalazódott. Legfőbb feladata a demokratikus nyugati intézményrendszerhez való csatlakozás elősegítése, a piaci és demokratikus reformok előmozdítása, Oroszország nemzetközi rendszerbe való integrálódásának minél zökkenőmentesebb levezénylése volt. Legfőbb jelszava a „civilizált országok közé való visszatérés” volt. A diplomácia volt hivatott az új, demokratikus Oroszország hitelét növelni külföldön, a közgazdászok által emlegetett, a reformok sikeréhez szükséges évi 10 milliárd dolláros tőkeimport „beszerzésére”, egy minden tekintetben nyugati, vagy nyugatvá váló ország képének erősítésére. A kommunizmussal és a konfrontációs politikát folytató Szovjetunió örökségével való radikális szakítás szolgált eme demokratikus eltökéltségnek a bizonyítékául. Ennyiben a külpolitika egyfajta „nyugati romantika” jegyében szerveződött, áthatotta azt az optimizmus és az átalakítás gyors sikerébe vetett hit.

²⁶ 1992 decemberéig miniszterelnök-helyettes, illetve kinevezett miniszterelnök. Radikális liberális közgazdász, az orosz köznyelv a piaci sokkterápia atyjaként tartja számon.

A külpolitikával szemben támasztott másik kezdeti elvárás a Szovjetunió nagyhatalmi attribútumainak átörökítése volt. Ezek közül Moszkvának az ENSZ Biztonsági Tanácsában állandó tagként elfoglalt helye és a Szovjetunió felbomlása során négyfelé oszlott stratégiai nukleáris erők feletti teljes kontoll visszaszerzése élvezett kitüntetett helyet. Mindez jól megmutatta, hogy a Kreml továbbra is meghatározó nagyhatalomként kívánt jelen lenni a világpolitikában. A változás csak a nagyhatalmiság mikéntjében, a konfrontációtól való elzárkózásban, egy eltökélt kooperatív irányvonal végigvitelében manifesztálódott. Az orosz külpolitika formálói tehát egyszerre léptek fel a bipoláris Szovjetunió nagyhatalmi pozícióinak örököséiként és szubjektumának, hegemonista elképzeléseinek tagadójaként.

Ez az álláspont remekül körvonalazódott az 1992 elején elhangzott hivatalos nyilatkozatokban. A leginkább plasztikus formában Andrej Kozirjev külügyminiszter fogalmazta meg az utódlás ilyen opcionális formáját:

„Megőrizzük örökségünket mindenben, ami megfelel nemzeti érdekeinknek, és megszabadulunk mindattól, ami ellentmond azoknak.”²⁷

A hivatalos érvelés mindezeket a jellemvonásokat a „normalitás”, a normális nagyhatalom jelszavában vonta össze és ennek megfelelően határozta meg az Oroszországra vonatkozó vízióját. A normalizáció alatt a hivatalos kurzus saját értelmezésében alapvetően az új orosz diplomácia két friss vonását, az ideológiamentességet és a nyugatiasságot értette: a korábbi ideológiai determinizmustól mentes, a Szovjetunió időszakára jellemző konfrontációs stílussal szakító, következetesen ökonomizált, de nagyhatalmi pozícióit megtartó diplomáciában látták az orosz külpolitika jövőjét²⁸.

²⁷ Preobrazsennaja Rosszija v novom mire [1992] p. 32.

²⁸ Uo. pp. 33-36.

Mindezek a célkitűzések igencsak feltételezték a nemzetközi támogatást. Mind a gazdasági reformhoz szükséges materiális, morális támogatás, mind a nagyhatalmi átörökítés lényegében a világpolitika függvénye volt. Az utódlás kérdésében meglévő szinte feltétlen nyugati támogatás legfeljebb az ENSZ BT tagság átörökítésének ügyében ígért sima és zökkenőmentes megoldást²⁹. A nukleáris potenciál sorsáról három, Moszkvával igencsak ellentmondásos viszonyban lévő volt tagköztársasággal kellett alkudozni³⁰, míg a nemzetközi élet sok más kérdésében is fennállott a megváltozott erőviszonyokból fakadó revízió lehetősége. Ebben az értelemben az 1992-es Oroszország kiszolgáltatott volt, elismertsége és elfogadottsága, belső átalakulása sok tekintetben a nemzetközi tényezőkön múlt. 1992 elején új, sok tekintetben bizonytalan jövőjű nemzetközi jogalanyként egyáltalán nem volt egyértelmű az utódlás sikere. Érthető, hogy Moszkva igyekezett partnereket találni eme feladathoz. A korai kozirjevi kurzusnak a kritikai vélemények szerint túlzott atlantizmusa épp eme sebezhetőséggel magyarázható. Amint azt Kozirjev rendszeresen hangsúlyozta, az orosz külpolitika egyik legfőbb feladatát a stabilitás megteremtése, az átalakításokhoz szükséges nyugodt nemzetközi környezet biztosítása, a konfrontáció elkerülése képezte.

Eme gondolatmenet összes lényeges csomópontja és logikai menete ragyogóan körvonalazódott az új vezetés programadó nyilatkozataiban, legfőképp Jelcin 1992. január 31-i, az ENSZ BT tanácskozásán elhangzott beszédében³¹. Az orosz elnök itt ismételtelen bejelentette igényét a Szovjetunió legfőbb nagyhatalmi jogosítványaira, az ENSZ BT állandó tagságra és a nukleáris monopóliumra. Azonban eme státusz öröklésén túlmenően cezúrát vont az utóbbi időszak szovjet külpolitikájával, az orosz diplomáciát a demokratikus népek közösségébe beilleszkedni, a világgazdaságba integrálódni kívánó egységként mutatta be. Ebből a szempontból túlmént a hidegháború végének egyszerű deklarációján. A hangsúlyt az orosz belső átalakulásra helyezte, amely

²⁹ Hatalomra jutásának első napján, 1991. december 24-én már táviratot intéz Borisz Jelcin az ENSZ főtitkárához, amelyben kérvényezi a teljes utódlást. Ezt lényegében azonnal meg is teszi a nemzetközi közösség. Ld.: Vnyesnyaja polityika Rosszii 1990-92 [1996] p. 148.

³⁰ Csak 1992 májusi liszaboni döntéssel sikerült jogilag rendezni a nukleáris erők helyzetét és azok monopóliumát ismét Moszkva hatáskörébe utalni. Ugyanakkor a döntés tényleges végrehajtása még hosszú évekig elhúzódott és korántsem volt politikai zökkenőktől mentes.

³¹ Az orosz elnöknek, Borisz Jelcinnek az ENSZ Biznysági Tanácsa előtt elmondott beszéde in:

mintegy garantálja az új világrendet. Az orosz demokratikus átalakulást, mint az új orosz külpolitika nyugati irányvonalát legitimáló jelenséget mutatta be. Végeredményben egy demokratikus nagyhatalmat vizionált, amolyan „orosz Amerikát”. Ezt a párhuzamot ki is emelte:

„Oroszország az Egyesült Államokban, a Nyugatban nem egyszerűen partnereket lát, hanem szövetségeseket.”³²

Az amerikai példa, illetve az amerikai szövetség ilyen kiemelése egyáltalán nem volt véletlen. A korai kozirjevi külpolitika aránytalanul nagy figyelmet fordított az Egyesült Államokkal való kapcsolatokra. Ebből a szempontból még olyan nyugati nagyhatalmak is, mint Nagy-Britannia, Franciaország vagy Németország is kikerültek az orosz külpolitika érdeklődésének homlokteréből. A hivatalos diplomácia szinte teljes egészében Washingtonra koncentrált, a háttérbe szorítva minden más relációt.

Ez a gondolatmenet, a nyugati világra és legfőképp annak vezető erejére, az Egyesült Államokra való támaszkodás nem volt teljesen alaptalan. Eleve determinálta azt az integrálódás, egy sor nemzetközi, és javarészt a nyugati országok dominálta szervezetbe való belépés kívánalma. Márpedig kétségtelen volt, hogy ezekben a szervezetekben a legnagyobb súllyal az Egyesült Államok bírt. London, Párizs vagy Bonn kevesebb garanciát nyújthatott a nyugati világrendbe való csatlakozásra vonatkozólag, mint Washington.

Ugyancsak Washington felé terelték az orosz diplomáciát saját eszközei, az új világrendhez való hozzájárulásának jellege. Az egyetlen érdemi kérdéskör, ahol figyelemre érdemes ajánlatokat fogalmazhatott meg, a leszerelés és a biztonságpolitika kérdésköre volt. E területen képviselt kooperatív álláspont lett volna hivatott bebizonyítani a reformok, a demokratikus átalakulás terén meglévő elszántságot. A már

Vnyesnyaja polityika Rosszii 1990-92 [1996] pp. 214-218.

³² Az orosz elnöknek, Borisz Jelcinnek az ENSZ Biztonsági Tanácsa előtt elmondott beszéde in: Vnyesnyaja polityika Rosszii 1990-92 [1996] p. 216.

idézett, 1992 január végi beszédében Jelcin is kizárólagosan ilyen jellegű témaköröket tudott felajánlani együttműködési készsége jeléül: a stratégiai és taktikai nukleáris erők radikális csökkentését; a nukleáris kísérletek akár teljes leállítása; a rakétaelhárító rendszerek csökkentése, az egymás ellen irányuló kozmikus rendszerek leépítését; a hagyományos fegyveres erőknek és létszámuknak jelentős csökkentését; a vegyi és biológiai fegyverzetek betiltásáról szóló nemzetközi egyezmények tényleges végrehajtását; a tömegpusztító fegyverek antiproliferációs rezsimjének fejlesztésében való együttműködést³³. Lényegében ugyanez a gondolatmenet vezetett az 1992. júniusi START-2 szerződésre vonatkozó keretegyezmény aláírásához. A kezdeményező szerepet e tekintetben is az orosz fél játszotta, ezáltal igyekezvén hitelesíteni demokratikus eltökéltségét, erősíteni az Egyesült Államokkal kialakítandó szövetségi szálakat. Az európai fővárosok ugyan haszonélvezői voltak ezeknek az orosz lépéseknek, de korántsem partneri szerepkörben.

Mindezek a kezdeti orosz elvárások sok szempontból túlzottak voltak. A biztonsági kérdéskörben tett engedmények gazdasági előnyökre váltása már a késői gorbacsovi korszakban sem járt túl sok sikerrel. E tekintetben az itt újult erővel a napirend központi kérdésévé tett leszerelés ismételtelen nem váltotta ki a nyugati pénzügyi segélyek kívánt áradatát. Egyrészt minden orosz remény ellenére az országgal szemben támasztott elvárások lényegében ugyanazok maradtak, mint a késő-Gorbacsovi korszakban: a leszerelés kapcsán mutatott konstruktív álláspont és a térségben megőrzendő rendfenntartás, biztonságpolitikai szerepkör, kiegészülve a „konszolidált egybemaradás” új típusú, ám Moszkva számára aligha hízélgő követelményével. Minden ezen túlmutató moszkvai törekvést, a demokratikus elköteleződést és a piaci reformokat Washington pártolta, de az orosz remények és szükségletek arányában támogatni nem kívánta.

³³ Borisz Jelcinnek az ENSZ Bizonsági Tanácsa előtt elmondott beszéde in: Vnyesnyaja polityika Rosszii 1990-92 [1996] p. 215. Ezek nem voltak üres taktikázások. Oroszország ekkor jelentette be az akkor még „közösségi” haderő 700 ezres, az orosz katonai kiadások 10%-os, a fegyvergyártás 50%-os csökkentését. in: Hronyika vtoroj rosszijszkoj reszpubliki [1993] p. 172.

Másrészt az amerikai fél számára jelentősen csökkent, noha korántsem szűnt meg a kérdéskör jelentősége. A szövetségi húrokat pengető, a gazdasági leépülés egyre fokozottabb ütemét produkáló Oroszország már rég nem képviselt olyan fenyegetést, mint amelyet elődje. A háttérben álló kényszerek miatt erősen inflálódott a leszerelési készség. Egyre inkább a végrehajtás, a végrehajthatóság kérdése került az előtérbe, leértékelve a diplomáciai megegyezés jelentőségét, az orosz külpolitika ilyen jellegű gesztusait. Tekintettel az akkori orosz belállapotokra, a fegyveres erők fizikai megsemmisítése sokkal nagyobb érdeklődésre tartott számot, mint az arra vonatkozó nemzetközi jogi egyezségek.

Mindezek miatt a korai atlantizmus hamar elérte természetes korlátait. Egyrészt a nyugati országok nem kívánták érdemi pénzügyi elköteleződéssel támogatni az orosz reformokat. Az orosz elit elvárásai e tekintetben kétségtelenül túlzottak voltak. Oroszország az 1992-es évben eleve nem volt olyan helyzetben, amely nagyobb mérvű nyugati segítséget – nem is szólva a tőkebefektetésekről – lehetővé tett volna. A maximális segítséget ebben az időszakban is csak a legprimitívebb formák, a közvetlen árusegély képezték. Ugyanez volt a helyzet a nemzetközi intézményrendszer átalakításával. Bár az orosz külpolitika ötletei saját integrálására vonatkozóan kimeríthetetlenek voltak, a nyugati fővárosok a hidegháború utáni amorf helyzetben inkább kívártak, konzervatív álláspontot képviseltek e tekintetben.

V.2. A nyugati romantika belső fogadtatása, az első kritikák

Azonban az orosz külpolitika szempontjából az eleve túlzott várakozásokhoz képest hűvös nemzetközi fogadtatásnál sokkal nagyobb szerepet játszottak a kezdetek kezdetétől megfogalmazódó belső kritikák. A kozirjevi atlantista kurzust ért legfőbb általános bírálat annak kiforratlanságára, a nemzeti érdekek körvonalazatlanságára vonatkozott. Ebből a szempontból egységes volt minden, a külpolitika formálására esélyes gondolati iskola, a patrióta ellenzékétől a kormányhoz lojális gyerzsavnyik irányvonalon keresztül a liberális körökig. Leginkább annak naivitását, és ebből fakadó túlzott engedékenységét, kapituláns jellegét marasztalták el. Az 1992 februárjában, a

Külügyminisztérium által rendezett konferencián még rendkívül óvatos formában hangzottak el ezek az észrevételek:

„A másik veszély, amelyet érzékelek – a külpolitika fordított ideologizálása. Vagyis ahogy az – korántsem megérdemelten – a lusta oroszról hírlík, mindent megfordítani: a korábbi barátokat – akiket egyértelműen hozzánk közelállóként tartottunk számon – megtagadni, míg a korábbi és mai ellenségeinket átölelni, szinte a mellükön sírni az örömtől, és ezek után kijelenteni: ez a mi új külpolitikai koncepciónk.”³⁴

A konferencián elhangzott, koncepcionális igényű fejtegetések lényegében két lényeges ponton szorgalmaztak külpolitikai korrekciót. Egyrészt felhívták a figyelmet a konfrontáció-mentesség tarthatatlanságára:

„Ha a konfrontációs politika örvén eltekintenénk a nemzeti érdekek védelmétől, ez egyenlő lenne a kapitulációval. Ugyanakkor, ha csak a nemzeti érdekeinket védelmeznénk a konfrontációs politikától való elhatárolódás nélkül, akkor ez legjobb esetben is a hidegháborúhoz való visszatérést jelentené.”³⁵

Természetesen a konfrontáció-mentesség többféleképpen volt értelmezhető. Az egyik szélsőséges értelmezésben – legfőképp a patrióta beállítottságú ellenzék oldaláról – már a kezdetektől jelentkezett a fegyveres erőknek, mint külpolitikai eszköznek az elhanyagolására vonatkozó kritika:

³⁴ Vlagyimir Lukin hozzászólása in: Preobrazsennaja Rosszija v novom mire [1992] p. 37. Épp ez az alapvetően nyugatorientált, az Egyesült Államokkal fenntartott partnerséget szorgalmazó liberális politikus kelt ki később leginkább az „infantilis proamerikanizmus” ellen: „De vannak az Amerikához való közeledésnek olyan serény szorgalmazói is, akik alighanem több kárt okoznak mint annak ellenzői. Így épp a fordítottját érik el: a partnerség (az „orosz gyermek és az amerikai apa” elv alapján folytatott partnerség) Oroszország megmentésének szinte egyetlen módjaként, mint bármely amerikai kezdeményezés feltétlen és kritikátlan támogatásaként értelmeződik... Ez azért is rossz, mert az ilyen jellegű túlerőltetés túlzott, irreális elvárásokat keltett az Egyesült Államokban. Olyan pszichológiai helyzetet teremtett, amikor az orosz politika nagyobb önállóságra való törekvése nem mint természetes és elkerülhetetlen korrekció, hanem mint a Nyugathoz való közeledés reformista, demokratikus politikájától való rosszhiszemű szakítás értelmeződik.” Vlagyimir Lukin hozzászólása, in: Vnyesnyepolityicseskaja sztrategija Rosszii v „bliznyem” zarubezse [1992] p. 51.

³⁵ Jevgenyij Primakov felszólalása, in: Preobrazsennaja Rosszija v novom mire [1992] p. 42.

„A nemzetközi kapcsolatokban, kiváltképp a „hidegháború” befejeződésével jelentősen csökkent a katonai erő szerepe. Mindazonáltal naivitás és indokolatlan lenne azt gondolni, hogy a katonai erő megszűnt volna a nemzetbiztonság megóvásának és a külpolitika megvalósításának egyik legfontosabb tényezője lenni...

...A fegyveres erők – akár akarjuk, akár nem – továbbra is nemcsak a politika absztrakt tényezői, de annak eszközei maradnak, még ha az elmúlt időszakhoz képest teljesen megváltozott, átalakult formában is. A fegyveres erők szerepének leértékelése tragédiákhoz vezet.”³⁶

A katonai dimenzió felértékelésére való törekvés azonban már ekkor sem volt egyszerű szovjet reflex, a hidegháborús konfrontációs politika iránti nosztalgia. Ugyan a patrióta-kommunista ellenzék értelmezésében már a gorbacsovi engedékenység is felelőtlenségként és a szovjet örökség elfecsérléseként értelmeződött, a Szovjetunió felbomlását követően ebben a vonatkozásban új célok és elvárások is jelentkeztek. Egyfelől a szovjet reintegráció nyilvánvalóan nem volt konfrontációmentesen megvalósítható. Ugyan a felbomlást közvetlenül követő években egy részleges vagy teljes reintegrációs kísérlet elméletileg nem látszott perspektívtalannak, de az nyilvánvalóan kiváltotta volna a környező államok és a Nyugat rosszallását. Ebből a szempontból az ellenzék fő külpolitikai törekvése, a markáns poszt-szovjet politika eleve feltételezte a konfliktust és így közvetve a fegyveres erőkre való nagyobb mérvű támaszkodást.

Ennél szélesebb körű aggodalmakat váltottak ki a poszt-szovjet térség véres etnikai konfliktusai. Mind megelőzésükhöz, mind elfojtásukhoz aktívabb és a különböző jellegű fenyegetéseket sem kizáró orosz külpolitikára lett volna szükség. Ekkor még nem volt előre látható, hogy a poszt-szovjet térség dezintegrációja milyen léptéket ölthet. Kiváltképp fontos volt ez a kérdés az orosz belső helyzet ismeretében, ahol 1992-93 során komolyan fennállt az ország szétesésének, bizonyos szeparatizmusok érdemi aktivizálódásának a veszélye. Bár ekkor még az elnöki hatalom

különböző okokból elhatárolódott a katonai erővel való fenyegetéstől, a belső kényszerek hosszabb távon eme ódzkodás legyűrésének az irányába mutattak.

Ilyen feltételek mellett nem meglepő, hogy az itt tárgyalt korszak folyamán többszöri nekifutás ellenére sem sikerült elfogadni a nemzetbiztonsági koncepciót. A kozirjevi diplomácia, amely egyfelől kényszerű szovjet örökségként kezelte az aránytalan katonai potenciált és ideológiai megfontolásokból elutasította annak alkalmazását, másfelől külpolitikai vegyértékeket kívánt képezni annak leszereléséből, aligha válhatott a nemzetbiztonsági koncepció alapjává. Ezt nemcsak az érdekelt lobbik ellenállása hiúsította meg, de a már említett belső kényszerek miatt az orosz politika is egyre kevésbé volt érdekelt annak deklarálásában. Ugyanakkor még eme kényszerek ellenére sem váltak számára elfogadhatóvá a különböző konfrontációs elképzelések. Bár már 1992 során egyre inkább hajlott bizonyos egyértelmű konfliktus-helyzetekben – főleg a poszt-szovjet térségben – a fegyveres erők bevetésére vagy az azzal való fenyegetésre, ezek a beavatkozások nem álltak össze egységes rendszerré. Az elnöki hatalom nem vállalta fel ennek minden belső és külső következményét. 1993 tavaszán ezért bukott meg a Jurij Szkokov féle koncepció-tervezet, amelyet keménysége miatt a Nemzetbiztonsági Tanács napirendjére se tűzött. A nyugati partnerségi politika és az erőszakszervezetekre való intenzívebb kül- és belpolitikai támaszkodás ekkor még mindegyik koncepcionális irányzat számára összeegyeztethetetlen volt. A korai nyugatpártiság egyfajta poszt-szovjet pacifista jellege, illetve a gyerzsavnyik irányvonal katonai hangsúlyai nem voltak egységes koncepcióvá gyúrhatók.

A konferencián elhangzott másik korrekciós igény az orosz külpolitika kiegyensúlyozatlanságát, az európai és nyugati orientáció egyoldalúságát hányta a kozirjevi külpolitika szemére. A Szergej Sztankevics által megfogalmazott két külpolitikai tradíció, az „atlantista” és az „eurázsiai” ebből a szempontból kifejezetten a kozirjevi racionalizmust és nyugati irányultságot bíráló éllel bírt:

„A piacra való kijutás, az olyan országok, mint az Egyesült Államok, Japán,

³⁶ Ruszlan Haszbulatov beszéde, Uo. p. 32.

Európa gazdaságilag fejlett államai által alkotott gazdasági rendszerekbe való integráció egyáltalán nem problémamentes. Nyilvánvaló, hogy itt hosszú évekig legfeljebb a kisebbik partner szerepe jut számunkra, amelyet nem érdemes elfogadni.

Ugyanakkor sokkal szélesebb és minőségileg jobb lehetőségek nyílnak számunkra más országokkal kapcsolatban, az úgynevezett második hullám, a hasonló fejlettségi stádiumban, a történelmi áttörés küszöbén álló államok vonatkozásában.³⁷

Eme kiigazítási igények jelentőségét épp az adta, hogy megfogalmazói a végrehajtó, szorosabban véve az elnöki hatalom köréből származtak. Jevgenij Primakov a hírszerzés igazgatója, míg Szergej Sztankevics elnöki tanácsadó ebben az időszakban. Így bár nem konfrontálódtak élesen a külpolitikát akkoriban monopolizáló minisztériumi állásponttal, ajánlásaik csak korrekciós jelleggel bírtak, a kozirjevi diplomácia fővonalát részlegesen érintették, mégis pusztán létük jól mutatta, hogy még az elnöki hatalom környezetében sem teljes az egyetértés. Az 1992 februárjában megfogalmazott kritikák is jól megmutatták, hogy az egyoldalú nyugati orientáció nem élvezett egyöntetű támogatást még az elit azon köreiből sem, amelyek amúgy a gazdasági reformok és a modernizáció pártfogói voltak.

A megfogalmazott bírálatokhoz képest a kozirjevi „normalitás”, mint külpolitikai célkitűzés aligha volt értelmezhető. Mindössze annyit jelentett, hogy Oroszország szakít a kommunista múlttal és „nyugati” országgá szeretne lenni, „vissza szeretne térni a civilizált országok családjába”. Ez még a belső átalakítások esetleges átütő sikere esetén is kevés, specifikálatlan és semmitmondó lett volna. Mindazonáltal ez a fajta normalitás már ekkor bizonyos kimondatlan ellentétben állt a főleg mérsékeltebb ellenzéki körökből, kritikai élel megfogalmazott „többpólusú” világrend

³⁷ Szergej Sztankevics felszólalása, Uo. p. 41. Talán ennél is merészebb volt ebben az időszakban az Oroszország missziójára vonatkozó fejtegetése: „... a globális messianizmust kiátkozták. Ezzel az állítással kár is vitatkozni. Ugyanakkor nem lenne szabad a másik véglet hibájába esnünk: a messianizmus tagadásakor ne vessük el a küldetést is. A pusztán érdekekre épülő politika rendkívül sebezhető és Oroszországban – szerintem – egyszerűen végzetes...Összességében, nagyon sajnálnám, ha az orosz külpolitikában kizárólagosságra tenne szert a szigorúan vett racionális külpolitikai iskolák valamilyen orosz válfaja.”

fogalmával³⁸, nem is beszélve a már ekkor feltűnő „amerikai unipolarizmus” ellen felvetett óvatos bírálatokkal³⁹. Azonban a korai kozirjevi kurzusra a legnagyobb csapást nem ezek a bírálatok mérték, hanem két másik, rajta többé-kevésbé kívül álló esemény: a gajdari sokkterápia okozta társadalmi megrázkódtatás, és a FÁK, egy szoros poszt-szovjet együttműködés létrehozásának a kudarca.

V.3. A korai atlantizmus eróziója

Kétségtelenül az 1992-es év liberalizációja, a vele társuló gazdasági, szociális recesszió volt az orosz rendszerváltás egyik legnagyobb jelentőségű társadalmi eseménye. Míg a gajdari kormányzat 1991 végén 1992-re éves szinten 300%-os inflációt, 70%-os béremelést és az első negyedévben az árak 80%-ának liberalizálását irányozta elő, addig a már eleve mérsékelt ütemben beindított és még az év közepén leállított reform mellett is pár hónap alatt éves szinten 2900%-ra szökött az infláció. Az év folyamán a magasabb árszint ellenére képtelenek voltak megszervezni a normális áruellátást. Majdnem 20%-os GDP csökkenést kellett elszenvednie a gazdaságnak. Az orosz termelés a hetvenes évek közepének, a fogyasztás a hatvanas évek derekának szintjére esett vissza. Az orosz társadalmat érő váratlan sokk alapvetően ellentétben állt az 1992-es év elején létező kormányzati reményekkel: a gazdasági válság gyors, egy-két éves leküzdésével és az átmenet fájdalommentes levezényelhetőségével.

A szociális deklasszálódás ilyen mértéktelen volta nemcsak a belpolitikai helyzetet élezte ki, de közvetlenül aláásta a gajdari sokkterápia bázisán építkező kozirjevi diplomáciát is. Sem a nagyobb nyugati gazdasági segítség ígérete, sem a nagyhatalmi státusz, a korábban remélt pozíciók gondtalan megőrzése nem tűnt reálisnak az új helyzetben. A nyugati fejlettség víziójától távolodó, periférizálódó szociális, gazdasági dinamika ismeretében paradoxá vált a kozirjevi gyors „visszatérés”, a nyugati „befogadás” tétele. A korai nyugatos romantika pszichológiai alapjai gyorsan szertefoszlottak. Ennyiben a nyugati integráció politikai programja olyan időpontban

³⁸ Ruszlan Haszbulatov beszéde, Uo. p. 30.

³⁹Jevgenyij Primakov felszólalása, Uo. p. 43.

került meghirdetésre, amikor annak valós alapjai épphogy ellehetetlenülően voltak⁴⁰.

Ez eleve felvetette, katalizálta a korai atlantista kurzus felülvizsgálatát. Annak központi eleme, mintegy axiómája volt az orosz átalakulás és annak elérhető közelségben bekövetkező sikere. A stabil piacgazdaság és a demokratikus társadalom kialakulása azonban – a gajdari sokkterápiához fűzött reményekben való csalatkozás miatt – hamar távolabbra került az időhorizonton, és szembesülni kellett a meglévő helyzet hosszabb fennmaradásával. Be kellett rendezkedni a meglévő kereteken belül, ami immáron általános érvénnyel és nyíltan felvetette a kozirjevi kurzus korrekciójára vonatkozó igényt. A normális nagyhatalom jelszava már nemcsak semmitmondó volt, de nem is tűnt elérhetőnek. Az 1992-es év második fele ilyen átfogó, általános érvényű koncepciók kidolgozásának a jegyében telt.

Ugyancsak javarészt a sokkterápia okozta társadalmi megrázkódtatás katalizálta a belpolitika polarizációját. A Legfelsőbb Tanács és az elnöki hatalom közötti, egészen 1993 októberéig tartó szembenállás végeredményben kettészelte a külpolitikát is. A Haszbulatov vezette törvényhozás igényt tartott különállásának e téren való érzékeltetésére is, az elnökitől különálló, azzal sok tekintetben ellentétes diplomáciai kurzus vezetésére. Ezáltal politikai szintre emelte az atlantizmussal szemben megfogalmazott patrióta-kommunista kritikát. Lényegében véve a piaci reformok okozta sokk alapján az egész nyugati orientációt kétségbe vonták, az Egyesült Államoknak való behódolásként értelmezve a kozirjevi kurzust. A „nemzetáruló jelcini” rezsim ellen megfogalmazott patrióta kritika a Szovjetunió tudatos felbomlasztása mellett a Nyugattal való kapcsolatokban kialakított egyoldalúságot, a centrumszerepből, a nagyhatalmi befolyásból való indokolatlan engedményeket hánytorgatta fel a hivatalos külpolitikának. Legfőképp a „kínai modellt” állították szembe az új orosz valósággal, amely irigylésre méltóan kapcsolta össze a gazdasági reformokat és a világpolitikában

⁴⁰ Ezt az ellentmondást viszonylag hamar felismerte az orosz elit. 1992 ősze: „Az, hogy Oroszországot nem zárják ki Európa új kapcsolatrendszeréből, hogy Oroszország nyitott Európa irányában, még nem jelenti azt, hogy integrálódik is Európába. Az integráció ugyanis feltételezi, hogy az integrálódó elemek minőségileg összemérhetők.” in: Bogaturov, Kozsokin, Plesakov [1992] p. 77.

játszott szerepének megőrzését. Ugyancsak érzékeny támadási felületek sora nyílt 1992 közepétől a poszt-szovjet térségre vonatkozó politika terén, illetve a jugoszláv krízissel párhuzamosan, 1992 őszétől Szerbia megítélésében.

Kétségtelen hogy a Legfelsőbb Tanácsban ekkoriban szintetizálódó, de már peresztrojka második felétől jelentkező ellenzéki áramlat furcsa ideológiai öszvér volt. A későbbiekben „vörös-barna” gyűjtőnév alatt, vagy patrióta-kommunista fogalompárosként hivatkozott csoportok eszmei skálája rendkívül széles volt a kilencvenes évek elején, találhatóak köztük fasiszta, antiszemita, különféle nacionalista, akárcsak a kommunista és az Eurázsia eszmekör különböző olvasataihoz hű csoportok. Ekkor még nem is lehetne őket egy kalap alatt említeni, minthogy szervezeti közeledésük csak az évtized közepére érik be, egy politikai egységbe, nevezetesen a kommunista pártba tömörítve eme erők legjavát.

A szervezetenként atomizált nacionalista radikálisok programja lényegében beilleszthető és felvállalható volt a legtöbb kommunista utódpart számára. Nemcsak a liberális modernizációt vetették el, hanem követelték a szövetségi rendszer etnikailag arányos reformját, a nemzeti autonómiák rendszerének eltörlését és az új orosz határok kiigazítását, az azok mentén tömbben élő oroszok egyesítését, Nagy-Oroszország létrehozását vagy az ukrán-belorusz-orosz szláv egység kialakítását. A kommunista mozgalmakkal való fő külpolitikai konfliktusforrást, a Szovjetunió, mint az oroszországot kizsákmányoló létesítmény felosztása érdekében folytatott harcot a belovevcskaja puscjai jelcini huszárvágás levette a napirendről. Ezt követően a Szovjetunió megítélését illetően a frontvonal az 1991 utáni status quo és a revízió tábora között húzódott, ahol a két csoport lényegében egy oldalra került.

Ez a belpolitikai ellentét sok tekintetben meghatározta a jelcini rezsim ideológiai színezetét. Az ellenzéki kritikák ellenére még azt is megengedhette magának, hogy – egyre kisebb érdemi beleszólással, de – hatalomban tartsa a gajdari liberális csoportot. A gazdasági sokkterápiát végeredményben már a tavasz folyamán felhívította a népgazdasági lobbira, a következmények ismeretében pedig az elnök már nyáron

meghatározatlan időre elhalasztotta a soron következő liberalizációs lépést⁴¹. Mindazonáltal a liberális közgazdász csoportok jelenléte, függetlenül valós befolyásuktól, nagyban növelte az orosz diplomáciai nyugati hitelét. Ebből a szempontból a Gajdar melletti kitartást a külföld támogatásának elnyerése és az antikommunista, liberális ideológiájú szavazótábor megtartása dominálta. Emellett népszerű gazdasági, szociális intézkedésekkel a jelicini kormánynak maradtak szabad vegyértékei, politikai bázisát nem terhelte meg túlzottan a döntéshozatalból gyorsan kiszoruló liberális csoportok jelenléte. Mindezek és a liberális értelmiség puccs idején nyújtott kritikátlan támogatása alapján nem meglepő, hogy a nyugati nagyhatalmak „elnezték” az 1993. októberi elnöki hatalomátvételt, a törvényhozás véres feloszlását.

A másik, immár külpolitikai jellegű buktató a Szovjetunió szétesése, pontosabban szólva a FÁK-hoz fűzött remények tiszavirág élete volt. Ez annál is inkább érzékenyen érintette a kiemelkedő orosz elitet és Jelcint, mert a Szovjetunió felbomlásában, az 1991. decemberi Belovevszkaja Puscsában kimondott feloszlató döntésben személyesen is elköteleződött. Az ekkor körvonalazott orosz vízió még egy szoros, a katonai, a gazdasági és pénzügyi kérdésekben közös politikát folytató, sok tekintetben konföderációs berendezkedés volt. Ez volt az egyik legfőbb oka, hogy a belovevszkajai döntést kommunista segítséggel ratifikálhatta az orosz Legfelsőbb Tanács.

Ehhez képest a FÁK-hoz fűzött víziók 1992 elejére szertefoszlottak. A volt tagköztársaságok nem voltak hajlandóak szorosabb egyeztetésekre Moszkvával, a közösséget Kravcsuk ukrán elnök szavaival élve a „válás civilizált formájának” tekintették. Sorra buktak meg a közös politikára vonatkozó ötletek, kezdve a pénzügyi uniótól a legfájóbb ponttal, a közös hadsereg megőrzését szorgalmazó indítvánnyal bezárólag. Utóbbihoz fűzött remények egészen tavasz közepéig éltek, és Oroszország csak ezt követően, 1992 áprilisában döntött önálló hadügyminisztérium felállítására mellett és csak májusban hozta tető alá a taskenti kollektív biztonsági szerződést⁴².

⁴¹ Részletesebben ld.: Csaba [1992]

⁴² Jellemző, hogy a Legfelsőbb Tanács 1993 nyaráig nem volt hajlandó ratifikálni azt, erősebb

Mindaddig nyitva tartották a közös hadsereg kérdéskörét. Nem véletlen, hogy 1992 elején még nem is volt igazi vita a poszt-szovjet térségben játszott szerep kérdéséről. Egészen 1992 késő tavaszáig csak az egyre erősödő elégedetlenség, egyedi kritikák fogalmazódtak meg. A legtöbb, felelősebb politikai erő ekkor még kivárt, bizonyos reményeket fűzött a FÁK jövőjéhez.

Ebben persze szerepet játszott a kérdés kapcsán jelentkező tehetetlenség és az eme fordulat váratlansága is. Az orosz politikai közélet egésze egyszerűen nem hitte el, hogy a lebomlás ilyen dimenziókat fog ölteni, egyáltalán ilyen arányokat ölthet. Részben az integrációhoz fűzött túlzott reményekkel, részben a konfliktusoktól való ódzkodástól és a Nyugattal kialakítandó jó kapcsolatokkal magyarázható, hogy Moszkva az egész folyamat alatt igyekezett a lehető legjobb viszonyt kialakítani a poszt-szovjet fővárosokkal. Ebben nemcsak a gorbacsovi ellenzék időszakában folytatott, amúgy nem túl szoros együttműködés friss emléke, de a FÁK kiépítése kapcsán elérendő integrációs célkitűzések, a birodalmi féltékenységek enyhítésének igénye is központi szerepet játszott⁴³. Ez a fajta kooperatív megközelítés vallott kudarcot 1992 tavaszára. A nemzeti elitnek ország- és identitásépítő tevékenysége első lépésként szinte mindenhol az Oroszországtól való fokozottabb függetlenedés jelszavával kezdődött. Ezeket a törekvéseket pedig aligha ellensúlyozhatták a jelicini kormányzat igencsak megrendült belpolitikai pozícióból megfogalmazott baráti gesztusai.

Egyik markánsabb külpolitikai irányvonal sem bírt kész elképzelésekkel a poszt-szovjet térség jövője szempontjából. Mindazonáltal a kérdéskör rendkívül összetett jellege, a történelmileg addig páratlan helyzet felvetette friss problémák, az igen sok ellentmondás és a terület jelentősége hamar a külpolitika egyik központi kérdésévé tette ezt a relációt. Korábban a FÁK érdemi működtetésével eme kérdések nagy része megúszhatóknak, de legalábbis leegyszerűsítetőbbnek tűnt. Nem véletlen, hogy a kommunista ideológiai pólus túlnyomó többsége az egész korszak folyamán

katonai kooperációt, illetve a Szovjetunió visszaállítását kérve számon az elnöktől.

⁴³ Ennek megfelelően azonnal, a FÁK-ot létrehozó minszki szerződés 5. pontjában elismerték a fennálló határokat, kizárták az egymás belügyeibe való beavatkozást és Oroszország viszonylag gyorsan, meglehetősen nagyvonalúsággal átvágta a vagyoni örökösödés gordiuszinak tűnő csomóját is.

elfogadhatatlannak tartotta a Szovjetunió felbomlásának tényét. Függetlenül eme álláspont belpolitikai motivációjától és irrealitásától, a bomlás okozta gazdasági, politikai következmények leküzdésének leginkább értelmezhető útja valamilyen részleges reintegráció maradt. Ennek módjáról, formális vagy informális jellegéről, mértékéről, irányairól, eszközeiről és az érte felvállalendő konfliktusokról szólt a viták legtöbbje. Egy alapvető kérdésben volt a közélet egészén átívelő egyetértés: a poszt-szovjet térségnek az általános külpolitikán belül el kell különülnie. Nem véletlen, hogy külön FÁK-ügyi minisztériumot is létrehoztak a kérdéskör kezelésére, amely egész fennállása alatt élesen rivalizált a Külügyminisztériummal. Ugyanez az unikális jelleg manifesztálódott a poszt-szovjet térségnek már 1992 közepén végeredményben konszenzuálisan elfogadott elnevezésében is: „közel-külföld”.

Abban is egyetértés volt, hogy a FÁK halva születése után a kozirjevi diplomácia nem tett semmit, passzív és visszahúzódó volt a térségben. Ez elfogadhatatlan volt minden irányzat számára, függetlenül azok beállítottságára. A Külügyminisztérium már eleve nem erőltette túlságosan a FÁK létrehozását, de az önkéntes integráció modelljének bukása után végképp tehetetlennek bizonyult. Mintegy mosta kezeit, elfogadva a kialakult helyzetet. A megváltoztathatóba való ilyen könnyű beletörődés nagy mértékben a liberális elitnek a kérdésben mutatott érdektelenségével és ellenszenvével magyarázható. A nyugati romantika korszakában a legtöbb figyelem az Egyesült Államokkal való kapcsolatépítésre koncentrált, minden engedmény a poszt-szovjet térség irányában, legfőképpen bármilyen reintegrációs kísérlet a Nyugathoz való csatlakozás esélyeit látszott csökkenteni. Egy erőszakos, provokatív politika a környező területek részleges vagy teljes visszaszerzésére a Nyugattal való konfrontációval lett volna egyenértékű. Ez a perspektíva még rövid távon sem volt kizárható az orosz belpolitika ismeretében. Nem véletlen, hogy az orosz diplomácia sokáig nem nyúlt markánsabb eszközökhöz még a poszt-szovjet politikát illetően sem. A szovjet birodalmi múlttal való szakítás e vonatkozásban is jelentkezett. A Kreml demokratikus hitelét nem merték, nem akarták kockára tenni a közel-külföldért. A birodalmi aspirációk vádjától való félelem is jelentős szerepet játszott a korai korszak orosz benuátlóságában. Egy ilyen politika a régi szovjet hatalmi reflexek újjáéledésének a

bizonyítéka lett volna, amelynek morális és tetteges tagadása a rendszerideológia alapköve maradt.

Eleve nem voltak szimpatikusak a volt tagköztársaságok nómenklatúrális elitjei, adott esetben volt első titkárokból elnökké avanzsált vezetői. Ilyen csoportokkal való túlzott kapcsolattartás kompromittálták volna Moszkvát a Nyugat szemében. Ugyancsak lekicsinylették a volt-szovjet feldolgozóipar jövőjének problémáit. A szovjet gazdasági mechanizmusok életben tartása ezeket az ágazatokat segítette volna leginkább. Azonban ezt a szektort eleve alacsony hatékonyságúnak és a piaci reformok során gyorsan és fájdalmasan megszüntethetőnek vélte az akkori külügyi, gazdaságpolitikai vezetés. Ugyanakkor az Afganisztán-szindróma jegyében feltétlenül evakuálni, de legalábbis a konfliktusokon kívül kívánták tartani az orosz fegyveres erőket.

Ez a be nem avatkozási politika természetesen elfogadhatatlan volt az összes, a külpolitika koncipiálására számot tartó csoport számára. Mindahány felhívta a figyelmet a térség folyamatainak, fegyveres konfliktusainak határon átívelő jellegére. Így éppenséggel az orosz konszolidációt, területi integritást és nemzetbiztonságot látták veszélyeztetve a térség konfliktusainak eszkalációjától:

„És fordítva, (a Transzkaukázus konfliktusaiból való orosz kivonulás – D.A.) beláthatatlan következményekkel járhat Oroszországra, területi integritására nézve. A centrifugális folyamatok a köztársaságokban és régiókban újabb lökést adnak Oroszország szeparatizmusainak és dezintegrációjának, amelyet különböző politikai erők azonnal és elkerülhetetlenül ki fognak használni egy keményvonalas rezsim felállítására Oroszország szétesésének megállítása céljából.” (Migranjan [1992] p. 339.)

„Három politikai verzió létezik. Az első a radikál-demokrata, vagyis a nemzeti kormányzatok megerősítése és teljes kivonulás. Ez nem rossz döntés, de nem reális. Ezeknek a struktúráknak a megerősítése lehetetlen, pont azon okok miatt, amelyekre A.

V. Kortunov is rámutatott. A rezsimnek többsége életképtelen, a helyzet folyamatosan változni fog és nekünk azt kellene megerősíteni, ami állandóan szétesik.”⁴⁴

Az egyik alapvető kérdés abban állt, hogy miként lehet a szomszédságpolitikát és a klasszikus nagyhatalmi érdekszféra közti egyensúlyt megtalálni. A szomszédságból következő feladatok a térség pacifikálását, a konszolidáció orosz segítségével – de akár az erő pozíciójából a helyi, nemzeti elit akaratával szembeszegülve nyújtott támogatással – való véghezvitelét szorgalmazták. Amolyan csendőri szerepkör lett volna, amelyet a kényszerek nyomása alatt Moszkvának még hosszú ideig folytatnia kellene. Ezt a „posztimperiális politika” címszava fémjelezte leginkább:

„Nekem úgy tűnik, hogy meg kell értenünk: Oroszországnak vissza kell térnie hagyományos szerepéhez, meg kell vennie a helyi hercegecskéket, ki kell küldenie csapatokat, meg kell mentenie ezt vagy azt. Ez nem kellemes munka, de erre kényszerít saját történelmünk és egy kicsit mi magunk is.”⁴⁵

A „posztimperiális politika” jelszava markánsabb orosz gazdasági, katonai és politikai érdekérvényesítést sürgetett, de mindezt sokkal inkább konszolidációs kényszerként, az orosz birodalmi együttélés történelmi örökségeként értelmezte. Ki nem mondott példaképe a gyarmati rendszerek gradualista, válságmentes lebontása volt. Elfogadta az új szuverenitásokat, a közös érdekek alapján szoros együttműködést vizionált velük. Ugyanakkor érzékelvén a térség dezintegrációs tendenciáit, a széteső poszt-szovjet államokat, a határokon átnyúló konfliktusokat, egyfajta aktív válságkezelést is az orosz szerepvállalás körébe sorolt. Bizalmatlan volt a perifériák jövőjét illetően, nem lelkesedett megmentésükért, de elkerülhetetlennek tartotta ebben a kérdésben a markáns orosz fellépést. Ez a megközelítés kimondott ellentétben állt a reintegrációs elképzelésekkel.

⁴⁴ Szergej Karaganov felszólalása, in: Vnyesnyepolityicseszkaja sztratyezija Rosszii v „bliznyem” zarubezse [1992] p. 44.

⁴⁵ Szergej Karaganov felszólalása, Uo. 43-45.

Ugyanakkor több, ekkor még nem annyira befolyásos csoport a térség fölötti erősebb kontroll híve volt. Ezek szerint a közel-külföld Oroszország nagyhatalmi befolyási övezete, amely úgymond „jár” neki. Ha nem tudja saját hatalmát konszolidálni, hegemoniáját megerősíteni a térség felett, akkor megrendülnek világpolitikai pozíciói és végeredményben elbukik az orosz reform ügye is. A nagyobb befolyásra való törekvés nem jelentett reintegrációt: egyértelmű volt, hogy a források és az akarat nem voltak elégségesek egy ilyen vállalkozáshoz. Azonban itt már nemcsak az övezet konszolidálásában való együttműködést, a szovjet örökség válságmentes lebontását, de valamilyen szintű együttműködési készségnek, az orosz érdekek fokozottabb figyelembe vételét is elvárták volna a helyi elitektől. Így az jelentősen túlment a beavatkozási kényszerek fogalmán és egy szövetségesi kört, egy szorosabbra vont perifériát vizionált. Végeredményben ezen a törekvésen alapult a „kétfunkciós szuverenitás” programja. Ez Moszkvának vindikált egy orosz és egy a térség államainak közös akaratát jelképező, amolyan poszt-szovjet alanyiságot. A Kremlnek ez utóbbit kellett volna a világpolitika felé közvetítenie. Ez az elképzelés tehát már egy komplett, noha még mindig a konszenzuális elemek túlsúlyára vonatkoztatott nagyhatalmi program volt (Bogaturov, Kozsokin, Plesakov [1992]).

Természetesen sem a posztimperialis politika, sem a nagyhatalmi hegemonia kiépítése nem volt egyszerű, hisz mindkettőt a birodalmi örökség, az érintett országok elitjeinek ellenérzése és a külvilág állandó gyanakvása mellett kellett végigvinni. Eltekintve pár óvatosabb közép-ázsiai országtól és a blokád alatt tartott Örményországtól a térségben való bármilyen szintű orosz jelenlét kiépítésének egyik fő akadály a „gyarmati” kapcsolatok emléke volt. Az orosz diplomácia által sugallt „megjavult”, demokratikus Oroszország hitele itt volt a legkisebb. A kilencvenes évek egyik legnagyobb ellentmondása épp itt feszült: a konszolidációhoz, a nem egyszerűen lévő országok egybetartásához a ruszofób elitek közül kellett kényszerű társat választani. Így gyakran ellentétbe kerültek a konszolidáció és a befolyás-erősítés igényei: míg az előbbi az új államalakulatok erősítését kívánta volna akár az ellenséges helyi elit bázisán, addig a másik az oroszok felé kacsintgató szeparatizmusok felé húzott, a konfrontáció markánsabb formáit is Moszkva eszköztárába kívánta sorolni. A

konfliktusok elfojtásának, illetve kihasználásának politikája nem mindig volt összeegyeztethető.

Ugyancsak nem voltak azonosak a külvilág hozzáállására vonatkozó percepciók. A közel-külföld feletti ellenőrzésre vonatkoztatott „puhább” politika hívei nem érzékelték nagyobb nyugati vagy egyéb infiltrációs kísérletet a poszt-szovjet térségben. Magától értetődőnek tartották az orosz dominanciát nemcsak az örökös helyzet jogán, a sokkal jobb induló kondíciók miatt, de a külvilág érdektelensége miatt is:

„Áttérve a harmadik kérdésre – a külvilág szerepére vonatkozólag – nem szabad túlértékelnünk a nemzetközi közösség lehetőségeit a FÁK-on belüli konfliktusok kezelését illetően. Fel kell tenni a kérdést, hogy milyen valós fenyegetést rejtenek ezek a gyakran periférikus konfliktusok a világpolitika számára...

...Ha a '70-es, '80-as években lezajlott, a kelet-nyugati szembenállással nem közvetlenül összefüggő konfliktusokat górcső alá vesszük, könnyen meggyőződhetünk, hogy azok nem vonták magukra a nemzetközi közösség túlzott figyelmét.”⁴⁶

Nem véletlen, hogy már idézett 1992. októberi felszólalásában Szergej Karaganov is az EBEÉ térség valamilyen szintű kettéosztását szorgalmazta. Így nemzetközi megfigyelői szerepkör mellett Oroszország lett volna felelős a FÁK-térség konfliktusainak kezeléséért, míg az összes többi, európai területen fordított lett volna a helyzet. Ez elfogadható lett volna az eme konfliktusokban érdektelen Nyugat számára, és ezáltal elkerülhető lett volna az a kínos helyzet, hogy Moszkvát birodalmi aspirációkkal, egyoldalú lépésekkel vádolják, amelyek végeredményben saját elszigetelődéséhez vezettek volna⁴⁷. Ezáltal a Nyugattal egyetértésben, diplomáciai félreértéseket kizárva, közös mandátummal lehetett volna biztosítani a térség felett

⁴⁶ Andrej Kortunov felszólalása, in: Vnyesnyepolityicseskaja sztratyeigija Rosszii v „bliznyem” zarubezse [1992] p. 42.

⁴⁷ Szergej Karaganov felszólalása, Uo. p. 45. Más kérdés, hogy ilyen javaslat fel sem merülhetett a hivatalos diplomácia szintjén. Ekkor még a teljeskörű integráció volt napirenden, amibe nem fért bele semmilyen hasonló, a világpolitika számára ilyen nyíltsággal amúgy is elfogadhatatlan osztozkodás. Azonban már ekkor felvetette a nyugati integráció és a poszt-szovjet térség felett élvezett befolyási igények közti nehezen összeegyeztethető ellentmondást.

élvezett orosz békefenntartás előjogát. Ebben az érvelésben tehát nem annyira a szabad kéz politikájának a Nyugattól való kialakozása, hanem sokkal inkább a FÁK-térségben folytatott orosz akciók helyes nyugati értelmezésének az elősegítése dominált. A célja az volt, hogy ezt a fellépést elfogadják és támogassák külföldön, az ne terhelje meg a Nyugattal meglévő viszonyt.

Ehhez képest sokak számára vonzó volt az Andranyik Migranjan által meghirdetett orosz „Monroe-elv”. Eszerint Moszkvának nyíltan és formálisan is deklarálnia kellene a külvilág felé a térséghez fűződő különleges viszonyát, létfontosságú területévé kellene azt nyilvánítania. Cserébe mintegy garantálná a poszt-szovjet régióban a stabilitást, a konfliktusok politikai, szélsőséges esetben katonai megoldását. Azonban minden behatolási kísérletet, a katonai-politikai szövetségeknek a térségre való kiterjesztését, az orosz dominanciával való rivalizálást ellenségesnek és ezáltal elfogadhatatlannak nyilvánított. Az általa vizionált politikai térszerkezet tehát jócskán túlmutatott a csendőri szerepkörön, illetve annak kiinduló téziséen, miszerint eme térség folyamatainak konszolidálása nélkül nem lehetséges az orosz viszonyok stabilizálása. A nagyhatalmi érdekszféra-politika hívei a térség biztonsági vákuumát tartották szem előtt, azt az aggodalmat, hogy az itt learatható babérok mások számára vonzóvá teszik a régiót.

„Különböző országok azon kísérletei, hogy a volt szovjet tagköztársaságok közti határokat garantálják és megakadályozzák ezen államok természetes és békés gazdasági, katonai integrációját, nagyban megnehezíthetik az új világrend kialakulásának folyamatát és kétségeket ébreszthetnek Oroszországban afelől, hogy az Egyesült Államok és nyugati partnerei valóban készek-e figyelembe venni az orosz geopolitikai érdekeket. A közel-külföld hamarosan Oroszország nyugati kapcsolatainak próbakövévé válik; itt derül majd ki, hogy mennyire képesek a felek egymás létfontosságú érdekeit megérteni és azokat figyelembe venni.” (Migranjan [1994a] pp. 385-386.)

Ezek a félelmek bizonyos értelemben érthetőek voltak 1992-ben, amikor a FÁK-politika sorozatos kudarcokat élt át. Nemcsak az integrációs elképzelések dőltek dugába, de sorra begyulladtak a térség etnikai konfliktusai, a helyi nacionalizmusok minden tőlük telhetőt elkövettek önállóságuk, függetlenségük minél gyorsabb megalapozására és ugyanolyan nagy reményekkel tekintettek a külföldi segítségre, mint várta azt maga a Kreml is Nyugatról. Mindehhez hozzá kell tenni azt a tényt, hogy a kozirjevi diplomácia a FÁK-térséget demonstratív jelleggel negligálta. A volt-szovjet tagköztársaságok Nyugatra, illetve külföldre kacsintgatása, az orosz passzivitás, illetve a kiobbant konfliktusok képezte kényszerek hármas feltételrendszere mellett a közel-külföld politika külső korlátai valóban nem voltak kitapinthatóak. Ekképp a Monroe-doktrína kiindulópontjává az orosz dominancia megteremtéséhez szükséges erőforrásokat illető kételkedés vált. A térségben kialakult hatalmi vákuumnak a realista értelmezés szerint automatikusan külső szereplők megjelenéséhez kellett vezetetnie.

A térség kapcsán jelentkező másik jelentős dilemmát az orosz transzferek kérdése képezte. A Szovjetunió belül Oroszország nettó donor volt a többi tagköztársaság felé (Castells [1998] pp. III/43-44.). A kommunista föderalizmus ebben sem hasonlított a klasszikus gyarmati berendezkedéshez: a centrum többet adott a perifériáknak, mint azok neki. Ez a fajta függés azonban nem szűnt meg a Szovjetunió szétesésével. Sőt, nem kizárt, hogy a volt tagköztársaságok függése Moszkvától még erősödött is: nemcsak a kiváltképp Oroszország élvezte balti kincseskamra szűnt meg, de a köztársaságok egymás közti gazdasági kapcsolatai is jobban visszaestek, mint az utódállamok és Moszkva között meglévők. Mindenesetre az esetek legtöbbszörében – a geopolitikai, gazdasági aszimmetriából következően – Oroszország a legfőbb kereskedelmi partnere, legnagyobb tőkeexportőre maradt a közel-külföld államainak. Azonban még ezen, a méretekből következő aszimmetrikus helyzeten túlmenően is gyakran aránytalan, viszonzatlan engedményeket is adott a volt tagköztársaságok szinte mindegyikének. Így a térség országai az időszak egésze során a világpiacnál alacsonyabb áron kaptak energiahordozókat, a kereskedelem gyakran kétes elszámolású barteralapokon nyugodott. A térség kereskedelmi statisztikáit – épp az árucserre „puha”

rendszere miatt – sosem vonták egybe a többivel. Ennek a rendszernek kétségtelenül Oroszország volt a kárvallottja és az utódállamok a haszonélvezői.

A fő kérdés az volt, mennyiben használhatja ezeket a gazdasági, személyforgalmi, tranzitkérdéseket Moszkva külpolitikai, nyomásgyakorló eszközként, saját befolyásolási képességének finomhangolására. Rendszeresen dönteni kellett a mézesmadzag versus furkósbot dilemmában. Ezek a döntések azonban rendkívül bonyolultnak bizonyultak. A donor pozíció ugyanis nemcsak örökség vagy a moszkvai elit önkéntes döntése volt, de kényszer is egyben. Egyrészt a térség viszonyai, az orosz gazdaság állapota nem tett lehetővé normális kapcsolatokat. Nem létezett a megfelelő piaci infrastruktúra, elszámolási rendszer. A kilencvenes évek folyamán az utódállamok pénzügyi állapotai – ha lehet – az orosznál is kaotikusabbak voltak. Emiatt az átlátható kapcsolatrendszer kiépítése eleve elképzelhetetlen volt. Másrészt sok esetben az utódállam szintén radikális és érzékeny válaszlépéseket fogalmazhatott meg, nem egyszer monopol-pozícióban volt egy-egy területen. Kiváltképp ez volt a helyzet a nyugati köztársaságok esetében, Ukrajnával és Fehéroroszországgal, amelyeken az energiahordozók európai tranzitvezetékei húzódtak keresztül. Itt az infrastrukturális örökségből kifolyólag a Kreml számára eleve korlátozott mozgástér nyílt a nyomásgyakorlásra. Harmadrészt ezek a transzferek sok esetben alapvető konszolidációs tényezők voltak egy-egy ország életében. Megvonásuk adott esetben olyan konfliktusokhoz vezethetett volna, amelynek későbbi elfojtása sokkal több gondot okoz. Ezen túlmenően a moszkvai stabilizáló szerepkör ilyen jellegű leépítése pedig megint csak a térségbe történő külső beavatkozás lehetőségét vetette fel. Az idegen behatolás felett érzett aggodalom, a csökkenő erőforrásbázis ellenére – sőt, talán épp azért – sok esetben kifejezetten ellene hatott a támogatások leépítésének. Így a Kreml egyfajta csapdahelyzetbe került az orosz transzferek kapcsán: az erőfölénnyel, a domináns pozícióval való visszaélés, illetve a támogatások radikális megvonása egyaránt az új szuverenitások stabilizációját fenyegette, illetve kiválthatta a környező nagyhatalmak beavatkozását. A támogatás-megvonás kérdésében kiegyensúlyozott politika korántsem tűnt könnyen kialakíthatónak.

Teljesen új jelenség volt az orosz kisebbségek ügye. Sem a poszt-szovjet térségben az akaratán kívül a határokon túlra került 26 milliós tömeg, sem a távolabbi területek, az izraeli, a német, az amerikai orosz diaszpórák kérdése nem merült fel korábban mint külpolitikai feladat. Addig nem létezett az orosz állam által felvállalható határon túli orosz fogalma, a külföldi oroszok kizárólag a disszidens és az emigráns kategóriáiba tartozhatott. A FÁK megalakításakor ugyan már utaltak erre a kérdéskörre, az alapító szerződés 2. és 3. cikkelyei garantálták eme csoportok kisebbségi és állampolgári jogait, de ez csak kezdő lépésként szolgálhatott. Ugyanakkor a helyi nacionalizmusok számára a kisebbségi oroszok etnikai arányainál, a titulus nemzetiségnél jobb kiinduló gazdasági, politikai pozíciójánál fogva kétségtelenül a szuverenitás-erősítés, a nemzetépítés egyik központi problémáját képezte. Lettországon, Kazahsztánban, Kirgizisztánban mintegy 40%-os, Észtországban egyharmados, Ukrajnában közel 20%-os arányuk már eleve megkérdőjelezte a nemzetállamok klasszikus és kívánatos formában történő kiépíthetőségét, felvetette az orosz nyelv, az autonómiák, akutabb esetekben a határok kérdését.

A kozirjevi diplomácia ezen a területen sem vállalt fel konfliktusokat. A nyugatos értelmezésben az állampolgári jogok képezték a politikai Rubicont. Ha az állampolgárságot, a diszkriminációmentes elbánást, az egyenjogúságot biztosították, akkor Moszkva nem látott okot a beavatkozásra. A kisebbségek ügye kiváltképp nem tartozott azokhoz a kérdésekhez, amiért érdemes lett volna feladni a kooperáción nyugvó integráció-építés modelljét vagy a demokratikus elköteleződést és a birodalmi aspirációtlanságot illetően kétségeket ébreszteni Nyugaton. A patrióta ellenzék ugyanakkor nem vonatkoztatott el az államjogi reintegráció és a nemzetépítés gondolatától. A Legfelsőbb Tanács napirendjén rendszeresen szerepeltek az autonómiák ügyei, a határkérdés és az orosz nyelv problémája. A függetlenségükre oly érzékeny utódállamok számára ez bőven elég volt, hogy „ötödik hadoszlopot”, szuverenitásuk fellazításának eszközét véljék felfedezni saját kisebbségeikben.

Egyetlen területen esett egybe az orosz külpolitikai elit álláspontja: a baltikumi oroszok kérdésében. Lett- és Észtországban az oroszok többsége nem kapta meg az

állampolgárságot. Így az emberjogi liberális értelmezés és az autonómista patrióta kritika ebben az esetben – ritka kivételként – egybecsengett, nacionalista vadhajtásként tekintettek Tallin és Riga állampolgársági gyakorlatára. Ezen a területen a kezdetektől fogva bizonyos stratégiai konszenzus volt megfigyelhető. Jelentősen megkönnyítette a kérdésben való fellépést, hogy ezek az országok nem voltak a FÁK tagjai, nem is kívántak szorosabban kötődni Oroszországhoz. A kisebbségi kérdés a külkereskedelem és a gazdasági kapcsolatok sikeres nyugatra orientálása révén viszont fokozatosan felértékelődött a nyomásgyakorló eszköztárban. Talán nem véletlen, hogy épp ez a kérdés, az európai emberjogi szervezetek semleges álláspontja képezte a Nyugattal való kapcsolatokban jelentkező – ekkor még jelentéktelen – első hajszálrepedést is.

V.4. A külpolitika első korrekciója

Mindkét, a korai atlantizmus külső feltételrendszerét érintő változás, nevezetesen a gajdari sokkterápia és a FÁK-kiépítésének csődje döntő hatással volt az 1992-es esztendő külpolitikai korrekciójára. A kozirjevi kurzust érintő és lényegi módosítást követelő kritikák már a nyár folyamán elszaporodtak mind az ellenzék sorai között, mind az elnöki hatalom holdudvarában. Lényegében mindenki elégedetlen volt a nyugati romanticizmussal. Ekkor körvonalazódtak az első, a külpolitika teljes körét felölelő alternatív elképzelések. Ezek közül az egyik legnagyobb ívű a Kül- és Védelempolitikai Tanács 1992 augusztusában publikált „Stratégia Oroszország számára” című koncepciója volt (SZVOP [1992]).

A Kül- és Védelempolitikai Tanácsban, eme az évtized folyamán látványos karriert befutott nem-kormányzati szervezetben javarészt külpolitikai szakértők, a gazdasági elit képviselői és a diplomáciához valamilyen módon kötődő politikusok képviseltették magukat. A kilencvenes évek folyamán közreadott dokumentumaik kitűntek realizmusukkal, illetve szalonképes, a hivatalos diplomácia számára is használható ajánlásaikkal. Koncepcionális igénnyel elkészített anyagaikban igyekeztek összekapcsolni a demokratikus átalakulás, a piacgazdaság kiépítésének külpolitikai

összetevőit az adott helyzet képezte objektív körülményekkel és az orosz nemzeti érdekekkel.

Az 1992-es Stratégia több szempontból is kardinálisan új megközelítésben mutatta be Oroszország helyzetét. Végeredményben először deklarálta nyíltan az ország középhatalmi helyzetét. Szakítva a kommunista-patrióta oldal birodalmias és a kozirjevi demokratizmus optimista argumentációjával már a legelső bekezdések egyikében Franciaországhoz, Nagy-Britanniához, Indiához hasonlította Moszkva világpolitikai lehetőségeit⁴⁸. Ebből a szempontból már eleve elvetette a teljes körű globális szerepre vonatkozó igényeket. Ugyanakkor érzékelte, hogy a nemzetközi státusz erodálódása még nem befejezett folyamat. Nemcsak a Szovjetuniótól örökölt presztízs lassú eloszlását, de középtávon a gazdasági, szociális folyamatok trendjének megfordítását sem tartotta reális lehetőségnek. Mindezek alapján az orosz külpolitikai irányzatok közül első alkalommal vetette fel érdemileg a külpolitikai eszköztár radikális csökkenése és a világpolitikai izoláció, a partnerek és szövetségesek nélkül maradás perspektíváját. Ebből a szempontból nem tartotta sem helyénvalónak, sem fenntarthatónak a kozirjevi Amerika-centrizmust. Mint elég világosan kimondták:

„A féldemokratikus fejlődés, az autoriter elemek nagy valószínűséggel bekövetkező visszatérése, a szomszédok irányában tett kényszerűen kemény lépések, a birodalmi ambíciók sporadikus kitörései nem teszik lehetővé, hogy a Nyugattal meglévő viszony felhőtlenességében reménykedjünk.” (SZVOP [1992] 1.2.2. bek.)

A partnerség kozirjevi jelszavának elvetése azonban, amelyet a dokumentum mint eleve nem létezőt elvetett, nem jelentett feltétlenül ellenséges kapcsolatokat. Sőt, kimondatlanul de jól kivehetően a Nyugattal kialakítandó kapcsolatok prioritást élveztek a világ többi nagy régiójával szemben. Mindazonáltal ebben a viszonyban meg kell jelennie az orosz nemzeti érdekeknek is, azokról való önkéntes lemondásnak nincs helye.

⁴⁸ Ugyanakkor ezzel párhuzamosan kénytelenek foglalkozni az ország szétesésének a lehetőségével, radikális, patrióta-fasiszta erők térnyerésének esélyeivel.

A dokumentumban kiemelt helyen tárgyalt orosz izoláció több szempontból is ellentmondásos helyzet elé állította Moszkvát. Egyrészt nem volt érdekelt annak további fokozásában – ebből a szempontból mind az EU kibővülése, mind a már ekkor lehetőségként elkönyvelt NATO-bővítés a passzívák, a Kreml számára negatív fejlemények között került elkönyvelésre. Ugyanakkor a szerzők azt is leszögezték, hogy az ellen aligha képesek bármit is tenni, ezért függetlenül eme folyamatoktól, Oroszország az EU-val és a Nyugattal való kapcsolatok maximális kiaknázásában érdekelt. A felemás és feltételes viszonyt nyíltan deklarálták:

„Az Unió formálódása Oroszországot izolációval és pozícióinak gyengülésével fenyegeti, feltéve, ha nem képes az évtized folyamán közeledni ahhoz, lefektetni a mindkét fél számára kölcsönösen előnyös, bár nem egyenlő viszony alapjait.” (SZVOP [1992] 1.3.2. bek.)

Ugyancsak az elszigetelődés víziója sarkallt a felhasználható külpolitikai eszköztár számbavételére. A dokumentum tételesen is felsorolta azokat az okokat, amelyek miatt Oroszországnak – a reményekkel ellentétben – saját lábára kell állnia, amelyek miatt nagyobb arányú külső segítséget nem kaphat. A csökkenő, de a Kreml által még mindig felhasználható eszközök kategóriájában első helyre kerültek a fegyveres erők – két vonatkozásban is. Egyrészt a nukleáris fegyverzet, amely az elkövetkezendő 10-20 évben -radikális leépítése ellenére is – Moszkva világpolitikai tőkéjének központi eleme fog maradni. Ennyiben a világban megfigyelhető folyamatokkal ellentétben az orosz külpolitikában éppen a nukleáris fegyverzet felértékelődését jelezték előre. Ugyancsak biztosnak tekintették eme potenciál politikai jelentőségének fenntarthatóságát az évtized folyamán, kizárták, hogy bármilyen technológiai fejlesztés középtávon aláássa annak hitelét. Az elrettentés másik komponense a hagyományos katonai erő, amelyet a poszt-szovjet térségben feltétlenül alkalmazni kell, ha az orosz érdekeket érdemi fenyegetés éri. Mindkét tényező ilyen beállítása a leszerelést tudatosan, a kényszereken túlmenően is erőltető jelceni külpolitika óvatos bírálataként fogható fel. Ezen túlmenően azonban már ekkor is csak az orosz geopolitikai szerepet, a térségben betöltött stabilizáló

tényező jelentőségét és a Szovjetuniótól örökölt pszichológiai „slejfet” tudták az aktívák közé sorolni. Ezeknek korlátozott felhasználhatóságát a dokumentum nem is tagadta. A diplomáciai hagyomány eleve korlátozott jelentőséggel bír, a térség, ahol Oroszország a nagy konszolidátor szerepét játszhatja, marginális a világpolitika szemszögéből.

A Kül- és Védelempolitikai Tanács az évtized folyamán – a jellegéből adódó korlátokhoz mérten – viszonylag nagy befolyásra tudott szert tenni diplomáciai körökben. Mindazonáltal létezett egy másik, a külpolitika stratégiai alakítására igényt bejelentő és arra eséllyel pályázó áramlat is. Ez az irányzat is az orosz modernizáció alapvető feladatait tartotta szem előtt, ugyanakkor annak sikerét radikálisan más eszközökkel és más környezetben vélte elérhetőnek. Ebben az olvasatban a Nyugathoz való felzárkózás objektív történelmi okok folytán nem érhető el egyszerűen a már kész demokratikus és piacgazdasági rendszerek átvétele révén. Azoknak nincs megteremtve szociokulturális beágyazottságuk, a nyugati gazdasági, politikai rezsimek nem teremthetők meg érdemi átmeneti időszak nélkül⁴⁹. Ebből a szempontból eme logikai vonalvezetés képviselői eleve úgy vélték, hogy a Nyugat nem fogja feltételek nélkül támogatni egy ilyen „átmeneti” rezsimek létrejöttét Oroszországban, miközben nem tudja azt oly mértékben megsegíteni sem, hogy ezt a periódust áthidalja, vagy akár lerövidítse. Ebből a szempontból feltétlenül élesebben kritizálták a kozirjevi Amerika-központúságot, mint a Nyugatot még mindig legfőbb partnerüknek tartó mérsékelt atlantisták:

„Még nem vagyunk olyan gazdagok és erősek, hogy a Nyugattal egyenlőként alakítsuk külpolitikánkat, de nem is vagyunk olyan szegények és gyengék, hogy az ő politikájuk farvizén kelljen eveznünk.” (Migranjan [1992] p. 342.)

A modernizáció és integráció sorrendje, a köztük lévő ok-okozati kapcsolat tehát vízvonalzó volt a külpolitikai gondolkodásban is. Míg az egyik értelmezésben a világgazdasághoz való szorosabb kötődés nélkül nem képzelhető el a társadalmi, gazdasági visszaesés megállítása, a fejlődés megindítása, a demokratikus Oroszország

kiépítése, addig a másik gondolatmenet szerint az integrációtól nem várható döntő áttörés a közeljövőben. A modernizációs folyamat idejére viszont nem szabad behódolni a Nyugatnak, alárendelt szerepkörben csatlakozni ahhoz. A centrumszerep megőrzése az orosz típusú demokratikus konszolidáció előfeltétele.

Mindenesetre az itt felvázolt kritikák 1992 második felében külpolitikai korrekcióra kényszerítették a Kremlt. A kiigazítás egyik látványos eleme volt, hogy az addig mindenható, Andrej Kozirjev irányította Külügyminisztérium elvesztette addig élvezett monopóliumát a külpolitika felett. Az egyik meghatározó riválissá a keményvonalas Jurij Szkokov titkárkodása alatt működő Nemzetbiztonsági Tanács vált. Ez a szerv 1992 májusában, a Honvédelmi Minisztériummal párhuzamosan jött létre, és eredetileg az erőszakszervezetek képviselői, a szűken vett biztonság- és katonapolitikai kérdések tartoztak alája. Azonban a Külügyminisztérium egyeduralkodója alatt, a biztonsági kihívások és a fenyegető belpolitikai helyzet miatt szinte általános kíváncsi lett hatáskörének fokozatos kiterjesztése. Így a hadsereg képezte problémakört követően hamar ez az intézmény lett a közel-külföld politika legfőbb döntéshozó fóruma. Végül 1993 első felében a biztonságpolitikai doktrína kidolgozásának leple alatt a külpolitika minden kérdésének formálására igényt jelentett be.

A külpolitikai többközpontúság, az elnöki hatalmon belüli rivalizáció, több konkurens diplomáciai kurzus együttes jelenléte a hivatalos retorikában elbizonytalanítólag hatott a Kremlbe vetendő bizalmat illetően. Bár kifelé igyekeztek megőrizni a kozirjevi arculatot, a Nyugattal való jó kapcsolatok prioritást élveztek a diplomáciai magatartásban, már ekkor jelentkezett egy – az addigi irányvonallal homlokegyenest ellenkező – külpolitikai érvelés. 1992 decemberében, az EBEÉ stockholmi ülésén egy ilyen alternatívát vázolt maga a külügyminiszter: élesen kritizálta az Egyesült Államok és a NATO politikáját, a Jugoszlávia ellen hozott szankciók eltörlését követelte, kijelentette, hogy az EBEÉ normái nem alkalmazhatóak teljes egészében a poszt-szovjet térségben, és Oroszországnak minden megengedhető eszközzel meg kell védenie saját érdekeit. Az itt felvázolt álláspont újdonságát nem

⁴⁹ Ez az alapvető beállítódás már 1989 elején felbukkan: Migranjan, Kljamkin [1989]

újszerűsége adta – az sok tekintetben egybecsengett a Legfelsőbb Tanács kommunista-hazafias hangvételével – hanem az előadó személye, a beszéd hivatalos volta. A meglepetéstől kővé meredt hallgatóság előtt pár perccel később ugyan – a papírok összecszerelésére hivatkozva – visszavonták a nyilatkozatot, azonban ez a kis epizód mind formájában, mind tartalmában jól megmutatja az akkori állapotokat⁵⁰.

Immár nem retorikai, hanem tényleges hitellel bírtak az első lépések a már kezdetektől kritizált egyoldalú nyugati orientáció kiegyensúlyozására. Ezt a korrekciót már csak azért is könnyű volt végrehajtani, mert nem volt konfliktushordozó a Nyugattal meglévő kapcsolatokban, nem bírt Amerika-ellenes éllel. 1992 végén ennek jegyében szervezték meg Jelcin távol-keleti útját, amelynek legfontosabb állomása Peking volt. Az ellenzék és a hatalmon belül kiigazítást követelő csoportok egyidejű kielégítésének a szándéka jól megmutatkozott Jelcinnek a repülőtéri érkezéskor adott nyilatkozatában:

„Amerikanizációval vádolnak minket, azzal, hogy mindig csak a Nyugatra tekintünk. Ezért most, a Koreai Köztársaságban tett látogatás után a második fontos lépést tesszük meg az ázsiai-csendes-óceáni régió felé. Természetesen ezzel ki is egyensúlyozzuk külpolitikánkat.”⁵¹

Hangsúlyozni kell, hogy a korai nyugatos romantika idején egy ilyen látogatás elképzelhetetlen lett volna. Peking támogatta a puccsista GKCSZ-t 1991 augusztusában, és liberális logikával nem lehetett nem párhuzamot vonni az akkori hatalomátvételi kísérlet és a Tiennamen téri események között. Romlott kommunistáknak tartották a kínai vezetést, amellyel ha nem is konfrontálódtak, de nem is keresték a kapcsolatokat.

Azonban a helyzet 1992 végére radikálisan megváltozott. Nemcsak az orosz külpolitika belső kényszerei váltották ki a távol-keleti nyitást. Egyrészt zsákutcába került az amúgy sem túl vehemensen erőltetett kiegyezés Japánnal. A Kuril-szigetek

⁵⁰ Hronyika vtoroj rosszijszkoj reszpubliki [1993] p. 231.

⁵¹ in: Nyezaviszimaja Gazeta, 1992. december 18., p. 1.

visszaadása, bármilyen területi engedmény túl nagy kockázatnak tűnt az amúgy is erősen megroggyant Federáció szempontjából, túlságosan is veszélyeztette volna a gyenge lábakon álló integritást. Előbb-utóbb más partnert kellett a térségben keresni és Kína erre érdemesnek látszott: potens nagyhatalom volt, ENSZ BT állandó tag, amelyet továbbra is sújtott a korábbról örökölt izoláció. Ugyanakkor alapvetően megváltoztak a felek közötti erőviszonyok: míg a peresztrojka idején Moszkva kétszer akkora gazdasági potenciál felett rendelkezett, mint Peking, 1992 végére az arány legalábbis megfordult. Nem látszott indokoltnak egy ilyen lehetőséget elszalasztani, illetve nem tűnt megnyugtatónak nyitott kérdéseket hagyni a kapcsolatokban. Ez a két megfontolás vezérelte a tárgyalásokat: megkezdődtek a múltból örökölt biztonsági kérdések rendezési folyamatai, illetve a gazdasági lehetőségeknek, kiváltképp a fegyverexport részleteinek lázas kidolgozása.

A korrekció másik elemévé a poszt-szovjet békefenntartásban játszott szerep egyre nagyobb mértékű felvállalása vált. A térség etnikai konfliktusait a gorbacsovi korszakból örökölte a Kreml és azok kezelését illetően már a kezdetektől kényszerpályán mozgott. 1992 elejére azokba már jócskán belekeveredtek a felbomló szovjet hadsereg egyes önállósult egységei, illetve az Észak-Kaukázus népei. Egyes orosz autonómiák és katonai alakulatok – moszkvai jóváhagyás nélkül – ekkor már gyakorlatilag hadiállapotba kerültek az anyaállamokkal. A helyzetet súlyosbította és az akkori orosz vezetést igencsak zavarba hozta, hogy az utódállamok szeparatizmusai egyértelműen Moszkvától vártak segítséget, adott esetben – mint például Dél-Oszétiában 1992 januárjában – hivatalosan is kérték felvételüket az Oroszországi Föderációba.

Politikai szinten a Kreml 1992 nyarán vállalta fel első alkalommal ilyen jellegű válságok rendezését. A dél-oszét esetben egy, a térség autonómiáinak vezetőit is magába foglaló grúz-orosz csúcson sikerült tűzszünetet kialakítani, míg a Dnyeszterentúlon a Lebegy tábornok vezette 14. hadsereg rendteremtését kimondatlanul

is jóváhagyva sikerült tető alá hozni hasonló jellegű egyezményt⁵². Azonban ezek még kifejezetten politikai, diplomáciai egyeztetések voltak, katonai erő bevetésére, bármilyen érdemi konfliktus felvállalására – legalábbis bevallottan – nem került sor.

A későbbiekben azonban egyre inkább előtérbe kerültek a hadsereg által már régebb óta követelt, nyílt sisakos akciók. Fokozódott a Grúziára vonatkozó, kifejezetten katonai jellegű nyomás⁵³, míg az 1993. júniusi azeri puccsban is szerepet játszhatott Moszkva (Fjodorov [1996] pp. 23-35.). Ugyancsak ekkor, 1992 októberében került sor a Baltikumból történő csapatkivonások leállítására az állampolgársági kérdések rendezésének nyomatékosabb előmozdítása végett⁵⁴. Mindezek az akciók a Nemzetbiztonsági Tanácsban kerültek előkészítésre, azokba a Külügyminisztériumnak érdemi beleszólása nem volt. Mindemellett 1993 legelejétől a nyugati nagyhatalmakkal történő szoros egyeztetések révén igyekezett a Kreml a térségben történő békefenntartásra – akár előzetesen is – nemzetközi mandátumot szerezni. Az orosz politika külön hangsúlyt helyezett fellépésének külföldi elfogadtatására, a kettő közötti ellentmondás ekkor még nem volt felvállalható a Kreml számára.

Mindazonáltal ekkor még csak részleges sikerrel jártak az ilyen kísérletek. Az abház, a karabahi és a tadzsik konfliktus megoldásához sem volt elég az ilyen visszafogott, a nyíltabb nyomásgyakorlástól távolságot tartó politika. Figyelembe véve a moszkvai belpolitikai viszonyokat, a kérdésben kialakult politikai kakofóniát, a törvényhozás, az elnöki hatalom, a hadsereg és a regionális vezetők nyilatkozatai, tettei közötti ellentmondásokat, az orosz külpolitika nem is volt képes egységesen fellépni ezekben az esetekben. Az 1993. októberi jelicini konszolidáció előtt Oroszország nem volt képes hiteles békefenntartóként fellépni. Mint ahogy Andrej Kortunov is jellemezte a helyzetet:

⁵² A megfelelő egyezményeket lásd: Vnyesnyaja polityika Rosszii 1990-1992 [1996] pp. 454-457. ill. pp. 489-493.

⁵³ Az orosz politika már 1992 kora ősztől fokozatosan a keményebb fellépés irányába orientálódott. Ld. Zverev [1997]

⁵⁴ Hronyika vtoroj rosszijszkoj reszpubliki [1993] p. 222.

„Oroszország számára nem az a kérdés, hogyan tudná ezeket a konfliktusokat megelőzni vagy közvetíteni azokban. Az előbbit lekészte, az utóbbi visszaüthet. Az orosz diplomácia nem elég érett ahhoz, hogy a felek közti kívánatos egyensúlyt fenntartsa. Politikája gyakran összekuszálódik, az etnikai közösségek lobbijának áldozatává válik.” (Zverev [1997] p. 4.)

Fontos tényező, hogy a külpolitika 1992 második felében lezajlott korrekciója nem volt konfliktushordozó a Nyugattal ápoltságban. Egyrészt nem érintette az orosz diplomácia fő prioritását, a kiigazítás mellékes területre korlátozódott. A konfrontációkat csak ott és olyan méretekben vállaltak fel, amelyek nem keltettek visszhangot Nyugaton. Másrészt a belpolitikai helyzet fényében a nyugati fővárosok többit is elnéztek a Kremlnek. A belső kényszerek ismeretében érthetőnek és megbocsáthatónak tündek még az 1993 elejétől folyamatosan jelentkező durvább retorikájú demarsok is. Az Oroszországhoz fűződő legfőbb félelmek továbbra is a széteséshez és a részleges politikai visszarendezéshez kötödték. Ezek az akciók nem tartoztak egyik kategóriába sem, sőt, a lebénulóban lévő orosz külpolitika bizonyos életjeleinek tekintették őket.

Ez a már korrigált külpolitikai kurzus vált az 1992 decemberében elkészült Külpolitikai Doktrína alapjává⁵⁵. A koncepció végeredményben pillanatfelvétel az orosz külpolitika akkori állapotáról, számba veszi az 1992-ben elért eredményeket és körülírja a jövőben követendő fő irányvonalakat. A kozirjevi retorikába több helyen beillesztették a főbb kritikai megnyilvánulásokat. Mindazonáltal ez a toldozott-foltozott atlantista koncepció már ekkor sem tudhatta maga mögött az orosz politikai elit jelentős csoportjainak a támogatását. Mindez valamilyen mértékű, stratégiai orientációváltást vetített előre.

Azonban az 1993-as év a külpolitika konceptuális alakítása szempontjából számára gyakorlatilag elveszett. Az 1992. decemberi kormányváltástól kezdődően az egyre inkább elfajuló belpolitikai küzdelem, alkotmányjogi iszapbirkózás kötötte le az

oroszu elitet. A tavasszal már majdnem, októberben pedig ténylegesen fegyveres összeütközésig vezető szembenállás teljes egészében lebénította a diplomáciai döntéshozatalt. A „törvényhozó és végrehajtó hatalmi ágak harcaként” elhíresült hosszú, több szakaszban lezajlott másféléves küzdelem erősen korlátozta a jelcini hatalom diplomáciai mozgásterét. Eleve megkérdőjelezte annak alkotmányos jellegét. Így olyan valóban nemzeti konszenzust igénylő kérdések, mint például a Kuril-szigetek visszaadásának a kérdése, a Japánnal való történelmi kiegyezés már eleve nem voltak napirendre tűzhetők ebben az időszakban⁵⁶. A diplomácia törvényes háttere nem volt biztosítható az ekkor még széles hatáskörű és kommunista többségű parlamentben. Így ugyan a végrehajtó hatalom nem túlzottan zavartatta magát külpolitikája alakításakor, lesöpörte az asztalról a Legfelsőbb Tanács részéről érkező bírálatokat, de a diplomáciában kialakult kettős hatalom bizonyos kétségeket ébresztett a végrehajthatóságra és a döntések hitelére vonatkozóan.

Másrészt 1992 közepétől, de kiváltképp 1993 elejétől kezdve, amikor a felek már egyre nyíltabban készülődtek az egymással való végleges leszámolásra, a külpolitika a belső támogatásért folytatott versenyfutás egyik áldozatává vált. Ebből a szempontból meghatározó jelentőségű, hogy az elnöki hatalmon belül is szélsőséges álláspontként kezelték a kوزيرjevi irányvonalat. Az elnöki hatalom táborának egységesítése és a szorosabbra vonása érdekében tompították a kوزيرjevi diplomácia életét, csökkentették az általa képviselt konfliktuspotenciált. Az alkotmányos küzdelem folyamán előbb megszűnt a Külügyminisztérium monopóliuma a diplomácia stratégiai kurzusa felett, majd egyre több aspiráns csippentgetett le az intézmény megmaradt jogosítványainak darabkáiból.

Ugyancsak nőtt a hadsereg és az erőszakszervezetek befolyása. A Legfelsőbb Tanáccsal folytatott küzdelem 1992. decemberi és 1993. márciusi fordulói már közvetlenül magukban hordták az esetleges fegyveres kimenetel lehetőségét⁵⁷. Ezen

⁵⁵ Koncepcija vnyesnej polityiki Rosszizskoj Federacii [1992]

⁵⁶ 1992 nyarán le kellett mondani Jelcin szeptemberi tokiói látogatását, mivel a Legfelsőbb Tanács a szigetekről való lemondást sejtette az út valódi céljának.

⁵⁷ 1992 decemberében a Népképviselők VII. Kongresszusa megbuktatta a Gajdar fémjelezte

szervezetek semlegessége, de mint később kiderült részleges támogatása is szükségeltetett az elnöki konszolidáció megteremtéséhez. Növelte eme csoportok későbbi befolyását, hogy a hadsereg és az erőszak-apparátusok húzódoztak a politikai döntőbíró szerepkörének a felvállalásától. A megkeresés és a későbbi unszolás egyértelműen a politika felől érkezett. Ezért 1993 nyarának derekától, amikor a Kreml valószínűleg végleg a konfliktus rendezése mellett dönt, megszaporodnak a hadseregnek tett bel- és külpolitikai engedmények⁵⁸. Ezek azonban teljes egészükben csak az októberi konszolidáció után mutatkoztak meg.

Kétségtelen, hogy a végrehajtó hatalmi ágak nem jöttek rosszul egy retorikájában javarészt kommunista, a szovjet időszakot visszasíró politikai ellenfél. A külvilág felé ez csak saját, demokrata legitimitációját erősítette, míg indirekt módon ugyan, de viszonylag nagy hitellel keltett bizonyos félelmeket Oroszország jövője iránt. Végeredményben a Haszbulatov vezette törvényhozás hatalomra kerülése hiteles fenyegetést jelentett a külvilág számára a korszak java részében. Az Oroszországnak tett engedmények, a vele folytatott nyugati külpolitika egyik legfőbb magyarázó elemévé a kommunista visszarendeződéstől való félelem lépett elő. A kozirjevi diplomáciai arculat így újabb, minden addiginál hitelesebb és meggyőzőbb támogatást kapott mind belülről, mind kívülről az amúgy is demonstratívan nyugatos jellegének rendszeres érzékeltetésére.

Ugyancsak a kozirjevi atlantizmus prolongálását eredményezte az a tény is,

kormányt (noha sosem nevezte ki formálisan annak fejévé) és visszavont minden eddigi, Jelcinnek adott többletjogot (ezt sem először). 1993 március 20.-án Jelcin rendeletben fosztotta meg törvényes jogaitól a Kongresszust és a Legfelsőbb Tanácsot. Később a viszonylag erős ellenállás láttán egy kompromisszumos, négykérdéses „népszavazásba hátrált”, amelynek eredménye azonban nem mutatott kiutat, továbbra is fenntartotta a patthelyzetet. Mindazonáltal a jelcini csoport kapcsolatkeresése a fegyveres erőkkel már 1992 október közepétől napirenden volt. Ekkor merült fel hivatalos körökből először – nevezetesen G. Burbulisz, A. Csubajsz és A. Kozirjev sajtótájékoztatóján – a demokratikus hatalom elleni széleskörű összeesküvés gondolata.

⁵⁸ Az első óvatosan, de már konzisztensen és több ponton megfogalmazott, a Nyugatnak címzett kritika 1993. július elején, a Moszkvában csalódást keltő tókiói G7-csúcson hangzott el. Az amúgy is kétkedő hangvételű nyilatkozatban orosz részről külön hangsúlyt kaptak a Jugoszlávia kérdésében fennálló nézeteltérések és az ország világgazdasági integrációjában, a „hidegháborús” akadályok leküzdésében való lanyha nyugati elköteleződés. in: Vnyesnyaja polityika Rosszii [2000] pp. 117-120.

hogy Jelcin igényt tartott a nyugati támogatás, elismerés teljes egészére. A hatalmi küzdelem szempontjából egyfelől a külföldi elismerés is biztosította saját, sokszor megkérdőjelezett legitimitását. Másfelől – és ez minden bizonnyal még nagyobb jelentőséggel bírt – szüksége volt a Legfelsőbb Tanács külpolitikai elszigetelésére is. A törvényhozás nemzetközi bojkottja végeredményben megfosztotta a konfliktust külső aspektusaitól és kétségtelenül nagyobb mozgásteret biztosított Jelcinnek. Az 1993. októberi fegyveres leszámoláson, annak demokratikus kérdőjelein hamar túltették magukat a nyugati fővárosok. Mindazonáltal hiba volna a nyílt nyugati támogatást jelentős, netalán perdöntő faktornak feltüntetni. Az csak egyike volt a tényezőknek, valószínűleg nem is a legfontosabb. A Kremlnek nem kellett túlságosan elköteleződnie, hálásnak lennie a sorsdöntő napokban elhangzott támogató nyilatkozatokért.

Össességében a belpolitikai ellentét, illetve a vele párhuzamos külpolitikai megosztottság az egyre gyakoribb kritikák ellenére is legalább az alkotmányos krízis végéig bebetonozták az atlantista kurzust, mint a külpolitika fővonalát. Bár a végrehajtott hatalmi ágon belül valószínűleg már korábban megérett a helyzet az érdemi módosításra, egy ilyen revízió nyílt végigvitelére a belpolitikai frontvonalak miatt nem kerülhetett sor. Indirekt módon erre utal az 1993. októberi események után bekövetkezett keményvonalas fordulat is. Bár különféle külpolitikai koncessziókat tettek egyes, a kozirjevi irányvonallal elégedetlen csoportok felé, de ezeket deklaráltan és egységes rendszerbe szervezve nem vállalták fel. A későbbi külpolitikai fordulat belső háttere már 1993 folyamán körvonalazódott. Azonban a konfliktusos belpolitikai konstelláció nem volt kedvező a diplomáciai orientációváltás végrehajtásához. A Kreml nem vállalta annak minden következményét. Így bár életben tartotta a kozirjevi atlantizmust, de annak érdemi támogató tábora, belső háttere már 1993 októbere előtt lemorzsolódott.

VI. Orientációváltás az orosz külpolitikában

VI.1. A jecini konszolidáció belpolitikája

Az alkotmányos krízis 1993. októberi lezárása több szempontból is rányomta a bélyegét a külpolitikára. A jecini konszolidáció egyik fontos eredménye a gazdasági reformok eredményesebb továbbvitele, illetve az állami berendezkedés megszilárdítása lett. 1994 folyamán véglegesen kialakultak, megszilárdultak azok az intézmények, mechanizmusok, hatásköri, döntéshozatali és uralmi formák, amelyek alapján az országot az általam vizsgált időszak végéig irányították. Ennek a berendezkedésnek három kulcsfontosságú mozzanata az alkotmány 1993. decemberi „beiktatása”, a szövetségi szubjektumokkal való kapcsolatok rendezése, legalizálása, illetve a privatizáció érdemi lebonyolítása volt.

Az 1993. december 12.-én népszavazással hitelesített alkotmány szentesítette a végrehajtó hatalmi ág, az elnök túlsúlyát a politikai rendszeren belül. A törvényhozás jogkörét rendkívül szűkre vonták, végeredményben csak a költségvetés elfogadásában játszott érdemi, megkerülhetetlen szerepet. A több alkotmányos barikáddal bekerített parlament az elkövetkezendő időkben is csak az elnöki hatalom kisebb-nagyobb válságainál jutott döntő szóhoz. A hétköznapi döntéshozatalnál, a végrehajtó hatalmi ágon belüli konszolidált viszonyok esetén a törvényhozással nem kellett igazán számolni. Mindez vonatkozik a külpolitikára is, amely kiemelt elnöki hatáskör maradt. A külügyminiszter kormányon kívüli státuszt élvezett, kinevezése az elnök kizárólagos jogköre lett, a felértékelődő Elnöki Adminisztráció és a Nemzetbiztonsági Tanács pedig már eleve közvetlenül az elnöknek volt alárendelve. A diplomáciára jellemző kettős hatalom, a törvényhozás és az elnöki hatalom egymásnak ellentmondó, egymással érdeemben konkuráló rendszere véget ért. A Kreml egyedüli felelőssévé vált a külpolitikának, eme helyzetnek minden előnyét és hátrányát neki kellett viselnie.

Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a végrehajtó hatalmon belül letisztult és

egységes keretek között történt volna a külpolitikai döntéshozatal. Sőt, a Külügyminisztérium jelentőségének csökkenésével, új csoportoknak a hatalomba való beemelésével és a jelcini káderpolitika permutációs rendszerének a rögzülésével a diplomácia intézményrendszere még bonyolultabbá, a rivalizációt felerősítővé vált. A korszak folyamán különböző szinteken és szervezetekben képviselt nézetek rendre konfrontálódtak a végrehajtó hatalmi ágon belül, nem ritkán enyhe kakofóniát okozva az orosz diplomáciában. Tekintettel arra, hogy a Legfelsőbb Tanácsban képviselt nézetek és törekvések jelentős része a végrehajtó hatalmon belül is támogatást élvezett, illetve arra a tényre, hogy a korábbi konfliktus belpolitikai tematika és erővonalak mentén szerveződött, indokolatlan lett volna homogén orosz külpolitikában reménykedni.

A szövetségi szubjektumokkal való viszonyok rendezése jelentős mértékben enyhítette az Oroszország szétesésétől való félelmeket. Az alkotmány által adott keretek elég szélesnek, a megerősödött elnöki jogkörök elég félelmetesnek bizonyultak ahhoz, hogy a renitens, korábban szeparatista régiók is elfogadják az új játékszabályokat. A korábban a függetlenedést szorgalmazó Tatársztán 1994. februári belépése ebbe a rendszerbe döntő lökésnek bizonyult⁵⁹. 1994 végére Csecsenföld kivételével már mindegyik lényeges szubjektummal megegyeztek az elnöki hatalom képviselői. Ez a rendszer ugyan nem teremtett erős szövetségi viszonyokat, legfőképp nem erős központi hatalmat, ahhoz azonban elegendőnek bizonyult, hogy Csecsenföld kivételével kizárja az Oroszország életképességét, egybenmaradását illető kétségeket. Moszkva kifelé egységet volt képes mutatni, megerősítve hitelét a külvilág irányában.

A privatizáció az első években még nem hatott döntő módon a külpolitikára. A magánosítás csak az évtized közepétől kapott érdemi lendületet, és a tulajdonosi csoportok külső érdekérvényesítése az egész általam tárgyalt korszak folyamán másodlagos maradt. Ettől függetlenül az orosz magántőke új vektorként jelentkezett a

⁵⁹ 1992 januárjától kezdődően a tatár elnök szorgalmazta köztársaságának nemzetközi elismerését, Oroszország és Tatársztán kapcsolatának két egyenjogú köztársaság közötti viszonyként tüntette fel. Kazany és Groznij volt az a két szubjektum, amelyek nem voltak hajlandók aláírni az 1992. márciusi szövetségi szerződést.

külpolitikában. Nem köteleződött el egyik mérvadó külpolitikai tábor mellett sem. Ugyan az itt tárgyalt korszakban rendszeresen konfrontálódott a gyerzsavnyik-birodalmi tábor képviselőivel, ezek a konfliktusok javarészt belpolitikai háttérrel bírtak. A kiemelkedő oligarchikus csoportok és a birodalmi, nacionalista irányzatok közötti érdekellentét elkerülhetetlen volt, mivel az utóbbiak rendszeresen megkérdőjelezték a csobajsi privatizációt és természetüknél fogva hajlamosak voltak a tulajdonosi jogokat hátrább sorolni az értékrendjükben. Az orosz tőke így feltétlenül támogatta a demokratikus és piaci berendezkedés bizonyos alapjait, amelyeket az évtized közepén több belpolitikai tényező is kikezdeni látszott.

Ugyanakkor hiba lenne az orosz gazdasági érdekeket automatikusan a hagyományos gyerzsavnyik, birodalmi gondolkodásmód ellenzékeként a nyugatos irányvonallal egy táborba sorolni. Amint azt az 1997 nyári-őszi oligarchikus háború is megmutatta, az orosz tőke nem támogatta korlátlanul sem a külföldi tőke oroszországi térnyerését, sem a nyugati normák átvételét, Oroszország feltétlen világgazdasági integrációját. Ha az saját játékszabályainak módosítására kényszerítette volna, ha rivális szerepkörben jelentkeztek a nyugati befektetők, az orosz tulajdonosi érdekek képviselői hajlamosak voltak bármilyen reformot megtorpedózni. Ennyiben az orosz tőke érdekrendszere kívül esett a nyugatos-centrumépítő paradigmán, letéteményesei hol az egyik, hol a másik programját támogatták, és csak ellensúlyként zárkóztak fel egyik-másik ideológiai csoport mögé. Jelcin 1996-os újraválasztása volt az első ilyen ifjúliberális-oligarcha kényszerkoalíció – szét is esett 1997 második felére.

Ez a fajta távolságtartás még markánsabban jelentkezett a külpolitikában. Annak érdemi alakítására különböző okok folytán nem nagyon nyílt lehetősége és az oligarchikus csoportok zöme nem is ambicionálta azt. Lényegében, amíg eminens érdekeit nem érintette, az orosz tőke kerülte a külpolitikai megnyilvánulásokat, illetve igyekezett kihasználni a diplomácia által nyitott lehetőségeket. Az a tény, hogy a tulajdonosi csoportok kiemelkedése és első érdemi megnyilvánulásai a kilencvenes évek közepének centrumépítő korszakával estek egybe, és így érdekkonfliktusaik is leginkább a túlzott birodalmi ambíciókkal és a Nyugattal megromlott kapcsolatokkal

függtek össze, inkább csak a véletlen műve volt. Az általam vizsgált időszakban a legfőbb külpolitikai fenyegetést a kilencvenes évek közepének – a már a tulajdonosi csoportoknak is terhes – folyamatai, a világgazdasági izoláció és a gazdasági szempontokból értelmetlen, a Nyugattal való, ideológiai alapokon nyugvó szembenállás képezte. Ez azonban inkább volt a korra jellemző, átmeneti ellentét, semmint áthidalhatatlan ellentmondás. Az orosz oligarchikus csoportok sokkal inkább egy kiegyensúlyozott, szélsőségektől mentes, bizonyos szempontból fontolva haladó külpolitikát szerettek volna.

Az orosz gazdasági csoportok érdekszerének egyre növekvő kiegyensúlyozottságára, illetve az orosz külpolitika kilengéseire jó példa a kaszpi olaj kérdésében végbement orosz álláspontváltozás. A kilencvenes évek első felében Moszkva kategorikusan ellenezte a Kaszpi-tenger olajlelőhelyeinek megnyitását. Tekintettel arra, hogy ennek nyertesei a függetlenné vált kaukázusontúli államok lennének, kihasználói pedig nyugati olajtársaságok, a Kreml mereven elutasította és ellenállt az ilyen jellegű azeri és kazah kísérleteknek. A poszt-szovjet térségbe történő nyugati behatolásként, a volt tagköztársaságok gazdasági függetlenségének erősödéseként, egyszóval az orosz érdekszféra sérüléseként fogták fel ezeket a fejleményeket. Az orosz magántőke ezzel szemben érdekelt volt ezeknek a lelőhelyeknek a megnyitásában, feltéve, ha az a részvételével zajlik le. Ennek megfelelően a nagy valószínűséggel orosz segédlettel lebonyolított 1993. júniusi azeri puccs után Baku nemcsak belépett a FÁK-ba és a kollektív védelem rendszerébe, de egyidejűleg felmondta a nyugati olajcégekkel kötött szerződéseket és azokat az orosz Lukoil részvétele mellett írta alá újra. Ennyiben az orosz magántőke, főleg a kilencvenes évek elején, a hagyományos orosz külpolitika árnyékában, annak egyes lépéseit a maga érdekében kihasználva érvényesítette érdekeit. Támogatta a keményebb fellépést, mert abban az adott helyzetben az saját pozícióit erősítette. A kilencvenes évek második felére azonban már egyre inkább szembeszállt a korábban szövetséges birodalmi irányvonallal és a maga útját szerette volna járni a térségben. Ahogy azt Jakov Pappé kutató már 1995-ben kimondta:

„Az olajbárók nem támogatnak minden, Oroszország részéről a déli szomszédokra gyakorolt nyomásgyakorlási kísérletet, kiváltképp nem a Szovjetunió iszlám tagköztársaságainak különleges orosz érdekszférává nyilvánítását. Nem támogatják, mert nem hisznek annak hatékonyságában. Nekik a terjeszkedési lehetőség kell addig, amíg fel nem osztottak mindent. Éppen ezért az olajcégek a közel-külföld állami ambícióinak maximális tiszteletben tartása mellett lépnek fel, a „rég, szovjet” technológiai, humán és egyéb szálak lehető legjobb kihasználása végett.” (Fjodorov [1996] pp. 115-116.)

VI.2. Az új külpolitikai hangvétel és fogadtatása

Az októberi jecini stabilizáció révén viszonylag gyorsan sikerült konszolidálni a belpolitikai viszonyokat. Ez kétségtelenül nagyobb külpolitikai aktivitást is sejtetett. A politikai ellenzéken aratott győzelem – függetlenül annak keserves mivoltától – több időt és energiát, illetve nyilvánvalóan nagyobb önbizalmat adott az orosz elitnek politikai érdekeinek külső elfogadtatása terén. Azonban nem az addig elhanyagolt diplomácia újjáéledése volt a legnagyobb változás az orosz külpolitikában. A Kreml világpolitikai aktivizálódása az álláspontok érdemi megváltoztatásával, az addigi hivatalos kurzus gyökeres átalakításával párosult. Az 1994-1996-os időszak a NATO-bővítés vitájának, a délszláv válság rendezésében játszott orosz szerep felülvizsgálatának, az amerikai politika „kitagadottjaival” – Iránnal, Irakkal, illetve részben Kínával – való kapcsolatépítésnek, a poszt-szovjet térség részleges reintegrálási kísérleteinek volt az időszaka. Mindez azonban már nem egyszerűen a kényszerű, a nagyobb konfliktusvállalás vagy a kiegyensúlyozás jelszava alatt zajlott, mint az 1992 második felében végrehajtott kiigazítás. A vezérmotívum ez alkalommal már az orosz külpolitika saját lábra állítása, a viszonylag tágran értelmezett nagyhatalmi pozíció mindenkivel – adott esetben a Nyugattal és az Egyesült Államokkal – való elfogadtatása volt.

Ez az orientációváltás részben az orosz belső hatalmi viszonyok megváltozásával hozható összefüggésbe. Az októberi véres konszolidáció ugyan nem készítette

önmérsékletre, de sok tekintetben kijózanította a végrehajtó hatalmat. A Fehér Ház ostroma kétségtelenül sokk volt a nyertes Kreml számára is. A konszolidáció éppen ezért nem is annyira a reformok amúgy is kockázatos továbbvitele, hanem a rendszer politikai megerősítésének a jegyében ment végbe. Ebből a szempontból a jelicini vezetés továbbra is igyekezett kiszélesíteni saját politikai táborát. Annál is inkább, mert a parlamentbe szorított populista és kommunista ellenzéki pólusok továbbra sem voltak hajlandóak elfogadni a rendszer kínálta kereteket. A kétes és sokak által meg is kérdőjelezett legitimitású alkotmány pedig korántsem tűnt áthághatatlan választófalnak az első években. Ilyen körülmények között a rendszer politikai bázisának kiszélesítése vált prioritássá. A külpolitika pedig viszonylag „olcsón”, nagyobb áldozatok nélkül a konszenzusteremtés igájába volt vonható.

Ugyanakkor változtak a bevethető eszközök és az azokra vonatkozó politikai igények. Bebizonyosodott, hogy a Kreml politikai konfliktusainak rendezéséhez, a konszolidált viszonyok megőrzéséhez még az új alkotmányos keretek között sem hagyatkozhat kizárólagosan politikai eszközökre. Ez a felismerés az adminisztratív megoldások elterjedéséhez, az erőszak-apparátusok befolyásának növekedéséhez és a liberális ideológiai pólus leértékelődéséhez vezetett. Pusztán a belpolitika jellegének változásával párhuzamosan jelentősen átrendeződött a Kreml, megváltozott a haszonélvezők köre. Mindez a régi hatalmi reflexek visszatérésének, a nagyobb külpolitikai aspirációk térnyerésének az előhírnökévé vált.

Az októberi leszámolás kiváltképp nagy nyertesévé vált a hadsereg és a hozzá kapcsolódó erőszakszervezetek. Nem is annyira jutalomból, sokkal inkább ijedtségből. A jelicini hatalmat megdöbbentette, hogy fegyveres erői nem voltak képesek a Fehér Ház „rendbontását” időben és csendesen megfékezni, hanem csak késve és aránytalanul nagy véráldozat árán. A hadsereg tétlensége és bevethetlensége miatt érzett félelmeket – anyagi források híján – politikai eszközökkel ellensúlyozták. A fegyveres erők hűségében és bevethetőségében 1993 októbere után a Kremlnek feltétlenül biztosnak kellett lennie. Az így befolyáshoz jutó tábornoki kar azonban egzisztenciális, ideológiai okokból és jól felfogott érdekből eleve a nagyhatalmi politika régi típusát erőltette, a

katonai erőn alapuló orosz hegemonia szószólója volt.

Ez a térnyerés a külpolitika, a diplomáciai retorika több területén is megmutatkozott. A Kremlnek az októberi események után való első, külvilág felé irányuló érdemi megnyilatkozása az 1993. november elején, a Nemzetbiztonsági Tanácsban elfogadott katonai doktrína volt. Itt már nem zárták ki az atomfegyvernek adott esetekben elsőként való bevetését, illetve egyértelműen a fenyegetések közé sorolták „az Oroszországi Föderáció katonai biztonsági érdekeit sértő katonai tömbök és szerződések kiszélesítését”⁶⁰. Mindkét figyelmeztetés nyilvánvalóan a Nyugatnak szólt. Ugyancsak érdemi változás következett be a poszt-szovjet békefenntartás kérdésében eddig követett irányvonalban. 1994. februári elnöki beszédében Jelcin már szinte amolyan orosz előjogként értelmezte azt:

„Az összes FÁK országban, ahol Oroszország békefenntartó tevékenységben vesz részt, azt szomszédai kérésére és egyetértésére, nemzetközi jogi dokumentumok alapján, az államoknak az ENSZ Alapokmányában rögzített szuverén jogaival való teljes összhangban teszi. Ezért nincs szüksége arra, hogy minden egyes alkalommal engedélyt kérjen a nemzetközi közösségtől egyik vagy másik operációhoz.”⁶¹

Az itt leírt forgatókönyvnek megfelelően, kétoldalú egyezmények alapján, érdemi nemzetközi egyeztetés nélkül az orosz hadsereg legalizálta jelenlétét Tadzsikisztánban, Grúziában és a Kaukázusontúl. A fegyveres erők ilyen magabiztosabb felhasználásának révén kétségtelenül látványos sikereket könyvelhetett el a Kreml: pacifikálta szinte az összes poszt-szovjet fegyveres konfliktust, nagyrészt ennek köszönhetően léptette be Grúziát a FÁK-ba és meghatározó nyomásgyakorló eszközöket szerzett a helyi elitekkel szemben. Ugyanakkor az 1994. decemberi csecsenföldi intervenció kudarca jól megmutatta az ilyen jellegű katonai akciók korlátait is.

Ellentétben a közel-külföld kapcsán korábban, 1992 folyamán jelentkező

⁶⁰ Az Oroszországi Föderáció katonai doktrínájának alapelvei [1993]

⁶¹ Jelcin 1994. február 24-i beszéde a Szövetségi Tanácsban [1994] p. 289.

igényekkel ez a hangvétel már komoly aggodalmakat keltett Nyugaton. 1994 legelejétől kezdődően egyre magasabb szintű nyugati diplomaták hívták fel a figyelmet az orosz revansizmus veszélyeire⁶². A Kreml viszont ekkor már felvállalta ebben a kérdésben a konfliktust. Lényegében el akarta fogadtatni a külfölddel a szabad kéz politikáját a térségben. Ugyanakkor a moszkvai viszonyok még korántsem voltak annyira rendezettek, hogy a külső hatalmak biankó csekket állítottak volna ki a Kreml számára. Persze nem lehetett kizárni, hogy Moszkva képes önkorlátozó módon felhasználni a térségben meglévő befolyását, de erre ekkor még nem volt semmilyen garancia. A reintegrációs kísérletek valószínűsége, az orosz csapatok jelenléte, a frissen feléledt birodalmi retorika egyaránt reagálásra kényszerítették a nyugati fővárosokat.

A fegyveres erőkre való nagyobb mérvű támaszkodás nemcsak belső szükséglet volt. A konszolidációval párhuzamosan a Kremlnek szembesülnie kellett az irányában mutatott világpolitikai figyelem erős csökkenésével, illetve a vele szemben támasztott elvárások ugrásszerű növekedésével. 1994 előtt részben a dezintegrációtól való félelem, részben a törvényhozással való élet-halál harc miatt a nemzetközi közösség eleve inflált igényeket támasztott Jelcinnel szemben. Engedékenyek és elnézőek voltak vele szemben, több kérdésben is meglepő türelmet tanúsítottak irányában. Azonban a konszolidációt követően a szétesés valószínűsége igen erősen megcsappant, és bár a hatalmi ágak közti ellentéteket nem bírták elsimítani⁶³, ezt a törésvonalat az 1993-as alkotmánnyal a politikai élet margójára szorították. Ezt követően viszont a Kreml puha, elnéző megítélése fokozatosan a múlté lett, Moszkva egyre kevésbé bújhatott a belpolitikai kényszerek mögé. A magasabb elvárásoknak viszont az orosz vezetés nem mindig tudott, vagy nem mindig akart megfelelni.

⁶² 1994 januárjában Warren Christopher amerikai külügyminiszter fogalmazta meg az első ilyen jellegű figyelmeztetést. Tételesen Andrej Kozirjev fejtegetéseire reagált, aki a az orosz csapatok kivonása után támadt poszt-szovjet hatalmi úr és a benyomuló, Oroszország irányában ellenséges érdekek kapcsán nyilvánította ki aggodalmait.

⁶³ Mind az 1993-as, mind az 1995-ös parlament ellenzéki többségű volt, azokban minden igyekezet ellenére sem sikerült stabil hatalompárti többséget kialakítani. Az elsőben a Gajdar-féle Oroszország Választását bőven ellensúlyozta a populista Zsirinovszkij és a kommunista Zjuganov, míg a másodikban a Csernomirgyin fémjelezte Házunk-Oroszország labdába sem rúgott a kommunista blokkal szemben.

A rendezett állapotok megteremtésével újra felmerült a fenyegetési dilemma. 1992-93-ban az orosz diplomácia saját gyengeségéből kovácsolta egyik legfőbb erősségét. Ekkor elég volt a kommunista hatalomátvétel elérhető közelségbe került rémképe vagy a lebomló, feldarabolódó Oroszország-arzenál víziója, hogy kétségeket nem tűrően felértékelje Moszkvát a külföld szemében. A frissen konszolidált Oroszország nem tarthatott számot ilyen fokú érdeklődésre. A kommunista hatalomátvétel lehetőségét ugyan még sikerült az 1996-os elnökválasztások során rövid időre felvillantani és a diplomácia eszköztárába sorolni, de tartósan, huzamosabb ideig ez sem volt hiteles. A katonai erő és az azzal kapcsolatos politikai retorika, azoknak gyakrabban történő alkalmazása, előtérbe helyezése kezdetben kielégítően kompenzálta az Oroszország irányában megnyilvánuló figyelem csökkenését.

A fegyveres erők és a fenyegetés kérdéskörének ilyen jelentésváltozása persze sokkal inkább volt ösztönös, kényszeres, semmint jól átgondolt stratégia része. Az orosz vezetés részéről egy fokkal tudatosabb gondolatmenet része lehetett a Nyugat jelentőségének, szerepének átértékelése. A jelicini rezsim regnálásának első két évében elvárásaihoz képest vajmi kevés segítséget kapott külföldről. Szinte semmilyen érdemi pénzügyi, gazdasági forrást nem kapott az orosz gazdaság szanálásához, a nagyhatalmi pozíció maradéktalan átmentése ekkor már egyre elérhetlenebbnek tűnt, a világgazdasági integráció, a nemzetközi politikába való magas szintű beépülés, a „civilizált világba való visszatérés” jelszavai pedig végképp kiüresedtek. A kozirjevi korszak elején megfogalmazott célkitűzések már nem voltak reálisak 1994-ben. Különösen kiábrándító volt, hogy az azokat megfogalmazó politika olyan fegyveres konfliktusba torkollott, amelyben a Nyugat vajmi kevés valódi támogatást nyújthatott. Mindez az önerőre támaszkodás irányába mutatott. A korai nyugati romantika ekkorra végképp szertefoszlott. Az Európával és az Egyesült Államokkal meglévő kapcsolatokat nem volt értelme a nemzeti érdekek – ekkor még mindig eléggé szerteágazó fogalma – oltárán feláldozni. Ennyiben feltétlenül egy, a Nyugat iránt kritikusabb hangvétel került előtérbe. Nem véletlen, hogy 1994 végén az elnöki hatalom a csecsenföldi beavatkozás oltárán immár különösebb töprengés nélkül feláldozta a liberális mozgalommal meglévő – a nyugati kormányok szemében még mindig szimbolikus – szövetségét.

Alekszej Arbatov már 1994 közepén jól összefoglalta eme külpolitikai orientációváltás lényegét:

„Már az 1993. október-decemberi válság előtt átfogó átrendeződés következett be az orosz külpolitikai erőterben, ami előkészítette a talajt egy radikális külpolitikai fordulat bekövetkeztéhez. Ez a fordulat több összetevőből áll, de ezek eredője egy irányba mutat.

Mindenekelőtt: erősödött az orosz önidentitás érvényesítésének szándéka, az, hogy meghatározzák Oroszország külföldön képviselendő nemzeti érdekeit és a világpolitikában betöltendő missziójának lényegét, ami kezdett elkülönülni a fejlett demokratikus országok érdekeitől, sőt egyre inkább szembekerült velük. Oroszországon belül egyre kritikusabban fogadták az ún. „univerzális értékek” hangoztatását, a nemzetközi jog követelményeit s más „idealisztikusnak” titulált normákat, s egyre népszerűbbek lettek a leegyszerűsített geopolitikai, nyersen pragmatikus és egoisztikus megközelítések. A nyugatellenes attitűd egyre érzékelhetőbbé vált a közhangulatban és a politikai vitákban egyaránt. Végezetül pedig, a „közel-külföld” és Oroszország viszonya teljességgel eluralta az összes elméleti vitát és az egész gyakorlati politikát, s kiszorította az összes többi nemzetközi kérdést. Ami különösen fontos: mindezek a tényezők abban összegződtek, hogy egyre nagyobb támogatásra talált az „orosz Monroe-doktrínának” nevezett elképzelés.” (Arbatov [1994] p. 51.)

A fent említett változásokra adott első érdemi kritikai reakció a Kül- és Védelempolitikai Tanács 1994 májusi második stratégiája volt (SZVOP [1994]). Míg két évvel azelőtt a kozirjevi atlantista romanticizmus ellensúlyozása, egy konkrét stratégia kidolgozásának az igénye vezetett az első koncepció kibocsátásához, addig 1994-ben már a külpolitikát eluraló kemény hangvétel, a birodalmi retorika terjedése készítette megszólalásra a Tanácsot:

„Oroszország külpolitikája jól érzékelhetően elmozdult a korábbi egyoldalú Nyugatra igazodástól a valós nemzeti érdekek melletti kiállás felé. Ugyanakkor az

utóbbi időben ehhez a folyamathoz magas állású hivatalos személyek belső fogyasztásra szánt nagyhatalmi retorikája társul. A valós gazdasági, politikai és katonai eszközök által nem alátámasztva, ez a retorika csak az orosz „birodalmi revansra” vonatkozó gyanút erősítheti úgy a közel-, mint a távol-külföldön. Fennáll a veszélye annak, hogy az orosz külpolitika a korábbi feltétlen Nyugatra igazódástól, a volt-szovjet szomszédokkal való kapcsolatok semmibe vételétől a szembenállás, a gyanú és a hatalmi dölyf politikája felé mozdul el.” (SZVOP [1994] 1.1. bek.)

A birodalmi hangvétel elleni fő kifogást a Nyugattal meglévő kapcsolatok felelőtlen és felesleges megrontása képezte. Egyfelől konstatálták, hogy sem az Egyesült Államok, sem Nyugat-Európa nem segített érdemileg az orosz reformoknál és az átalakulásnál. Másfelől ebből nem tartották levezethetőnek és elutasították a velük való konfrontáció szükségességét. A Nyugattal szemben használt kemény retorika legfőbb következménye épp az orosz izoláció növekedése, szélsőséges esetben egy kisebb hidegháború lehet, amelyet Oroszország a korábbinál sokkal előnytelenebb helyzetből kell, hogy elviseljen. Lényegében nem látták a szembeállítás objektív okait:

„...Oroszország és a Nyugat nagyobb országai közt a létfontosságú érdekek tekintetében fennálló ellentétek nem túl jelentősek. Ezek az érdekek többnyire egybeesnek, vagy nem ellentmondóak. Ellentétek csak másodlagos jelentőségű kérdések szintjén jelentkeznek. Így a kapcsolatok kiélezésének nincsenek komolyabb alapjai.” (SZVOP [1994] 1.4.)

Az itt képviselt álláspont 1994 közepén még az egyik meghatározó pólusa volt a hivatalos diplomáciának. A külpolitika orientációváltása ugyanis nem az egyik pillanatról a másikra történt. A Kreml 1993 végétől kezdődően fokozatosan sodródott a Nyugattal való konfliktus felé, de az nyílt formában csak 1995 elején robbant ki. Az 1994-es év a különböző külpolitikai argumentációk békétlen egymás mellett élése jegyében telt. Az év folyamán igencsak szervesen kapcsolódtak egymáshoz az európai fővárosok és Washington irányába tett gesztusok, illetve fenyegetések. Mindenesetre ekkor még jól kivehetőek voltak az eszkaláció fékjei, a nyugati

országokkal való megegyezési készség és az erre irányuló törekvések.

VI.3. A fordulat tematikái – a délszláv válság és a NATO-bővítés

A Nyugattal való konfrontáció – aminek a korszak külpolitika-történetében meghatározó súlya volt – két kérdéskör mentén bontakozott ki: a délszláv válság és a NATO-bővítés kapcsán. Bár a két problematika közt nem volt közvetlen kapcsolat, mindkettő jól testesítette meg a nyugati katonai struktúrák terjeszkedése és az európai biztonság kérdésköre kapcsán fellépő orosz aggodalmakat. Kétségtelen, hogy a NATO-bővítés jelentette konfliktus volt a meghatározóbb, de a délszláv kérdés nagyobb múltra tekinthetett vissza. Míg az atlanti szervezet bővítésének problémája csak 1993 végétől jelentkezett, addig a délszláv kérdéskört a jelceni külpolitika örökölte Gorbacsovtól. Erősen különböztek a kérdéskörök jellegükben is. A jugoszláv problematika klasszikus fegyveres konfliktus volt, ahol Oroszországnak egyszerre több szempontnak kellett volna megfelelnie. A béketeremtés igénye, a katonai beavatkozás esélyének minimalizálása, egy nem egyoldalú, de a szerbekre hangolt politika megteremtése, a Nyugattal meglévő kapcsolatrendszernek való megfelelés és az egész folyamatnak lehetőleg az ENSZ-ben, az orosz szankciójog alatt „tartása” páratlanul összetett feladatot jelentett Moszkva számára. Így a nyugati relációban szaporodó konfliktusos elemek a kritikus pillanatokban mindig a háttérbe szorultak. Ehhez képest a NATO-bővítés ügye egy fokkal egyszerűbbnek tűnt, amögött közvetlen konfrontáció húzódott, a meghatározó érdekek ütköztek. Összefügg a két kérdéskör abban a vonatkozásban is, hogy a Kreml a jugoszláv konfliktusban való moszkvai aktivizálódás, illetve annak pozitív nyugati fogadtatása után bizonyos orosz pozíciókat vélt körvonalozódni az egész volt-szocialista tömbben. Függetlenül eme víziók valóságtartalmától, az orosz külpolitika számára balkáni megkerülhetetlenségének érzete részlegesen kivetítődött Közép-Kelet-Európára is. Mindazonáltal a perdöntő momentum a két kérdéskör párhuzamos volta volt. Nem véletlen, hogy a nyugati kapcsolataiban leszálló ágba került orosz külpolitika ezen a két területen nyitott frontot. Noha a két kérdéskör közt nem volt „átváltás”, nem lehetett azokat összekapcsolni, az orosz külpolitikában az egyik téren szerzett negatív tapasztalatok gyakran megerősítést nyertek, adott esetben eszkalációhoz

vezettek a másik oldalon. Ennyiben a nyugati intenciók, a NATO-politika ezen a dupla optikán keresztül jutott el a Kremlbe, a két terület eseményeiből, fejleményeiből egyszerre – ha nem is egyenlő súllyal – vontak le következtetéseket.

A délszláv válság kezelésében való orosz részvétel 1992 elején nem volt magától értetődő. Jugoszlávia vonatkozásában Oroszország a Szovjetuniótól eleve felemás viszonyt örökölt, és az új helyzetben egyáltalán nem tűnt elmaradhatatlannak a jelenléte. Nem véletlen, hogy 1992 októberében Szergej Karaganov is az egyik olyan válsággócként írta le a poszt-jugoszláv területet, ahol be lehet érni megfigyelői szerepkörrel, mintegy asszisztálva a nyugati politikának⁶⁴. Ezt az álláspontot tette magáévá a hivatalos diplomácia is. A jugoszláv és szerb vezetést, Milosevicset személy szerint neokommunistának bélyegezték, minden további nélkül elismerték 1992 februárjában Horvátország és Szlovénia függetlenségét és teljes mellszélességgel támogatták a májusi, Kis-Jugoszlávia elleni embargós döntést. Ezt az egyetértést csak a Legfelsőbb Tanács embargó-ellenes álláspontja zavarta meg. A kérdésben meglévő belső ellentétek éppen ekkortól kezdődően, 1992 júniusától éleződtek ki, majd az őszi folyamán – akárcsak a többi, fegyveres konfliktus esetén – a parlament elkezdte saját, alternatív külpolitikáját kiépíteni Belgráddal. Ez azonban cseppet sem zavarta a végrehajtó hatalmat. Bár a Kreml 1993 elején pár erőtlen kísérlettel igyekezett csökkenteni az ellenzéki bírálatok élet, álláspontjának állítólagos szerbellenes egyoldalúságát mérsékelni, ezek a törekvések inkább belpolitikai indíttatásúak voltak, semmint a helyzet megoldására tett tényleges indítványok⁶⁵. Összességében az orosz elnöki külpolitika az egész délszláv kérdéskört másodlagos problémaként kezelte, leginkább a külföldi partnerek megszólítására, semmint saját stratégiát követve reagált egy-egy fejleményre.

Ebben a helyzetben csak 1993 februárjában, a clintoni külpolitika aktivizálódásával állt be döntő fordulat. A Fehér Ház új vezetése által a Vance-Owen

⁶⁴ Szergej Karaganov felszólalása, in: Vnyesnyepolityicseszkaja sztratyeigija Rosszii v „blizsnyem” zarubezse [1992] p. 44.

⁶⁵ 1993 januárjában az orosz fél az ENSZ BT napirendjére tűzte a Szerb Krajina elleni horvát támadás kérdését. Guszikova [2001] p. 532.

rendezési terv elfogadtatásához készített politikai stratégia egyik központi eleme Oroszországnak a konfliktusba való fokozottabb bevonása volt. Jellemző, hogy ekkor még Moszkva aktivitásának növelése összeegyeztethető volt a tervezet olyan pontjaival is, mint a Szerbia elleni szankciók szigorítása, az elfogadott egyezménynek akár erővel, ENSZ vagy NATO csapatokkal való kikényszerítése vagy a repülési tilalom szigorúbb betartatása. A Kreml kooperációs készsége ekkor még nem ismert korlátokat. Ugyancsak érdekes, hogy az Egyesült Államok által gyaníthatóan vizionált szereposztás, miszerint Moszkva feladata a szerbekre való fokozott ráhatás lenne, mennyire egybeesett a későbbi orosz politikával. Ez már csak azért is meghökkentő, mert ez nem egyszerűen a Kreml mozgósítását, nagyobb aktivitását, de az egész 1992-es moszkvai jugoszláv-politikához képest végrehajtandó 180 fokos fordulatot feltételezett. A civilizációs közösség és a korábbi szórványos, valószínűleg az elnöki hatalom tudta vagy jóváhagyása nélkül bekövetkezett kapcsolat-felvételi kísérletek ebből a szempontból nem voltak perdöntőek. A kozirjevi külpolitikának nagy bukfcenet kellett vetnie, hogy a korábban többször elítélt, „neokommunista” Miloseviccsel való konzultációk feladatát egyik pillanatról a másikra magára vegye. Végeredményben Washingtonnak döntő szerepe lehetett abban, hogy a Kreml már 1993 közepén magára vállalta a szerbek közvetítőjének, majd érdekkijárójának a feladatát. Ugyan ekkor még a nyugati tervek elfogadtatójaként, külső ösztökélésre és azzal szoros egyetértésben.

Ennek megfelelően az orosz diplomácia amerikai támogatás mellett aktívan bekapcsolódott a Miloseviccsel és a boszniai szerbekkel folytatott tárgyalásokba. Washington megértése odáig terjedt, hogy az ENSZ embargó szigorításáról hozandó 1993 áprilisi döntést hajlandó volt elhalasztatni, tekintettel a moszkvai belpolitikai feszültségre, az akkor még sorsdöntőnek ígérkező népszavazásra. Nem véletlen tehát, hogy a moszkvai diplomácia küzdött legtovább a Vance-Owen terv megmentése érdekében. Az amerikai megbízás minden tekintetben szája íze szerint való volt: nyugati felkérésre történt, különleges, exkluzív szerepet kínált, nagyhatalmi rangjának megfelelt, nem követelt túlzott áldozatokat, konszenzusteremtő volt a belpolitikában. Megfelelt mind a partnerség kozirjevi, mind a nagyobb nemzetközi szerepvállalást sürgető gyerzsavnyik irányvonalnak, de még a Legfelsőbb Tanács ellenzéki igényeivel

sem volt teljesen összeegyeztethetetlen. Nem csoda, hogy Moszkva kapva kapott az alkalmon. A Vance-Owen tervezet kudarca nem rajta múlt.

1993 vége, 1994 eleje azonban ebben a kérdéskörben is lassú elmozdulást hozott. Noha itt is a moszkvai belpolitikai változások voltak a perdöntőek, nem szabad elfeledkezni arról, hogy 1994 januárjától kezdődően nyíltan is napirendre kerültek a boszniai szerbek ellen végrehajtandó NATO-bombázások. Ugyan ekkor ezek még csak szórványos akciók, de Moszkva számára már kezdettől fogva nem voltak elfogadhatóak ezek a megoldások. Az orosz politikai elit jelentős része az ENSZ BT megkerüléseként értékelte ezeket a beavatkozásokat, már ekkor az érvényes nemzetközi rendszer felpuhításának szándékát sejtve az ilyen önálló akciók mögött. Ezért 1994 folyamán a korábbi, szerbek felé meglévő közvetítő funkció aránytalan és kétségbeesett aktivizálása, később pedig emellett fokozatosan a NATO-akciók egyre erősebb bírálata felé mozdult el az orosz külpolitika.

Ez végeredményben eredménytelen, de öngerjesztő folyamattá vált. Moszkva buzgóságában gyakran olyan engedményekre beszélt rá a szerbeket, olyan ígéreteket tett, amelyeket később nem volt képes betartani. Ez egyáltalán nem módosította a nyugati politikai trendet, viszont növelte a közvetítési szerep ellentmondásaiból fakadó orosz frusztrációt. A fordulópont ebben a kényes egyensúlyban, a nyugati és az orosz politika útjainak végleges különválásának idejévé 1994 ősze, a volt-Jugoszláviára vonatkozó fegyverembargó amerikai feloldásának időszaka vált. Ezt követően az orosz diplomáciában a délszláv válság kezelésében végérvényesen hangsúlyosabb lett a különutas, a Nyugattal és a NATO-val szemben kritikussabb álláspont. Az addigi kooperatív tendenciát felülmutta a részvétel és a jelenlét feltétlen biztosításának, a döntéshozatalban való megkerülhetetlenség minden áron való biztosításának a vágya. Az orosz magatartás kontúrjai, a szerbekkel a végletekig elmenő tárgyalások, a politikai megoldások elszánt erőltetése, az ENSZ-mandátumhoz való feltétlen ragaszkodás ekkorra rögzültek és maradtak változatlanok az általam tárgyalt egész időszak során.

A délszláv közvetítőszerp ellentmondásai – sok egyéb ok mellett – leginkább a

Nyugattal meglévő, a korszak folyamán fokozatosan átalakulóban lévő viszonytal magyarázhatóak. Moszkva sohasem volt képes a térség folyamatait elvonatkoztatni az arra irányuló nyugati politikától. Utóbbinak vagy nagyon meg akart felelni, vagy éppen ellenkezőleg, alternatívát szeretett volna vele szembe állítani. A konfliktus megoldásának módozatai, az arra irányuló orosz erőfeszítések így rendre háttérbe szorultak. Túlságosan a nyugati prizmán keresztül szemlélte a térséget. Aktivitása, törekvései nem a balkáni helyzet iránti aggodalomból és érdekeiből, hanem a jelenléti biztosításának vágyából, illetve a nyugati részvétel tényéből eredtek. Így nem volt minden érdekelt fél számára elfogadható, mint elfogulatlan és objektív tárgyaló.

További korlátokat jelentett az orosz magatartás számára az a tény, hogy hiányoztak azok az eszközei és befolyása, amellyel törekvéseit alá tudta volna támasztani, vagy akaratát ki tudta volna kényszeríteni. Önmagában a diplomáciai támogatás messze nem volt elegendő a térség konfliktusainak rendezésekor. Gazdasági, katonai alapok híján azonban ez nem jelenthette a Moszkva által vizionált, a Nyugattal való egyenrangúságot a régióban. Ezt a hiátust bizonyos mértékig pótolhatta a Belgráddal és Palével való szövetségkeresés. Azonban az elszigetelt országok mellett való masszív elköteleződés, a Nyugattal való konfrontációs politika nemcsak a közvetítőszerep elvesztését, de a Kreml további izolációját vetítette volna előre. Ennyire viszont sosem vált a térség Moszkva számára fontossá.

A délszláv válság kapcsán kibontakozó külpolitikai trend több tekintetben is tanulságos. A délszláv problémakörben játszott orosz szerepvállalás – még ha bizonyos mértékű nyugati ösztökélésre formálódott is ki – több szempontból is az orosz nagyhatalmiság újfajta megfogalmazásának az első, még kiformálatlan kísérlete volt. Moszkva először kívánt beleszólni egy olyan kérdéskörbe, amelyet eredetileg, 1992 elején nem sorolt az érdeklődésére számot tartó területek közé. Talán ennél is fontosabb volt azonban, hogy önálló, sok tekintetben exkluzív szerepkört sikerült magának találnia, ahol a nyugati állásponttól szabadon eltérhetett, adott esetben szembe is kerülhetett vele. Ennyiben az orosz délszláv politika aktivizálódása 1993 tavaszától a markánsabb moszkvai magatartás előhírnökévé vált. Ezt kezdetben némileg elfedte az a

tény, hogy az amerikai diplomácia maximálisan tolerálta, sőt igényelte az ilyen jellegű orosz viselkedést. Azonban mint a későbbiekben kiderült, a délszláv kérdéskör moszkvai felértékelődése az orosz ambíciók növekedésének, egy önállósodó, a nyugatival egyre inkább polemizáló álláspont irányába való elmozdulásának kezdő eleme volt.

Az orosz külpolitika orientációváltásának és a délszláv kérdéskör felértékelődésének összefonódásait közvetve alátámasztja az a tény, hogy ezen a területen aktivizálódtak első alkalommal a kozirjevi koncepció felülvizsgálatát szorgalmazó csoportok. Míg kezdetben csak a Legfelsőbb Tanács próbált kapcsolatokat teremteni a térségben, 1993 januárját, Primakovnak, a hírszerzés vezetőjének belgrádi útját követően a végrehajtó hatalom képviselői sem ódzkodtak a nyílt, és az általuk túlságosan nyugatbarátnak tartott Külügyminisztériummal nem egyeztetett közvetítési kísérletektől. Így a vezérkar, az Elnöki Adminisztráció különböző képviselői látogattak Belgrádba és Paléba, jócskán összekuszálva az amúgy is zavaros orosz álláspontot. Ez a jelenség megszokott volt a poszt-szovjet térségben, ahol a legtöbb, a külpolitikát formáló csoportnak voltak a szovjet korszakból örökölt kapcsolatai, azonban új jelenség volt annak határain kívül.

Mindazonáltal az orosz külpolitikai orientációváltás emblematikus kérdésévé a NATO-bővítés ügye vált. Az évtized közepére ez a kérdéskör már-már az orosz külpolitika rögeszméjévé nőtte ki magát. Az atlanti szervezet keleti kibővülése háttérbe szorított minden korábban fontos vagy annak vélt külpolitikai megfontolást. Így nemcsak olyan, a kozirjevi külpolitikára jellemző célkitűzések sikkadtak el, mint az átalakuláshoz szükséges konfrontációmentes külpolitikai környezet megteremtése, a nagyhatalmi pozíciók kooperatív átmentése, de olyan, szélesebb csoportok számára is fontos törekvések is háttérbe szorultak, mint a Nyugattal kiépítendő stratégiai viszony, az ország világgazdasági integrációjának előmozdítása. Mindezt látszólag egy olyan kérdéskörért volt hajlandó feláldozni az orosz külpolitikai elit szélesebb köre, amelyben nem voltak egyértelműek Moszkva saját érdekei, nem voltak tisztán kitapinthatóak fenyegetett pozíciói és legfőképp, amely korábban, a kozirjevi külpolitika időszakában

egyáltalán nem érdekelte a Kremlt.

A nyugati romantika fémjelezte külpolitikában a NATO megítélése bizonyos zavarokat okozott. Sem a konfrontációmentesség, sem a nyugati integráció, a civilizált, békés világba való visszatérés víziójába nem volt beilleszthető zökkenőmentesen az atlanti katonai szervezet. Az Oroszországot is magában foglaló új világrendben egyszerűen nem volt helye a szovjetellenes katonai blokknak. Mind a fenyegetés kérdéskörének leértékelődése, mind a Nyugattal való stratégiai viszony kiépítése abban az irányban hatott, hogy a NATO-t ne tartsák fontos nemzetközi szereplőnek. A lehetőségekhez mérten igyekeztek vele partneri viszonyt kialakítani, de az orosz elit mérvadó csoportjai számára adott helyzetben másodlagos kérdésnek tűnt az egész problematika. Ennek megfelelően 1991. december 20-án az Észak-atlanti Együttműködési Tanács első közgyűléséhez intézett levelében Jelcin üdvözölte az új fórum létrejöttét, kiemelte Moszkva kooperációs készségét és perspektivikusan felvetette a NATO-ba való orosz belépés kérdését (Sz. Bíró [1999a] p. 117.). Ennél kissé sarkosabban fogalmazott a Kül- és Védelempolitikai Tanács 1992 nyári, első jelentése, amikor egy esetleges közép-európai NATO-bővítést az orosz izolációt erősítő eseményként, Moszkva szempontjából hátrányos fejleményként értékelt (SZVOP [1992] 1.3.6. ill. 2.2.7. bek.). Mindazonáltal ez a megnyilvánulás ekkor még csak az egyike – és korántsem a legfontosabbika – volt a jelentésben felsorolt, az izolációt erősítő tényezőknek és inkább elméleti lehetőségként értelmeződött, mintsem a közeljövő realitásaként.

A NATO-bővítés kérdésköre immár teljes valóságában első alkalommal 1993 augusztusában, Jelcin varsói útja során, lengyel felvetésre jelentkezett. Az orosz elnök első reakciója egyáltalán nem volt elutasító. A találkozóról kiadott közös nyilatkozatban Jelcin az esetleges lengyel csatlakozást sem az orosz érdekekkel, sem a pán-európai integrációs folyamatokkal nem ellentétesként jellemezte⁶⁶. Pár héttel később azonban az

⁶⁶ A látogatás után kiadott közös nyilatkozat vonatkozó része: „Az elnökök érintették Lengyelország NATO csatlakozási szándékának a kérdését. L. Walesa elnök kifejtette Lengyelország ezen kérdésben vallott álláspontját, amelyet B. Ny. Jelcin megértéssel fogadott. A jövőben a szuverén Lengyelország összeurópai integrációjához kapcsolódó ilyen jellegű döntései nem sértik más államok

orosz elnök a nagyobb nyugati fővárosokba küldött levelében már kifejezte egyet nem értését. Az ekkor használt érvelés azonban még különbözött a későbbiekben elfoglalt álláspontról. Moszkva nem konfrontációs hangvétellel, hanem a NATO-val meglévő kapcsolatok intenzifikálásának igényével, kooperatív szándékára alapozva érvelt elutasító véleménye mellett. Mint kifejtette, Moszkva közelebbi kapcsolatokat akar a NATO-val, mint amilyeneket az a közép-kelet-európai fővárosokkal kialakít, és felkínálta egy külön orosz-NATO szerződés megkötését is. A negatív következmények egyikeként a NATO-bővítésnek az orosz belpolitikára, és ezen keresztül a Nyugattal meglévő kapcsolatokra gyakorolt negatív hatását hozta fel. A Jelcin-levél külön ki is emelte, hogy a NATO-bővítést az orosz elit teljes köre elutasítja⁶⁷. A kooperatív hangvétel ellenére ez a kis epizód jól megmutatta, hogy Moszkva egyetértése mellett – ami nem lett volna elképzelhetetlen, például 1992 folyamán – a NATO-bővítés immár aligha lett volna lefolytatható.

Ehhez a „kooperatív elutasításhoz” képest állt be változás 1993 októbere után. A novemberben hivatalosan jóváhagyott katonai doktrína alapelveiben már potenciális fenyegetésként jelent meg a katonai tömböknek az orosz határok felé való kiterjesztése (Nanovfszky [1995] p. 150.). Bizonyos mértéktartással ugyan, de szintén negatív színezetben és a kisebb orosz érdeksérelmek jegyében vizsgálta a NATO-bővítést az orosz hírszerzés 1993 végén nyilvánosságra hozott jelentése, közkeletű nevén a Primakov-jelentés. Ez a dokumentum folytonosságot képez azokkal az orosz elképzelésekkel, miszerint a kelet-európai államok felvétele hosszú és nehézkes

érdekeit, többek közt Oroszországot sem.” Vnyesnyaja polityika Rosszii, Szbornyik dokumentov 1993 [2000] p. 169.

⁶⁷ SIPRI [1994], pp. 212-213. Ez az érvelés köszönt vissza Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter moszkvai tárgyalásairól szeptember 19-én kiadott orosz közleményből is: „Orosz részről megerősítették a korábban is ismert álláspontról: a kelet-európai államoknak az atlanti szövetségbe való belépése – szuverén joga mindahányuknak. Mindazonáltal véleményünk szerint ebben a kérdésben a sietség aligha célravezető. Óvatosság, fokozatosság és az európai politika teljes spektrumának a figyelembe vétele szükségeltetik ehhez. A NATO kelet-európai bővítésnek erőltetése „túlmelegedést” okozhat az európai folyamatokban – nem azért, mert Oroszország ellen irányulna, hanem azért, mert nélküle menne végbe. Nem kezeljük a NATO-t agresszív blokkként, de ezt a szervezetet annak idején egy más hatalommal való szembenállás érdekében hozták létre, és aligha alkalmas nemzetiségi és etnikai konfliktusok kezelésére. Ezen kihívásokra adandó válaszok közös keresésére kell koncentrálni, úgymint a közvetítésben és a béketeremtésben gyakorlattal rendelkező semleges államokban és az EBEÉ és az ENSZ struktúráiban rejlő lehetőségeket kell kihasználni.” in:

folyamat lesz, ahol az orosz politikának még bőven nyílik manőverezési terepe. A dokumentum tudatosan a NATO felelősségi körének kiterjesztéséről beszélt, hosszabb „közbülső” állapottal, a teljes felvétel előtti, de már érdemi részvételt biztosító státusszal számolt⁶⁸. Ugyanakkor elmozdulást jelentett a korábbi állásponthez képest abban a tekintetben, hogy már a konkrét fenyegetésekre és orosz szempontból elszenvedett hátrányokra helyezte a hangsúlyt. Ilyenként említette a katonai tervezés átalakítását, az ezzel szükséges beruházásokat, az európai határok kérdésének az ügyét, a meglévő biztonságpolitikai-katonai egyezmények revíziójának a szükségességét, illetve közvetlen fenyegetésként a balti országok csatlakozásának a perspektíváját.

A NATO-bővítés elkerülhetőségébe vetett hit egész 1994 folyamán meghatározta az orosz politikai magatartást. Moszkva – csökkenő elszántsággal ugyan – , de szilárdan hitte, hogy a NATO-bővítése csak az egyike a lehetséges forgatókönyveknek, és a Nyugattal való tárgyalások során kialakítható egy olyan új európai biztonsági struktúra, amelyben Oroszország továbbra sem lesz megkerülhető. A Kreml meg kívánta előzni, elébe akart vágni a NATO-bővítésnek és ezért az év folyamán folyamatosan alternatív javaslatokat fogalmazott meg álláspontjának alátámasztása végett. Kozirjev külügyminiszter 1994. februári, krakkói felszólalása alkalmával körvonalazta azokat a lehetséges lépéseket, intézményi garanciákat, amelyek a bővítés alternatívájának szánt a moszkvai diplomácia⁶⁹. Az orosz külpolitika ebben az időszakban vetette fel az EBEÉ struktúrájának érdemi reformját, illetve – kisebb eltökéltséggel – szorgalmazta az Észak-atlanti Együttműködési Tanács átalakítását.

Vnyesnyaja polityika Rosszii, Szbornyik dokumentov 1993 [2000] p. 237.

⁶⁸ „A felsorolt érvek két csoportjának összevetése lehetővé teszi annak a következtetésnek a levonását, miszerint az új tagok NATO-ba történő felvétele több fázisból álló, hosszú folyamat lesz. A jelentkezők az „előkészítő időszakban” egyfajta közbülső státuszt kaphatnak, amely a teljesjogú tagságtól több vonatkozásban különbözne.” in: Perszpektyivi raszsirenyija NATO i intyereszi Rosszii [1993] p. 6.

⁶⁹ Diplomatyicseszki Vesztnyik, 1994. március, pp. 18-20. A felvázolt hét lépés a következő: az EBEÉ reformja és az Észak-Atlanti Együttműködési Tanács hozzákapcsolása ahhoz, mint annak katonai kiegészítője; az Együttműködési Tanács kiegészítése a semleges államokkal, a Békepartnerség keretében történő megerősítése és külön, titkársággal ellátott, önálló szervezetként való megjelenítése; kétoldalú barátsági szerződések a NATO, a közép-európaiak és Oroszország között; nyugati és orosz garanciák a közép-európaiak biztonságára vonatkozólag; az újgenerációs konfliktusok leküzdésére alkalmas európai békefenntartó erő kialakítása; a tömegpusztító fegyverek európai proliferációs rezsimjének megerősítése; Kelet-Európa gazdasági integrációjának a gyorsítása.

Mindkét fórumon a legfőbb cél Oroszországot olyan garanciákkal felruházni, amelyek mellett az európai térségben hozandó bármely lényeges biztonságpolitikai, békefenntartó, katonai döntésben Moszkvának meghatározó szava lehetne.

A biztonsági architektúra átalakításának egyszerűbb útját vázolta fel 1994 májusában a Kül- és Védelempolitikai Tanács második stratégiája:

„Az izoláció elkerülésének, a nyugat-európai kapcsolatrendszerben meglévő befolyás megőrzésének, az európai katonai szembenálláshoz való visszatérés megakadályozásának, a majdan működő, Oroszországot teljes mértékben magában foglaló összeurópai biztonsági rendszer kialakításának a feladatai megkövetelik az Európa közepén kialakult, félig demilitarizált országok képezte zóna megőrzését, a NATO bővítésének elvetését, Oroszország és a NATO közti dialógus erősítését, amely utóbbi perspektivikusan kizárná a szövetség Oroszország részvétele nélkül történő bővítését. Oroszország nemzeti érdekeinek egészében véve jobban megfelelne a jólét és stabilitás zónájának kiterjesztése Közép- és Kelet-Európára, eme országok minél előbbi csatlakozása az Európai Unióhoz.” (SZVOP [1994] 4.5. bek.)

Ez az álláspont több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt jól megmutatja, még a kiegyensúlyozott, nyugati orientációjú csoportok számára is elfogadhatatlan volt a NATO-bővítése. Ha nem is Oroszország ellen irányuló kezdeményezésként fogták azt fel, de feltétlenül az ország kirekesztéseként, elszigetelődéseként, az orosz izolációt erősítő lépésként értelmezték. Ezek az izolációs félelmek már a kozirjevi atlantizmus korszakában jelentkeztek, de akkor még sokkal inkább az ország belső folyamataiból, a drámai gazdasági visszaesésből és a nemzetközi pozíciók ebből fakadó erodálásból vezették le azokat. Az elszigetelődés ilyen gyors, pár éven belüli távlatban bekövetkező intézményesülése, a nemzetközi környezetben beállt negatív fordulat meglepetés volt eme atlantista csoportok számára. A NATO-bővítés felvetése egy új komponenssel, a tartózkodó, de legalábbis nem Oroszországot prioritásként kezelő nyugati politika perspektívájával nyomatékosította a már eleve meglévő izolációs érzetet. Míg korábban a nyugati magatartás az elszigetelődés

enyhítőjeként, az abból való potenciális kiútként értelmeződött, addig az orosz integrációs törekvéseket figyelmen kívül hagyó NATO-bővítés az orosz mozgásteret tovább szűkítő, negatív tényezőként jelent meg. Sok tekintetben át kellett értelmezni a nyugati politikáról meglévő korábbi pozitív elképzeléseket, és ezek óhatatlanul rontották az orosz beilleszkedés esélyeit, ezzel az orosz-nyugati viszonyt.

Közvetve alátámasztja ezt a feltételezést az a tény, hogy még a nyugatos csoportok argumentációjában is egy olyan biztonságpolitikai kérdéskör vált központiá, amely korántsem tűnt jelentősnek korábban. Sem a katonai kérdések, sem a NATO, illetve a nyugati biztonságpolitikai struktúrák nem tűntek meghatározónak a nyugati romantika időszakában. A gazdasági beilleszkedés, a világgazdasági integráció, az orosz átalakulás külső feltételeinek megteremtése állt az orosz külpolitika tengelyében, és a biztonságpolitikai tematika javarészt csak ezek fényében jelentkezett. Az izoláció katonai komponensének térnyerése, a gazdasági kiszorulástól való félelmek háttérbe szorulása nemcsak arra utal, hogy még atlantista körökben is hajlottak az orosz katonai potenciál jelentőségének, mint külpolitikai eszköznek a felértékelésére, de azt is sejteti, hogy a Nyugathoz való viszony átfogóbb átértékelésére került sor. A NATO-bővítés ebből a szempontból csak a döntő lökést adta meg. A Nyugathoz való kritikussabb viszony kialakítása a megghiúsult integrációs kísérlet alapján, az egyre erősödő elszigetelődés miatt többé-kevésbé indokolt volt. Eme kritikussabb álláspont hangsúlyait azonban nem szükségszerűen kellett volna a biztonságpolitika területére koncentrálni. A gazdasági marginalizáció és a politikai izoláció fokozódásának a veszélyét vállalták fel egy katonai-biztonságpolitikai jellegű nézeteltérés miatt.

Ugyanakkor még ez a sok ponton revideált, mérsékelt nyugatos orientáció is az eszkaláció fékjeként lépett fel az orosz külpolitikában. Az orosz elit jelentős része számára a NATO-bővítés csak a nyugati politikára vonatkozó balsejtelmeinek a megerősítése volt. A reálpolitika jelszava alatt a hatalmi űrbe való agresszív és feltartóztathatatlan benyomulásként, katonai pozícióvesztésként és fenyegetésként élték meg a bővítést. Ezt az értelmezést csak alátámasztani látszott a nyugati katonai struktúrák balkáni aktivizálódása. A két esemény egymástól függetlenül is megerősíteni

látszott a nyugati katonai expanziót és az orosz érdeksérelmeket, illetve fenyegetettséget. Ezen csoportok számára a NATO-bővítés csak annyiban volt vízvázasztó, hogy annak kritikája mentén az orosz külpolitika érdemi és teljes átalakítására tehettek kísérletet. Érdeklükben állt a diplomácia központi kérdésévé tenni a bővítést, mivel annak elutasításában az orosz elit egységes volt és eleve az eurázsiai fordulat, a sajátutas nagyhatalmi berendezkedés malmára hajtotta a vizet.

1994 folyamán, amíg a NATO-bővítést az orosz politika nem kezelte elkerülhetetlenként, a két irányzat érdekes és inkonzisztens egyensúlyt képezett a diplomáciában. Jól megmutatkozott ez a Békepartnerségi programba való belépés körüli fél éves huzavona során. A moszkvai vita eredetileg a belépéssel, illetve az azzal párhuzamosan érvényesítendő, a többi belépőhöz képest élvezett orosz különjogok kérdése kapcsán bontakozott ki. A Békepartnerségi programhoz való csatlakozás mellett érvelők vagy kiváltani vélték a bővítést ezzel a lépéssel, vagy enyhíteni akarták a belépni szándékozó kelet-európai országok orosz főbiáit. Ezzel szemben többen már eleve feleslegesnek, sőt kifejezetten károsnak tartották a programhoz való csatlakozást, mivel az lényegében zöld utat adna a bővítésnek, mintegy jelezné az orosz együttműködési készséget:

„Tehát, csatlakozva a Békepartnerségi programhoz a kelet-európai államok NATO jelölteknek tekintik majd magukat, és a kölcsönös garanciák (a korábban Moszkva által felvetett, orosz és nyugati biztonsági garanciák – D.A. megjegyzés) kérdése javarészt értelmét veszti. A Békepartnerségi programhoz való orosz csatlakozás esetén pedig lényegében zöld utat adunk ahhoz, hogy épp a NATO váljon az új Európa kialakításának katonai-politikai eszközévé.” (Migranjan [1994b] p. 370.)

Ebben a helyzetben állt be érdemi változás 1994. december elsején, amikor brüsszeli ülésükön a NATO tagállamok véglegesen elköteleződtek a bővítés mellett. Moszkva számára különösen egyértelművé tette ezt a Nyugat által megfogalmazott üzenetet a tiszteletbeli vendég, Andrej Kozirjev jelenléte, akit kivételes jelleggel az

orosz-NATO együttműködési program aláírására hívtak meg⁷⁰. Az utolsó reményeket pedig az EBEÉ pár nappal később lezajlott budapesti kongresszusa oszlatta szét, amelyen az orosz elvárásokkal ellentétben nem következett be a szervezet érdemi, Moszkvát biztonsági kulcspozíciókkal felruházó reformja. A Kremlben ezt követően tényként kellett kezelni a kelet-közép-európai bővítést. A „megelőzési stratégia” csődöt mondott.

A brüsszeli sokk hatására Moszkvában két ellentétes vélemény alakult ki. Ezek közti különbség lényege a megegyezni-konfrontálódni dilemma, amely cezúra megegyezett a már korábban, 1994 elejétől, a békepartnerségi vita kezdetétől jelentkező törésvonallal. A kompromisszumos irányvonal bizonyos biztonsági garanciák mellett elképzelhetőnek és elfogadhatónak tartotta a bővítést és puhatolózó tárgyalásokat tartott célravezetőnek. Így kényszerűen ugyan, de megfelelő ellentételezés mellett elfogadta volna a bővítést. Ilyen kikötések lettek volna a balti és FÁK-államok felvételének kizárása, az új csatlakozók területén állomásoztatható csapatok korlátozása, a kalinyingrádi terület sérthetlenségének biztosítása, az európai békefenntartás EBESZ-felügyelet alá helyezése, Oroszország haditechnikai beszerzéseinek elősegítése, illetve az ilyen jellegű eladásainak politikai eszközökkel történő korlátozásától való tartózkodás (Sz. Bíró [1999a] p. 125.).

Ezzel szemben a másik értelmezésben már ekkor megérett a helyzet a Nyugattal való szakításra, a továbbiakban nem kívántak tekintettel lenni annak érdekeire. Ahogy Andranyik Migranjan is kifejtette 1994 decemberében:

„Most már elég legyen a céltalan kezdeményezésekből, látogatásokból és szószátyárkodásból. Nem kell olyan intézményekbe, szövetségekbe kéredezni, ahol nem várnak és egyáltalán nem látnak szívesen minket. Aligha képesek az ilyen struktúrák és szövetségek Oroszország számára nagyobb biztonságot nyújtani vagy gazdasági helyzetén javítani. Minden egyes segélyhez vagy támogatáshoz annyi feltételt szabnak, hogy állandóan pórázon tarthassanak minket. A Nyugat már elvesztegette azt

⁷⁰ Ami a bejelentés hatására persze el is maradt.

az esélyt, hogy Oroszországot érdekein és méltóságán esett csorba nélkül beemelje a nemzetközi intézményrendszerbe. Oroszország megnyugodva fellelegezhet: szertefoszlott az a remény, hogy jó magaviselet mellett, ha nem sértjük meg az Egyesült Államokat, Németországot, Japánt, Észtországot vagy bármely más államot egyik vagy másik nemzetközi kérdésben, akkor elnyerjük kiérdemelt jutalmunkat. Az Egyesült Államok, amelynek Kozirjev szerint Oroszország hóna alá kellett volna nyúlnia, képtelen volt felnőni a feladathoz.” (Migranjan [1994c] p. 397.)

A két lehetőség közül a Kreml végül az első mellett tette le a voksát: 1995 februárjában bizalmas tárgyalásokba kezdett külügyminiszter-helyettesi szinten a bővítéssel kapcsolatos kompenzációs lehetőségekről. Mindazonáltal a tárgyalások ténye valószínűleg amerikai kezdeményezésre kitudódott, kisebb politikai vihart kavarva Moszkvában. Ez a fejlemény döntő lökést adott az önállósuló orosz külpolitikának. 1995 márciusában maga Kozirjev jelentette be, hogy vége az Amerikával töltött „mézesheteknek”: az orosz „saját út” politika zöld jelzést kapott.

VII. Az orosz nagyhatalmi politika időszaka

VII.1. Autokratikus tendenciák a belpolitikában

1995 és 1996 első felének folyamán került az orosz külpolitika az általam vizsgált időszak folyamán a legközelebb a civilizáció-építő modellhez. A bő másfél év diplomácia-története egy, kizárólag a saját érdekeit szem előtt tartó Moszkva nagyhatalmi berendezkedési kísérlete volt. A Kreml végeredményben csak saját erejéből, pusztán saját erőforrásaira támaszkodva igyekezett a világpolitika egyik meghatározó pólusává emelkedni. Eme külpolitikai kísérlet talán leginkább meghatározó háttéréül az orosz belpolitika akkori állapota szolgált. Az 1993. októberében indult konszolidációs lendület 1994 végére kifulladt, több problémát is megoldatlanul hagyva. A jelicini stabilizáció ekkorra már elérte azokat a korlátokat, amelyeken – legalábbis az 1993 októbere után kialakult hatalmi konstelláció mellett – nem tudott túljutni. Eleve semmilyen érdemi sikert nem ért el a gazdaság terén. Noha politikai, ideológiai szempontokat szem előtt tartva sikerült hatalmas lépésekkel folytatni a privatizációt, de a nemzeti össztermék, a szociális ellátások színvonala, az életszínvonal továbbra is hanyatlott. Az 1994. őszi rubelválsággal pedig hamvába haltak az óvatos konjunkturális remények is.

Ennél is súlyosabbak voltak az 1994 decemberében indított csecsenföldi hadjárat következményei. Megindításával és elhúzódásával politikai, népszerűségi tartalékainak maradványait is felélte a jelicini rezsim. A nagy emberi veszteségekkel és oroszok lakta területeken végrehajtott csecsen terrorista visszacsapásokkal járó partizán-háború nemcsak a Nyugattal ápolt viszonyt terhelte meg, de nem sok esélyt ígért az esetleges választási győzelemnek sem. Az 1995. decemberi parlamenti választások, az elnök 5% alatti népszerűsége intő jel volt ebből a szempontból. A csecsen béke előfeltétele volt bármilyen, a Kreml szempontjából sikeres demokratikus választási procedúrának. Az ekkor már erősen és nyilvánvalóan beteg elnök, a rezsim elszigetelődése egyértelműen a belpolitika autoriter fordulatával fenyegetett. Úgy tűnt, hogy a meglévő, rendkívül

szűkre szabott alkotmányos játékszabályok sem tarthatók be. 1995 végén, 1996 elején a Kreml komolyan felkészült az elnökválasztások elhalasztására, a kommunista párt betiltására és a rendkívüli állapot bevezetésére⁷¹.

Nyilvánvaló, hogy ilyen feltételek és kilátások mellett nem lehetett a Nyugattal való konfrontáció-mentességben reménykedni. A Kreml az alkotmány határain túlrá tekintgetett, a hadsereg és az erőszakszervezetek befolyása egyértelműen nőtt, a nekik tett engedmények még jobban elszaporodtak 1995 folyamán. Ez persze nem jelentette azt, hogy bizonyos területen ne lettek volna közös orosz-nyugati érdekek. 1996. márciusát követően, miután a Kreml végleg elköteleződött a választási megmérettetés mellett, az európai fővárosok és Washington aktívan segítették Jelcin újraválasztását. Azonban az ilyen jellegű együttműködések rendkívül célirányosak és szűkre szabottak voltak, nem érintették a külpolitikát. A közös érdekeket a minimálisra szorították, még ha viszonylag mély elköteleződések is történtek eme célok mentén. Összességében a belpolitikai tendenciák megfelelő alapot kínáltak az orosz nagyhatalmiság markánsabb kidomborítására, egy – most már minden elemében saját lábára – állított külpolitika alapelveinek és kapcsolatrendszerének a kialakítására.

VII.2. Konfliktus a Nyugattal

Mindezek ellenére továbbra is joggal feltételezhető, hogy a nagyhatalmi kísérletnek nem kellett volna feltétlenül a Nyugattal való éles szembenálláshoz vezetnie. Természetesen az önerős arculat- és pozícióépítés feltételezte a korábbinál nagyobb konfliktuspotenciált. Így a Nyugat-ellenes attitűd erősödése elkerülhetetlen volt. Mindazonáltal az a fejlemény, hogy a NATO- és Amerika-ellenes retorika dominanciája és az önerős világpolitikai megkapaszkodás kísérlete egybeesett és egyazon logikai rend láncszemeiként jelentkezett, csak valószínű, de nem elkerülhetetlen összekapcsolódás volt.

⁷¹ Egy másik lehetséges megoldásnak a kommunistákkal való megegyezés kínálkozott. A kompromisszum azonban több mint 40%-os parlamenti támogatottság mellett és az esélyek egyértelműsége, illetve annak márciusi látszata mellett nem volt túl ígéretes az ellenzék számára.

Több tény is emellett szól. Egyrészt azon diplomáciai építőkövek legjava, amelyekből az újfajta orosz álláspontnak és külpolitikai rendszernek állania kellett volna, már a Nyugattal való érdemi konfrontáció előtt, 1994 elején, sőt részben 1992 végén is körvonalazódtak. Sokáig a kozirjevi atlantizmussal konzisztens módon vagy csak kisebb feszültségek árán összeegyeztethetőek voltak. A több lábra állás, a nyugati nagyhatalmakkal való kapcsolatok intenzifikálása, a markánsabb poszt-szovjet politika nem volt idegen a korábbi korszaktól sem. Az új kurzus gyakran mindössze felerősítette ezeket a törekvéseket, kizárólagos jelleggel ruházta fel ezeket az elemeket és igyekezett új kapcsolatrendszerét a Nyugat elleni hadjáratában kamatoztatni. Ez nem volt feltétlenül szükségszerű.

Másrészt kétségtelen, hogy a NATO-bővítés kérdését az orosz külpolitikát az ebben az időszakban meghatározó csoportok túldimenzionálták. Mindent ezen az optikán keresztül láttak, mindent ehhez viszonyítottak. Ez érthető, ha arra gondolunk, hogy a Kremlben élvezett befolyásukat a nyugati magatartásban való csalódásnak, az atlantizmussal való szakításnak köszönhették. Azonban ez oda vezetett, hogy az orosz pólusépítés nagy korszaka nem a Nyugattól függetlenül, hanem csak a korábbi kapcsolatrendszer előjelváltása mellett következett be. Az anti-atlantizmus átjárta az új koncepció pórusait. Amíg a korai kozirjevi kurzus mindent az Egyesült Államokkal való partnerség sikereként aposztrofált, addig itt minden kezdeményezés a NATO-bővítés és a nyugati struktúrák kiterjesztése ellen hozott döntő lépésként értelmeződött. Ez a fajta összefonódás sok tekintetben eltorzította a vizionált orosz nagyhatalmiságot és multipoláris világot.

Ugyanakkor a nyugatellenes attitűd és az orosz civilizációs nagyhatalmiság összekapcsolódása érthető nemcsak a szovjet örökség, de legalább annyira a peresztrojka óta folytatott nyugatbarát politika tükrében is. Amíg a Gorbacsov alatt megindított olvadás – még akaratlanul – a bipoláris rendszer megszűntéhez és a Szovjetunió felbomlásához vezetett, addig a korai kozirjevi diplomácia tudatosan és nyíltan a nyugati orientáció mögé sorolta és demonstratívan tagadta az orosz külpolitika

sajátos jellegét. A Nyugattal való civilizációs összetartozás talaján állt, így arra való reakcióként a civilizációs különállás programjában is felértékelődött az atlantista politika elutasítása. Így a kilencvenes évek első felében aligha lehetett volna bármilyen, a Nyugattal objektív, pragmatikus szempontok alapján álló, de attól a szükséges távolságot tartó nagyhatalmi stratégiát célul tűzni. Ahhoz a korábbi időszakban már túlzottan elkopott, kompromittálódott a kozirjevi program. Az önerős orosz nagyhatalmi kísérlet mögé éles nyugatellenes retorika nélkül nem volt felsorakoztatható a moszkvai elit kritikus tömege. A nyugati reláció megőrzésének és a pólusépítésnek a szempontjai ekkor még korántsem voltak egyensúlyba hozhatók. Így az anti-atlantizmus szerves részévé vált az önerős nagyhatalmi berendezkedési kísérletnek.

Nem véletlen tehát, hogy az uralomra jutó nézetrendszer tengelyében a NATO-bővítés elutasítása állt. Az 1995. februári fiaskó után még a mérsékeltbb csoportok is elfogadhatatlannak és megengedhetetlennek találták a nyugati struktúrák kiterjesztését. Ezt követően Moszkva nem volt hajlandó még csak tárgyalásokba sem bocsátkozni a kérdésről, kizárt minden kompenzációs lehetőséget. Nem dolgozott ki alternatív megoldásokat, nem kívánt érdemi vitát folytatni a kérdésről. Egyszerűen ésszerűtlennek, az európai biztonság szempontjából károsnak minősítette a bővítést. A rideg kivárás és a kimondatlan elutasítás ilyen elegyét tartotta célravezetőnek a Kül- és Védelempolitikai Tanácsnak a témában készült ajánlása, az un. Karaganov-jelentés is (SZVOP [1995]). Ebben a bővítés folyamatának azon buktatóira és problematikus kérdéseire mutattak rá, amelyeknek ügyes kihasználásával az elhúzható, esetleg le is bénítható. E célhoz megfelelő partnereket láttak a kelet-közép-európai és legfőképp a NATO-országok elitjeinek kételkedő részében. Mindezt azonban még mindig a Nyugattal való konfrontáció minimalizálása mellett szerették volna elérni:

„Nem engedhetjük meg, hogy az orosz politika nyugati relációja túlzott mértékben a NATO-bővítésre koncentrálódjon. Az csak egy, noha kulcsfontosságú eleme egy sokkal nagyobb képnek. A problémára való túlzott összpontosítás leszűkítheti saját mozgásterünket.” (SZVOP [1995] 2.1.8. bek.)

Az aggodalom ebből a szempontból nem volt alaptalan. Az orosz külpolitika csomópontjává és központi kérdésévé épp a NATO-bővítés vált. Természetesen a fent felvázolt logikai kapcsolat nem volt teljes egészében helyes: a bővítés okozta konfliktus kétségtelenül hozzájárult a nyugatellenes retorika eluralkodásához, radikalizálta az orosz diplomáciát, de a szélsőséges reakció sokkal inkább ezeknek a folyamatoknak a legnyilvánvalóbb tünete, semmint oka volt. Emellett a nyugati reláció minden egyéb aspektusa háttérbe szorult. Az orosz diplomácia nem volt kooperatív a nemzetközi élet egyéb területein sem, mindenhol első helyre helyezték a bővítés kérdését. Ekképp az egész nyugati reláció a NATO-bővítés csapdájába esett. A gazdasági, a politikai, a biztonsági reláció minden egyéb szempontját a „bővítéshez mérték”.

VII.3. Oroszország szövetségeseket keres

Ennek megfelelően bontakozott ki az orosz partnerkeresés legújabb hulláma is. Tekintettel a Nyugattal elhidegült kapcsolatokra és az erősödő moszkvai izolációs félelmekre az orosz diplomácia új szövetségeseik után nézett. 1994-től kezdődően érezhetően aktivizálódott a harmadik világ, a Közel- és Távol-Kelet iránt megnyilvánuló orosz érdeklődés. A legfőbb kérdés e tekintetben az volt, hogy ezeken a területeken milyen eszközökkel tud a Kreml maga felé érdeklődést kelteni. Eleve csökkentette a potenciális lehetőségeket az európai biztonságpolitikai kérdéskörben felvállalt mereven elzárkózó magatartás. Moszkva a jugoszláv rendezéstől eltekintve lényegében negligálta az ókontinens diplomáciai folyamatait. Ezáltal azonban a partnerkeresés és befolyásolás szempontjából leginkább perspektivikus térséget zárta ki a szövetségeseik köréből. A világ egyéb területein mozgástere, az érintett államok fogadókészsége az európainál jóval csekélyebb volt. Itt lényegében Moszkvának csak két módja nyílt egy potenciális baráti kapcsolat megpecsételésére: az ENSZ BT tagságból, illetve nagyhatalmi rangjából fakadó – javarészt globális jellegű – politikai tekintély és a fegyverexport, illetve csúcstechnikai rendszerei iránt mutatkozó érdeklődés. Persze a Kreml diplomáciai forrásai és eme országok érdekében való áldozatvállalása összehasonlíthatatlanul lecsökkent a hidegháborús rendszer megszűntével. Mégis eme kapcsolatok még rejtettek annyi tartalékot, hogy valamilyen

szintű reaktiválásukra sor kerülhetett. Egy önerős külpolitikai programnak pedig maximálisan ki kellett használnia ezeket a lehetőségeket.

Egyik tényező – a fegyverexport kérdésköre és az új partnerek felkutatása – sem volt közvetlen konfliktushordozó a külpolitikát formáló csoportok között. Annak ellenére, hogy mindkét elem reflektorfénybe állítása az új kurzus jellegzetes vonása volt, épp ezek a törekvések bírtak még bizonyos belső támogatottsággal. A fő konfliktushordozók, a Nyugattal kialakítandó ellenséges viszony és az eltúlzott reintegrációs poszt-szovjet politika mellett ezek az új irányok nem számítottak elfogadhatatlannak. Amennyiben nyugatosabb oldalról támadás érte azokat, annyiban az vagy a hozzájuk fűzött túlzott várakozások, vagy azok túlerőltetése, a többi reláció rovására való aránytalan kiterjesztésük miatt következett be.

Fegyverexport tekintetében Moszkvának a kilencvenes évek elején három korlátozó tényezővel kellett szembenéznie: a szétesésből fakadó termelési problémákkal, egyes célországok esetén a nyugati rosszallással és saját biztonságpolitikai, proliferációs megfontolásaival. A három korlátozó tényező közül az évtized közepére az első kettő kiesett. A poszt-szovjet hadiipari termelési kapacitások javarészt helyreállíthatóak voltak. A volt tagköztársaságok termelése és eladásai persze kellemetlen konkurenciát jelentettek, de a gyártósorok fizikai átállítása nem okozott különösebb gondot⁷². A második tényező, a nem baráti országokba történő kivitel nyugati fogadtatásának szempontja természetesen megszűnt, sőt ellentétébe fordult. Moszkva Irán és Kína esetében is inkább demonstratívan, mint ténylegesen kifejezésre juttatta, hogy nem kívánja a washingtoni megfontolások miatt korlátozni exportját. Így végeredményben csak saját biztonságpolitikai igényeihez kellett igazítani a kivitelét.

A visszafogottság mérséklésének, a kínálat növelésének irányába hatott a belső nyomaték is. A volt szovjet csúcstechnológia exportjához különböző hőfokú remények fűződtek. A hadiipari komplexumnak a belső megrendelések 1992-ben bekövetkezett

⁷² A kilencvenes évek közepén a potenciális orosz gyártókapacitás még mindig évi 10-15 milliárd dollár értékű fegyvert lett volna képes előállítani. Geraszev, Szurikov [1996] p. 29.

90%-os visszaesése után ez maradt az egyetlen túlélési esélye, a birodalmi argumentációban ez volt az orosz ipar fejlesztésének leginkább perspektivikus útja, még a mérsékeltbb csoportok sem láttak semmi kivetnivalót a büdzsé katasztrofális állapotainak így történő enyhítésében. Ekképp a fegyverexport ösztönzése mögött egyszerre jelentkeztek egy irányba mutató gazdasági, pénzügyi, szociális és diplomáciai megfontolások is. Mindezek ellenére az orosz kivitel felfuttatásához fűzött nagyívű víziók hamar szertefoszlottak. Ennek legfőbb oka a kedvezőtlen világpiaci konjunktúra volt. Az orosz hadiipart nemcsak a hidegháborúban politikailag kettéosztott és garantált piac megszűnése sújtotta, de a bipoláris rendszer végével bekövetkező leszerelési hullám is. A nyolcvanas évek átlagában durván évi 40 milliárdos piac majdnem a felére fogyott. Azonban még ezen belül is 15% körülire zuhant az orosz részesedés. Ezáltal a nyolcvanas évek közepén még évi 18 milliárd dolláros export 3-4 milliárdos szinten stabilizálódott a kilencvenes évek első felére. A piaci korlátok, az ágazatban szükséges források, beruházások elégtelensége miatt aligha lehetett ennél feljebb tornászni az innen nyerhető bevételeket.

Az a tény, hogy ebben a korszakban mégis az orosz külpolitika egyik központi eszközévé válhatott a volumenében lényegében változatlan fegyverexport, több tényezővel is összefüggésbe hozható. Egyfelől a Kreml 1997-ig lebonyolított 15-20 milliárd dolláros forgalma még mindig jelentős volt a piac méreteinek ismeretében. Messze lemaradva ugyan, de stabilan birtokolta a világranglista második helyét. Ha figyelembe vesszük a többi orosz hatalmi dimenzióban bekövetkező csökkenéseket, akkor ez a tétel még mindig igen nagy vegyértékkel szerepelt a külpolitikai portfólióban. Másrészt nem szabad elfeledkeznünk a vásárlók kilétéről. Eltekintve pár hagyományos és távoli piactól, mint például India, Dél-Kelet-Ázsia, az orosz fegyverekre és berendezésekre leginkább azok az államok tartottak igényt, akik el voltak zárva az amerikai technológiától. Kína, Irán, pár közel-keleti ország esetében a Washington-ellenes attitűd és a kapcsolatépítés orosz képessége tökéletesen egybeesett. Így a partnerkereső orosz külpolitika potenciális célpontjai és a megnyerésükhöz használható eszközök kiválóan illeszkedtek egymáshoz, sőt kiegészültek bizonyos, a proliferáció felett érzett nyugati aggodalmakkal is. Ez a rendkívül szerencsés csillagzat

viszonylag jelentős eseménnyé tehetett egy-egy szerződéskötést vagy technológiai transzfert, felértékelhette Moszkvát a világ szemében.

Azonban a fegyverexport, mint külpolitikai eszköz felhasználásának jól kitapintható határai voltak. Moszkva ugyanis hamar elérte a modern technológiák jelentette biztonságpolitikai Rubicont. Pár év alatt eladott mindent, amit saját proliferációs politikája mellett kiengedhetett a kezéből. Ezt követően azonban már csak olyan csúcstechnológiát adhatott volna át, amelyet egyfelől forráshiány miatt már eleve maga sem tudott rendszerbe állítani, másrészt eladásuk a saját maga felé irányuló potenciális fenyegetés aránytalan növekedésével járt volna. Ha az amerikainál lazább gyepelőre is engedte fegyverexportját, azok a szempontok, amelyek miatt Washington korlátozta ilyen technológiák átadását ezeknek az államoknak, rá is érvényesek voltak. Ezért a kivitel 1995-ös felfuttatása után viszonylag gyorsan telítődtek a partnerállamok piacai, lelassítva vagy teljesen lebénítva az ágazatnak ezekben a relációkban folytatott kereskedelmét. Nem véletlen, hogy az Oroszországhoz fűződő nyugati proliferációs aggodalmak a kilencvenes évek közepén bekövetkező második hulláma óta folyamatosan csökkentek, leértékelve az orosz diplomácia ezen aspektusát⁷³.

A külpolitikai több lábra állás, a partnerkeresés másik eszköze az orosz nagyhatalmiság még meglévő diplomáciai tartalékainak a mozgósítása volt. Moszkva szövetségi szálainak kialakításakor előszeretettel támaszkodott globális szinten élvezett súlyára, beleszólására. Klasszikus, kristálytiszta eset volt ebből a szempontból az ENSZ-szankciók sújtotta Irak. Az orosz külpolitika itt is a kozirjevi korszak atlantizmusától, a szankciók feltétlen támogatásától indult és a szaddami rezsimmel való mérsékelt szimpátiáig jutott el. Ugyan ebben jelentős szerepet játszott a mintegy 7 milliárd dollárnyi, Bagdaddal szemben fennálló befagyott követelése, az orosz olajcégeknek tett iraki ígéretek, de eme álláspontváltozás fő szempontja itt is az angolszász politikával való szembehelyezkedés és az ENSZ BT-ben élvezett pozíció

⁷³ A proliferációs kételyek első hulláma a Szovjetunió felbomlása idején tetőzött. Ekkor azonban még nem annyira a kormányzat szándékos és felelőtlen magatartása, semmint a kaotikus körülmények között automatikusan kialakuló csempész-modell képezte a legfőbb rémképet.

kamatoztatásának vágya volt.

Azonban ennek a politikának is jól kivehetőek voltak a határai. Az ilyen globális szinten nyújtott nagyhatalmi támogatás legfőképp izolált, elszigetelt országok esetében lehetett komoly tényező. A fegyverexport esetéhez hasonlóan azok az államok voltak érdekeltek a Moszkvával való kapcsolatok intenzifikálásában, amelyek külpolitikájában a nyugati reláció nem volt konfliktusmentes. Irak esetében ez kézzel fogható és nyilvánvaló, míg Irán és Kína vonatkozásában kibogozható volt ez a megfontolás. Az orosz diplomáciához hasonlóan, bár annál sokkal nagyobb visszafogottsággal, ők is világpolitikai fogódzókot kerestek. Az ilyen csúcstalálkozókra jól kitapintható volt a Washington irányába megfogalmazott kritika vagy figyelmeztetés, az unipolarizmusnak, mint a nemzetközi rendszer meghatározó jövőbeli formájának az elutasítása. Mindazonáltal világos volt, hogy ezek az országok nem pótolhatják egymásnak a Nyugatot. Részben még együtt sem lettek volna elég erősek, befolyásosak hozzá, részben egyaránt hiányt szenvedtek azokban az erőforrásokban, tőkében, technológiákban, amelyekre égetően szükségük volt. Már csak a szerteágazó, heterogén és teljesen más irányultságú érdekek miatt sem lehetett ezeket a kapcsolatokat szövetségesi szintig fejleszteni.

Az orosz Irak-politika zsákutcáját is lényegében ez okozta. Egyrészt Moszkva nem lehetett túl merev, ha nem akarta az angolszász hatalmakat az ENSZ BT megkerülésére kényszeríteni, zátonyra futtatva és elértéktelenítve ezáltal a szankció-politikában meglévő befolyását. Ha túl gyakran blokkolja a washingtoni terveket, akkor unilaterális pályára tereli az Egyesült Államok politikáját. Másrészt diplomáciai támogatáson túl semmilyen érdemi segítséget nem volt képes, nem volt hajlandó nyújtani a bagdadi rezsimnek. Semmilyen közvetlen orosz érdek nem indokolta ezt. Így nem csoda, hogy a Moszkva-Bagdad viszony csak addig ígérkezett felhőtlennek, amíg a Kreml a siker esélyével szólhatott bele az iraki szankciók kérdésébe. Ez javarészt az új külügyminiszter, Jevgenyij Primakov aktivitásának köszönhetően 1998 decemberéig biztosítható volt. Ugyan Moszkva a jugoszláviaihoz hasonló, ellentmondásos közvetítő pozícióba bonyolódott, rendre kudarcot vallottak kezdeményezései, de képes volt

valamilyen mérséklő funkció ellátására. 1998 decemberétől kezdődően azonban az angolszász hatalmak végleg önállósították Irak-politikájukat az ENSZ-től, jócskán és látványosan leértékelve Moszkvát bagdadi szemszögből⁷⁴.

Azonban az orosz partnerkereső stratégia igazi korlátait és ellentmondásait a moszkvai Kína-politika mutatta meg. Pekingnek központi szerep jutott a szövetségépítésben. Nagyhatalmi pozíciója, civilizációs szempontjainak kitartó hangsúlyozása, külpolitikai önállósága, a multipoláris nemzetközi rendszer megerősítése irányában való törekvése és az Egyesült Államokkal szemben több ponton felvállalt ellentétes álláspontja vonzó partnerré tette moszkvai szemekben. Peking volt a legnagyobb, nyugati szövetségi rendszerbe nem tartozó nemzetközi szereplő, csillaga emelkedően volt, több tekintetben is érdeklődést mutatott bizonyos orosz támogatás, együttműködés iránt. Így nemcsak a kapcsolatok érdemi javítására, de Moszkva nemzetközi helyzetének felértékelésére is ideálisnak ígérkeztek a viszonyok. Úgy tűnt, hogy Kína érdemileg lesz képes pótolni, ellensúlyozni a nyugati vonatkozásban jelentkező szövetséges deficitet. Végeredményben az orosz-kínai partnerségnél, a szorosabb világpolitikai együttműködésnél a Kreml aligha lett volna képes többet felmutatni a világpolitikai porondon.

Ennek megfelelően az 1992. decemberi rendezés után 1994-től kezdődően egyre növekvő mértékben épültek ki az orosz-kínai kapcsolatok. A csúcspontot 1996. és 1997. áprilisaiban, Jelcin második pekingi látogatásával, a „konstruktív partnerség” meghirdetésével, illetve Csiang Cö-min moszkvai útja alkalmával érték el a felek. Eddigre nemcsak a határkérdések érdemi rendezése történt meg, de megalakult a Sanghaji Ötök néven a térség első multilaterális biztonságpolitikai együttműködése⁷⁵,

⁷⁴ Nem véletlen, hogy 1999 júliusában Bagdad végeredményben ultimátumban szólította fel a Lukoilt egy korábbi szerződés alapján átadott olajmező feltárására. Ez a szerződés korábban döntő szerepet játszott abban, hogy Bagdad a Lukoilt és a többi orosz olajcéget a moszkvai Irak-politika aktívumához írhatta. A fenyegetés is a Kreml aktivitásának serkentését, a nagyobb elköteleződés irányába való ösztökélést célozta. Freedman [2001] p. 569.

⁷⁵ A Shanghaji Ötök jellegzetesen Oroszország kezdeményezésére létrejött szervezet. Későbbi pályafutása során sok tekintetben „európai” jellegű biztonságpolitikai intézménnyé vált mind multilaterális vonásait, mind belső mechanizmusait illetően. Ennyiben Moszkva az európai biztonságpolitikai intézményi hagyományt mintegy exportálja a Távols-Kelet felé, a térségben annak

felfuttatták a fegyverexportot. Közös álláspontokat foglaltak el globális kérdésekben, nyíltan vagy burkoltan kritikát fejtettek ki a nyugati politika ellen⁷⁶.

Az orosz-kínai partnerség ilyen jellegű felértékelése kezdetben nem volt komoly konfliktushordozó a külpolitikában. Ennek legfőbb oka, hogy a Kínával meglévő már-már örökös probléma-komplexum legjavát rendezték. A brezsnyevi időszak elhidegülése aligha lett volna felvállalható az új erőviszonyok között, tehát a kezdeményező, együttműködő Kína-politika mindenképpen pozitív visszhangra lelt a külpolitikát érdemben formáló csoportok között. Mindazonáltal amikor ez a politikai kurzus bizonyos fokú kizárólagosságra kezdett szert tenni, illetve átlépte a normalizáció szabta határokat, akkor feltűntek az első kritikai hangok is.

Nyugatos értelmezésben eleve nem volt elválasztható az autokrata iszlám és kínai rendszerek felé való külpolitikai orientációváltás a belpolitika hasonló folyamataitól. A belpolitikában bekövetkező antidemokratikus fordulat esetére is megbízható szövetségesek kereséseként értelmezték és éppen ezért némi távolságtartással kezelték ezen relációk újjáélesztését. Azonban a legfőbb kifogás itt sem magát a folyamattal, eme rezsimeknek az orosz külpolitikában való felértékelésével volt kapcsolatos, hanem annak árával, illetve a nyugati kapcsolatrendszer kárára történő fejlesztésével. Éppen ezért a két fél közötti, aggasztóan növekvő aszimmetriák, illetve a moszkvai, tendenciózusan ideologikus, eurázsiai megfontolásoknak alárendelt támogatás-keresés tényleges ára keltett aggodalmakat.

Ennél is fontosabb, döntő mérséklő tényező volt, hogy a végrehajtott hatalom szintjén képviselt birodalmi nézetrendszerek között sem volt teljes az egyetértés Kína megítélését illetően. Bár legtöbbször két egyenlő fél, tartós és szoros együttműködéseként vizionálta a kapcsolatokat, jelentkeztek bizonyos, az ekkor

egyik úttörője.

⁷⁶ Támogatásukról biztosították egymást a saját területi épségüket fenyegető kérdésekben név, szerint említve a csecsen és a tibeti helyzetet. Oroszország újra kijelentette, hogy Tajvan Kína elválaszthatatlan része, míg Peking elítélte a NATO-bővítést. Elítélték a világban tapasztalható kereskedelmi diszkriminációt, akárcsak a szankciókat, mint a nemzetközi politika eszközét.

meghatározó belpolitikai szereplők egy része által is táplált aggodalmak. Az 1996-ban, a Nemzetbiztonsági Tanácsban elkészült egyik doktrína-tervezet Németország és az Egyesült Államok mellett Kínát és Japánt is a nemzetbiztonságra potenciálisan veszélyes országgént említette. Jurij Baturin, a Védelmi Tanács titkára ekképp kommentálta mindezt:

„...sem Oroszország, sem az Egyesült Államok nem akarja Kínát domináns tényezőként látni Ázsiában. Japán szintén nem érdekelt Kína túlzott megerősödésében, tehát a mi partnerünk. Ez amolyan tartalék adu, amelyet kézben kell tartani a megfelelő pillanatban ki kell játszani.” (Noszov [1997] p. 335.)

A kínai fenyegetés ebből a szempontból semmiképp sem tűnt kevésbé súlyosnak, mint a nyugati. A viszonylag hosszú konfrontációs periódus Pekinggel, az erőviszonyok drámai megváltozása, a távol-keleti demográfiai folyamatok egyformán aggodalmat keltettek a reálpolitikára és a civilizációs szempontokra fogékony nézetrendszerek körében. Nem minden alap nélkül egyszerre kérdőjelezték meg a két fél közötti egyenlőséget és a perspektivikus kapcsolatok szorosságát, komolyságát. Természetesen támogatták a túlzottan nyugatos kurzus kiegyensúlyozását, a kommunista-patrióta oldalnak imponált a kínai gazdasági-politikai modell, de ellenezték és veszélyesnek tartották a Peking felé való túlzott elköteleződést.

Több tényező is alátámasztotta az eltúlzott kínai partnerségtől való ilyen jellegű ódzkodást. Eleve megkérdőjelezhető volt Oroszországnak a Távol-Keleten élvezett nagyhatalmi státusza. Ha az orosz mozgástér a kilencvenes években Európában radikálisan szűkült, akkor ez a visszaesés egyenesen drámai volt a Távol-Keleten. A kilencvenes évek folyamán az orosz gazdaság, különösen annak távol-keleti része átlagosan akkora évenkénti csökkenést produkált, mint amekkora növekedést Kína: mindkét mutató 10% körül járt. Így az orosz Távol-Kelet, ha lehet, még izoláltabb, marginálisabb lett a térségben. A kilencvenes évek közepére gazdaságilag, demográfiailag, infrastruktúráisan jelentéktelenné vált a környezete számára. Míg

Kifejezték reményüket az ENSZ békefenntartó tevékenységének további fejlesztését illetően.

Európában Oroszország legalább energetikai tekintetben, nyersanyag-beszállítóként jelen maradt, addig a Csendes-óceán körzetében semmi ilyesmiről nem lehetett beszélni. Az orosz Távol-Kelet elszigetelt enklávéként ékelődött be a régióba. Ennél is súlyosabb volt, hogy Oroszország katonai, biztonságpolitikai tekintetben is eljelentéktelenedett a térségben. Míg Európában az orosz haderők csökkentése egy általános leszerelési hullám közepette zajlott le, addig a Távol-Keleten épp ellenkezőleg: az 1989 és 1994 közt bekövetkező 50%-os orosz csökkentést csak kezdetben követték a szomszédos államok, majd a kilencvenes évek közepére különböző haderőfejlesztési programokat indítottak be⁷⁷. Ezáltal az a dimenzió szenvedett döntő vérvesztést, amely korábban egyedülként támasztotta alá az orosz nagyhatalmi státuszt a térségben. Moszkva lényegében semmilyen más vonatkozásban nem volt versenyképes a régióban, és a szovjet időszaktól eltérően már biztonságpolitikai értelemben is érdemi befolyáscsökkenést kellett elkönyvelnie. Ez a fajta eljelentéktelenedés és a térség lakosságának, politikai elitjének nyitásellenes attitűdje, a migrációtól és a területi követelésektől való félelem megakadályozták, hogy bármilyen, legalább regionális szintű együttműködéssel támasszák alá a globális partnerséget. Oroszország térségbeli jelentőségvesztése kizárta, hogy valós, hagyományos és kezdeményező szereplőként léphessen fel a térségben. Az orosz-kínai partnerség azonban így rendkívül szervesen és hiteltelennek tűnt⁷⁸.

Természetesen Moszkva több erőfeszítést is tett eme hiányosságok áthidalására, az orosz-kínai bilaterális kapcsolatok fejlesztésére. Azonban mindezek a kísérletek a

⁷⁷ Végeredményben ezt tartja a legnagyobb veszteségnek az orosz Távol-Kelet problematikáról készített akadémiai szakértői anyag is: Intyereszi Rosszii v Szevero-Vosztocsnoj Azii i perszpektyivi iszpolzovanyija mnogosztaranyevo szotrudnyicesesztvo szo sztranami regiona dlja razvitija rosszijszkovo Dalnyevo Vosztoka [1995]

⁷⁸ A korszak orosz külpolitikai establishmentje is érzékelte a térséggel kapcsolatos ambíciózus tervek és a távol-keleti pozíciók megroppanásából eredő ellentmondásokat. Részlet a korszak már hivatkozott nemzetbiztonsági doktrína-tervezetéből: „Szembeötlő Oroszország pozícióinak a távol-keleti térségben bekövetkezett romlása. Oroszország kimaradhat az eurázsiai együttműködés kialakításának folyamatából, megkérdőjeleződik stratégiai jelenléte a térségben. Ezzel kapcsolatban különösképp aggasztó a Távol-Kelet és Kelet-Szibéria növekvő infrastruktúrális és gazdasági lemaradása az ország európai részeitől, az orosz lakosság elvándorlása, ezen régióknak a szomszédos államok felé való gazdasági orientálódása. A legnagyobb potenciális fenyegetést ebből a szempontból Kína képviseli, amely már megkezdte saját gazdasági és demográfiai expanzióját a Távol-Keleten. Szintén aggasztó a Japánnal megszakadt politikai dialógus, a japán-orosz államközi kapcsolatokban

kilencvenes évek folyamán nem jártak sikerrel. Azon túlmenően, hogy kizárták az egymással szemben meglévő potenciális követeléseket, Moszkva nem volt képes a külvilág felé is elhíttetni, hogy érdemi befolyása van Kínára. Az orosz kereskedelem csak 2%-kal részesedett a kínai áruforgalomból, és semmilyen olyan stratégiai terméket nem tudtak egymásnak szállítani, amiről adott esetben a felek ne tudtak volna lemondani. A tőkebefektetések terén pedig két szerény képességű ország partnersége nem hozhatott semmilyen érdemi eredményt. Ugyanakkor az érdekrendszerek java része nem fedett át. Moszkva lényegében semmilyen közvetlen támogatást nem nyújthatott Pekingnek a Távol-Keleten, míg erősen kétséges volt a Kína által az európai ügyekben tett állásfoglalások, a NATO-bővítés ellenzésére tett kitételek komolysága. Nem véletlen, hogy A. Voszkreszenszkij 1996-ban a szövetség óvatos „lebegtetését” ajánlotta, igencsak kritikusan megítélve az erőltetett szövetségépítés perspektíváit:

„Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a mai bonyolult kínai és orosz politikai helyzet feltételei mellett az ilyen jellegű partnerség vagy csak papíron marad, vagy nyugatellenes, erősen ideológiai színezetű katonai-politikai szövetséggé válik. Az eltérő geopolitikai érdekeket az orosz fél kénytelen lesz ideológiai retorikával pótolni; Kína pedig, mint a múltban, az ideológiát megpróbálja saját geopolitikai érdekeinek érvényesítésére felhasználni (energia- és nyersanyagellátás, modern haditechnika beszerzése és gyártása Kínában, fogyasztási termékek piacra juttatása, a kínai szociális feszültségek és demográfiai nyomás Oroszország kárára való csökkentése).” (Voszkreszenszkij [1996] p. 277.)

A kínai eset csak nyomatékosította az orosz partnerkeresés eleve meglévő rendellenességeit. Sem a nélkülözhetetlenséget, sem a közös érdekek kritikus tömegét nem sikerült ezekkel a szövetségekkel bizonyítani. Főképp nem derült ki, hogy miért jobb Peking Washingtonnál, Teherán, Bagdad Párizsnál vagy Londonnál. Eme politika leginkább csak azt bizonyította be, hogy az orosz önerős nagyhatalmi program valóban csak a saját erőforrásaira támaszkodhatott. Az orosz izoláción érdemben nem segíthettek, legfeljebb enyhíthettek ezek az országok. Nem véletlen, hogy a későbbi

való normalizálódás elmaradása.” Mjasznyikov [1996] p. 16.

megegyezés-párti orosz politika 1996 közepétől egyre inkább csak a NATO-bővítés elleni ellensúly képzeként, a Nyugat felé szóló fenyegetésként, érvelési fogásként hozakodott elő eme országokkal meglévő jó kapcsolatokkal.

Összességében az orosz szövetségépítés felfogható volt a centrumépítő irányzatoknak az erősödő izolációs tendenciákra adott válaszként. Ugyan tartalmilag nyugatellenes retorikával töltötték fel azokat, alternatív, egymást kizáró jelleget tulajdonítottak a két orientációnak, de még a korábbi szovjet hegemonia részleges restaurálásnak hívei is belátták a kilencvenes évek közepére, hogy az orosz nagyhatalmi státusz már csak különböző koalíciós kombinációkban tartható fenn. Oroszország egymaga már nem volt képes erre. Az orosz politika vezérmotívuma ekkor már az elszigetelődés oldása volt és egyre több választási kényszer előtt állott. A nemzetközi politika központjai között lavírozva, Moszkva számára előnyös világpolitikai konstellációk létrehozása révén igyekeztek a Kreml befolyását növelni.

A pólusépítő szövetségkeresés igazi hozadéka a későbbi időszak külpolitikája számára az orosz multipoláris világkép tartalommal való megtöltése volt. Nyugatellenes élének mérséklésével, az új partnerek szerepének és jelentőségének realisabb felmérésével érdemi és kiegyensúlyozott viszonyokat teremtett több, arra érdemes regionális nagyhatalommal. Diverzifikálta az orosz diplomáciát, bizonyos exkluzivitást, egyediséget biztosított számára. Kizárólagos jellegének elvetésével elfogadható volt minden, a külpolitikát befolyásoló csoport számára. Ezzel magyarázható a szövetségkereső magatartás viszonylag kedvező belső fogadtatása és az irányában megfogalmazott korlátozott kritika is.

VII.4. Reintegrációs kísérletek a közel-külföldön

A korszak külpolitikájának másik fontos csapásiránya a poszt-szovjet térség feletti hegemon pozíció kialakítása és a reintegratív folyamatok beindítása volt. A centrumépítő irányzatok szinte mindegyike számára amolyan vesszőparipa volt ez célkitűzés. A Szovjetunió felbomlása képezte – egyébként az orosz közélet egésze

számára sokáig feldolgozhatatlan – sokk, az orosz kisebbségek sérelmei, a birodalmi múlt és a civilizációs, eurázsiai vízió egyformán a külpolitika fókuszába emelte ezt a térséget. Jelentősége folyamatosan nőtt 1992 közepe óta és az évtized közepére a közel-külföld problematika szinte teljesen eluralta a külpolitikai diskurzusokat.

Ez a figyelem már csak azért is érdekes, mert aligha lehetett tételesen kifejtteni, hogy mennyiben járulna hozzá Oroszország nagyhatalmi státuszához a poszt-szovjet térség feletti hegemon pozíció. Önmagában ez a térség alig bírt többel, mint a világtermelés 1%-val, iparilag, gazdaságilag, nyersanyagkincseit tekintve nem kínált semmi olyat, amellyel Oroszország amúgy ne rendelkezett volna szabadon. Politikailag, katonailag és egyéb erőforrásokat tekintve viszont kifejezetten tehernek tűnt a térség nagyobb része, amely inkább gyengítette, semmint erősítette volna a kiemelkedő orosz pólust. Miben lett volna több Oroszország „közel-külföldöstül”? A centrumkurzus olyan célt állított érdeklődésének középpontjába, amely minden törekvése közül a legmegkérdőjelezhetőbb módon illeszkedett a világpolitikai státusz visszanyerésének és a megerősödésnek a politikájába. Ez a többé-kevésbé rejtett paradoxon feloldatlan maradt és nagyban hozzájárult a reintegrációs folyamatok végül bekövetkező megakadáshoz.

A poszt-szovjet térség reintegrációjára vonatkozó első víziók legtöbbször a gazdasági kooperáció jegyében fogalmazódtak meg. Sok oka volt ennek. A korai kozirjevi kurzus idején nyilvánvalóan szerepet játszott ebben, hogy az orosz politika fő kérdései a gazdaság köré csoportosultak. Mivel a gajdari program révén gondolták keresztülvágni a poszt-szovjet rendszerváltás gordiuszi csomóját, többen reménykedtek, hogy a volt tagköztársaságok is követik majd az orosz példát. A gyorsan piacosodó poszt-szovjet térség perspektívája mellett fenntarthatónak és reális gazdasági alapokra helyezhetőnek tűnt a korábbi szovjet gazdasági egység. Ettől az elképzeléstől nem függetlenül meghatározó lehetett ebben az időszakban az Európai Unió modellje, amely a gazdasági integráció kiszélesítésén keresztül kínált valamilyen konföderáció irányába

mutató térszerveződési perspektívát⁷⁹. Kétségtelenül szerepet játszott a gazdasági unió erőltetésében az a tény, hogy Moszkva javarészt donorként lépett fel ezekben a relációkban, így a helyi elitek haszonélvezői voltak az ilyen jellegű együttműködéseknek. Elvileg a Kreml a gazdasági együttműködés formájában kompenzációt kérhetett az egyoldalú transzferekért cserébe. Ez a kiszolgáltatottság a katonai, politikai dimenziókban csak egyes esetekben állt fenn. Azonban a gazdasági integráció melletti legfőbb érv eme dimenzió viszonylag konfliktusmentes megszervezhetősége volt. A volt szovjet ipari, gazdasági szálak egyrészt kényszerként, másrészt a helyi elitek szuverenitási félelmeit a legkevésbé felélesztve kínáltak valamilyen reintegrációs víziót. A katonai és politikai keretek között történő újrászerveződés aligha lett volna elfogadható a szuverenitásukat frissen elnyert rendszerek számára.

Mindazonáltal több probléma is felmerült az ilyen gazdaságcentrikus elképzelésekkel kapcsolatban. Legfőképpen nem kedvezett a gazdasági koherencia megteremtésének a térség egészére kiterjedő recessziós hullám. A korai évek gazdasági szabadesése, a GDP kezdetben évi 10-20%-os csökkenése és a beindult szociális folyamatok eleve olyan pillanatnyi és hosszabb távú kényszereket diktáltak, amelyek mellett bármilyen egyeztetés, harmonizáció elképzelhetetlen volt. A volt tagköztársaságok elitjei – még ha talán érdekeltek is voltak bizonyos régi műszaki-gazdasági kooperációs kapcsolatok felélesztésében – a gyorsan erodálódó gazdasági bázis és saját belső kényszereik miatt korántsem lettek volna hajlandóak áldozatokat is hozni a reintegráció érdekében.

Ugyancsak az egységesítés ellen hatottak a rendszerváltás különböző perspektívái, a gazdaságpolitikák különböző víziói. Kiváltképp igaz ez Oroszországra, amely a gjadari sokkterápia révén szinte egyedülként lépett a gyors és radikális reformok útjára. Az 1992-es év átalakító lépései épp elegendőnek bizonyultak ahhoz,

⁷⁹ Az 1993 szeptemberében létrehozott Gazdasági Unió intézményrendszere egy az egyben az Európai Közösségek mintájára készült. Ugyancsak annak megfelelően dolgozták ki az egyes integrációs lépcsőfokokat. Az alapokmányt ld.: Vnyesnyaja polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1993 [2000], pp. II/252-261.

hogyan választani kelljen köztük és a FÁK-térség több integrációs mechanizmusa között. Ebből a szempontból emblematikus a rubelzóna, az egységes monetáris tér megőrzésének a kudarca: végül Moszkva volt kénytelen felmondani azt, javarészt a volt tagköztársaságok felelőtlen emissziója és saját, divergens, a reformokat felvállaló gazdaságpolitikája miatt⁸⁰. A gazdaságpolitikák eltérő prioritásai már önmagukban is feltételezték a megmaradt szovjet gazdasági egység lassú lebomlását.

Ugyancsak hiányoztak az állami akarattól független, autonóm gazdasági szereplők is. A privatizáció révén frissen kialakult magántulajdonosi csoportok szorosan a politikához kötődtek, lojálisak voltak a helyi rezsimekhez. Ennyiben a gazdasági mozgatórugókra, mint a reintegráció alapjaira tekinteni hiú ábrándnak ígérkezett. A politikai csoportok negatív attitűdjét aligha lehetett a nem létező gazdasági lobbik integrációpárti irányvonalával ellensúlyozni. Az egységes gazdasági, profitközpontú racionalitás helyett itt is a volt tagköztársaságok szuverenitási paradigmáikhoz kellett volna alkalmazkodni. Ebből a szempontból talán nem indokolatlan a korai kilencvenes évek egész FÁK-térségére általánosítani Alekszej Malasenkónak a közép-ázsiai viszonyokra tett megállapítását:

„Nem tartottam céloknak külön megvizsgálni, hogy miként hatnak Oroszország és a FÁK államok kapcsolataira utóbbi országok gazdasági helyzete, reform- és piaci folyamatai. Csupán meg szeretném jegyezni, hogy a gazdasági dimenzió adott esetben korántsem meghatározó. Kivételt képeznek talán Kazahsztán energetikai iparágai és a szénhidrogének Kazahsztánból és Türkmenisztánból való, Oroszországon át történő tranzitja. A piaci átalakulás a közép-ázsiai és kaukázusontúli régiókban lassan halad: nemzetgazdaságaikban a kulcsszerepet továbbra is a „nagy családok” által

⁸⁰ Nem árt felhívni a figyelmet a liberális gazdasági program és a Szovjetunió szétesésének (vagy tudatos szétverésének) egy lehetséges aspektusára. A gajdari sokkterápia érdemi kidolgozásának időszakában, 1991 őszen ez a program képezte a meghatározó vízvonalat a jelicini és a gorbacsovi csapat között. Mint több szerző is felveti, nem kizárt, hogy a jelicini gárda tudatosan mérgeztette el a gazdasági reformprogramok ügyében meglévő vitát, ezzel provokálva Gorbacsov bukását és a Szovjetunió szétesését. Ha elfogadjuk ezt az érvelést, akkor az 1992-es évet, a gajdari program megvalósítását – az orosz politikai elit addigra már megváltozott, a közösséget erősíteni akaró attitűdje ellenére – eme folyamatok extrapolációjaként is értelmezhetjük. Részletesebben ld.: Sevcova [1999] pp. 7-41.

megtestesített állam foglalja el. Egyetlen államban sem alakult ki valamilyen önálló, a hatalomtól független gazdasági és pénzügyi elit. A helyi gazdaságba való befektetés nem hoz jelentős hasznot. Mindehhez az orosz tőke még igencsak gyenge ahhoz, hogy ebben a régióban vezető szerepet játsszon.” (Malasenko [1999] p. 92.)

Nem meglepő tehát, hogy a centrumépítő, nagyhatalmi irányzatok nem voltak elégedettek a gazdaság-központú poszt-szovjet térszerveződés perspektívájával. Eleve nem tekintették azt túlzottan hatékonynak. Mivel az orosznál erősebb gazdaságú államoknak a poszt-szovjet térbe való infiltrációjától tartottak, nem gondolták célravezetőnek egy ilyen, Moszkva szemszögéből kifejezetten hátrányos dimenzió mentén felépíteni a FÁK-ot. A volt tagköztársaságok külkereskedelmi és tőkeforgalmi átorientálódása, Oroszország eme relációkban élvezett súlyának fokozatos csökkenése kellően alátámasztotta ezeket a félelmeket. Ezek a csoportok – már csak belpolitikai okokból kifolyólag is – a nyílt gazdasági, katonai, politikai nyomásgyakorlást szerették volna a térségben intézményesíteni. Főleg az utóbbi dimenziókban Oroszország túlsúlya és hegemóniája a korszak egésze folyamán megkérdőjelezhetetlen maradt. Számukra a gazdasági téren létrejövő szorosabb együttműködés inkább volt eme lépések sikerének következménye, semmint önállóan végigvihető, reintegrációs logika. Hogy ez a politikai alapállás nem volt teljesen eredménytelen, azt bizonyítja a kaszpi térség nyugati energetikai projektjeinek az orosz fogadtatása és az orosz gazdasági érdekek erővel történő biztosítása is⁸¹. Mint azt A. Migranjan is kifejtette egy 1997-es cikkében:

„Éppen ezért, ha meg akarjuk őrizni Oroszországot a poszt-szovjet térség magjaként, a FÁK fémjelezte különleges képződmény esetében meg kell fordítanunk a nyugati integrációk hagyományos sémáját. Leginkább a katonai-politikai integrációra vagy akár az egyes országokkal való teljes egyesülésre kell törekednünk, amelyet majd csak követ a gazdasági integráció folyamata. A legjobb és a FÁK országokra legjellemzőbb példának nem az Európai Közösségek kialakulása és fejlődése, hanem sokkal inkább a két Németország újraegyesülése tűnik.” (Migranjan, Zatulin [1997] p. 320.)

Ez korántsem jelentette azt, hogy a már létrejött új poszt-szovjet térszerveződést pusztán katonai és politikai eszközök révén kívánták fenntartani. Ebből a szempontból nagyon érdekes A. Migranjan ugyanebben a cikkében tett megjegyzése:

„Abban az esetben, ha Oroszország a nyugati fejlett államok energiabeszállítójává és nyersanyagexportőrévé válik, nyilvánvaló, hogy nem lesz szüksége a FÁK többi államával való további integrációra, minthogy azok nagy bizonyossággal csak teherré válnának számára. Ha azonban Oroszország megőrzi akár csak egy részét is ipari potenciáljának, tudományának, legfejlettebb hadiiparának, akkor nyilvánvalóan szüksége lesz az elhalt gazdasági kapcsolatok, a megszakadt technológiai lánc helyreállítására. Oroszország ipari, intellektuális és természeti erőforrásainak az egyesítése ha nem is az összes, de legalább a FÁK legfontosabb tagjaival elkerülhetetlenné válik – azért, hogy helyreállítsuk és fejlesszük a feldolgozóipart és kiszélesítsük a belső piacot.” (Migranjan, Zatulin [1997] p. 317.)

Ebben az értelmezésben a gazdasági centrumszerep és Oroszország gazdasági nagyhatalmiságának biztosítása érdekében volt szükség a poszt-szovjet perifériák szorosabbra vonására és valamilyen reintegratív folyamat beindítására. Sőt, jellemző módon bizonyos tekintetben ki is zárta az orosz gazdaság újjáéledését a volt tagköztársaságokhoz való közeledés elmaradása esetén.

Érdemes figyelembe venni azt a tényt, hogy a reintegratív elképzelések java része – mint ahogy a fent idézett javaslat is – nem a hagyományos, „gyarmati jellegű” centrum-periféria viszonyban vélte megvalósítandónak az új uniót. Mind a Szovjetuniót, mind a létrehozandó, egységes poszt-szovjet teret együttes modernizációs térségként vizionálták. Az egész korszak folyamán nem merült fel olyan elképzelés, amely alacsonyabb újraszerveződési szint mellett, de csak az Oroszország számára előnyös, a tradicionális fejlett-fejletlen, feldolgozó-beszállító kategóriákban kialakítandó együttműködést próbált volna megvalósítani.

⁸¹ Részletesebben ld.: Fjodorov [1996] p. 138

Már csak azért is érdekes ez a jelenség, mivel a pólusépítő irányzatok amúgy szigorúan realista, a nemzetközi kapcsolatok zérus-összegű jellegére vonatkozó elképzeléseinek ellentmondott ez a vízió. Míg a nyugati és a közel-külföldi relációkat szigorúan „enyém-tied” kategóriák mellett konstruálták meg, addig mereven hittek a reintegráció minden fél számára hasznos jellegében. Kifejezetten elutasították ezeknek a kapcsolatoknak tudatos, csak Moszkva számára kedvező aszimmetriák mellett való kiépítését. Még akkor is, ha a kiemelkedő orosz politikai csoportok szája ízének egyre inkább egy ilyen, pragmatikus, differenciált berendezkedés felelt volna meg. A poszt-szovjet térre, mint az orosz modernizáció „Hinterland”-jára vonatkozó fejtegetések ekkor még csak az államjogi, formális és deklaratív integráció relációjában és korántsem a pragmatikus érdekek viszonyrendszerében jelentkeztek.

Azonban a gazdaságalapú térszervezés elleni fő pólusépítő kifogást a kezdetektől fogva annak alacsony szintje és elégtelensége képezte. Minthogy a legtöbb ilyen irányzat továbbra is a Szovjetunió bűvöletében élt, illetve Oroszországot is eleve a nyugati civilizációs normáktól eltérően kívánták berendezni, egy nyugati típusú funkcionalista, gazdasági integráció aligha tükrözhetette kellőképpen ezeket a szempontokat. A poszt-szovjet térség reintegrációjához vonatkozó hegemonista nézetek a kilencvenes évek elején, már csak az orosz politikai inerciából kifolyólag is, erősen restauratívak voltak. A szovjet unitáris állam részleges vagy teljes helyreállítására koncentráltak és nem sok bizalommal tekintettek az alternatív megoldások felé. Lényegében a régi kötelékek mentén kívánták újraszervezni a térséget. Ebbe természetesen beletartozott az ipari, kereskedelmi kapcsolatok újjáélesztése is, de leginkább a katonai, politikai dimenziók domináltak.

A restauráció kétségtelenül bírt bizonyos létjogosultsággal közvetlenül a felbomlást követően. Az orosz politikai osztály többsége joggal vallotta, hogy a gorbacsovi gyengekezűség, illetve Belovezszkaja Puscsa, a Szovjetunió egyik percről a másikra történt feloszlata elhamarkodott és meggondolatlan cselekedet volt. Az azt követő etnikai konfliktusokat, a térség egyes államainak a szétesését és az azzal járó

drámai szociális folyamatok nagy részét elkerülhetőnek vélték valamilyen átmeneti, konföderációs megoldás révén.

Ugyancsak a restaurációs elgondolásokat látszott alátámasztani a volt tagköztársaságok relatív gyengülése, Oroszország szerepének bizonyos szempontokból történő felértékelődése. A szétesett, megroppant államok, illetve az új szuverenitások konszolidátlansága a korai időszakban mindenképpen a revízió lehetőségét hordozták magukban. A birodalmi politika könnyen és olcsón kivitelezhetőnek tűnt egyes esetekben. Kiváltképp akkor, ha Moszkvának amúgy is be kellett avatkoznia, mint történt ez Grúziában, Karabahban, Moldáviában vagy Tadzsikisztánban. Ezek a beavatkozások – bár kétségtelenül békefenntartó célzattal, konszolidációs szempontok mentén zajlottak le – a politikai elit bizonyos köreit a reintegráció kivitelezhetőségéről és szükségességéről győzték meg.

Bizonyos mértékig alátámasztani látszott ezen megfontolásokat a mérsékeltebb atlantista körökből érkező támogatás. A rendteremtés jegyében kivitelezett akciókra azonban ezek a csoportok inkább csak mint végállomásra, kényszerhelyzetben, a legvégső eszközként gondoltak, míg a reintegratív gondolatkör épphogy kezdőelemként tekintett rájuk és kiszélesíteni kívánta azokat. Ennyiben ha voltak is ilyen, az ideológiai barikád túloldaláról érkező támogatásra vonatkozó percepciók, kétségtelenül hibásnak és túlzottnak bizonyultak. Ebből a szempontból emblemikus a Kül- és Védelempolitikai Tanács 1994 májusi, a közel-külföldre vonatkozó megállapítása:

„Az ilyen politika célja nem a Szovjetunió szétesése előtt fennállt helyzet valamilyen formában való helyreállítása, hanem ezeknek a kapcsolatoknak Oroszország szempontjából hasznos modernizációja. Megőrizné korábbi geostratégiai helyzetének sok előnyét és egyidejűleg sokkal virágzóbb gazdasági állapotokat teremtene az új közösségben. Ennek a megközelítésnek a filozófiája: „vezetőszeret közvetlen kontroll helyett.” (SZVOP [1994] 3.7. bek.)

A legfőbb veszélyforrásként tehát már itt sem a kozirjevi tétlenség és be nem

avatkozás, hanem ellenkezőleg, a reintegratív kísérletek túlzott erőltetése, az államjogi formáknak a helyi elitekre való ráerőszakolása, az agresszív birodalmi politika újjáéledése szolgált. Ez a megközelítés szinte minden állításával ellenpontozta a hivatalos politikában eluralkodó viszonyokat. A katonai nyomásgyakorlás helyett kölcsönös gazdasági függést, az új állami jogalanyok gyengítése helyett azok erősítését szorgalmazta, közvetlen kényszer helyett a helyi vezetésekkel szemben kemény, de kooperáció esetén számukra is előnyös és kiszámítható politika kidolgozását sürgette.

Mindazonáltal az évtized közepére a nyílt restaurációs elképzelések már leszálló ágba kerültek. Az új államok java része mégiscsak megmaradt, berendezkedett, ami egy teljes, békés reintegrációt eleve kizárt, az arra vonatkozó kényszereket pedig csökkentette. Érvényes ez Oroszországra is, ahol a frissen kiemelkedett elit egyre kevésbé támogatta az amúgy sem túl perspektivikus és instabil régiók irányában való túlzott elköteleződést. Mire a pólusépítő kurzus meghatározó befolyásra tett szert a hivatalos külpolitikában, már maga is korrigált, az új viszonyokhoz igazított ötletekkel volt kénytelen előállni⁸².

A gyors és teljes restaurációról való lemondás lehetővé tette a poszt-szovjet térség különböző államai közti differenciálást. Ez ugyan már a FÁK megalakulásának első éveiben is többen szorgalmazták, de az Oroszországhoz lojálisabb államok számára egy nagyobb fokozatú integráció beindítására, illetve a kétoldalú relációk intenzifikálására csak az évtized közepén kerül sor. Eme folyamat nyitó elemei voltak 1995 januárjában az orosz-belarusz közeledés, a Kazahsztán, Belarusz és Oroszország között aláírt, a későbbi Vámunió csírájaként számon tartott egyezmény, illetve a februárban a taskenti kollektív biztonsági rendszer megerősítésére tett kísérlet⁸³. Itt már nem kísérleteztek az egész térség felölelésével, hanem egy többsebességes integrációt, egy szűkebbre vont perifériát próbáltak létrehozni.

⁸² Még akkor is igaz ez, ha a kommunista párt a választási kampány jegyében áterőltette a Dumában a Szovjetuniót felbontó szerződés visszavonását. Ez ugyan látványos politikai akció volt, de már közel sem bírt tényleges külpolitikai relevanciával.

⁸³ A vonatkozó dokumentáció megtalálható: Vnyesnyaja polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1995 [2000]

A fent említett folyamatok közül igazán emblematikussá – belpolitikai okoktól sem mentes időzítés mellett – az 1996 közepére kifutó orosz-belarusz unió vált. Lényegében ebben a kísérletben kristályosodott ki a reintegrációs elképzelések legjava. A pólusépítés olvasatában ez az egyesülés lett volna hivatott bizonyítani Oroszország reintegrációra való képességét. Ennyiben mintegy mintájául szolgált volna a többi, későbbi unióknak. Kifejezetten vonzóvá tette azt, hogy nem részleges, egy-egy dimenzióban létrejövő együttműködésekről, hanem teljes, politikai, katonai és gazdasági egyesülésről volt szó. Ennyiben a szuverenitások feladását, a két ország maradéktalan egybeolvadását feltételezte.

A poszt-szovjet térségen belüli differenciálást nemcsak a teljes reintegrációra való orosz erőforrás-hiány indokolta. Sok szempontból érthető volt az a térségen belül meginduló divergens folyamatok, a kihívások, a felhasználható eszközök és az érdekek egy-egy alrégióban erőteljesen növekvő különbségei miatt is. Ebből a szempontból a birodalmi retorikában egyre inkább erősödő, Oroszország déli peremvidékeit és az iszlám, illetve kaukázusi volt tagköztársaságokat érintő fenyegetések teljesen más kontextusba helyezték ezeket a területeket, mint például a gazdasági eszközökkel jobban befolyásolható nyugati részeket, Ukrajnát és Belaruszt. Ennyiben ezek a csoportok is lassan kezdték belátni, hogy sem az egyes alrégiókban felhasznált eszközök, sem a velük kapcsolatos orosz célkitűzések nem egységesíthetőek. Ugyan nem mondtak le bizonyos, a volt szovjet térség egészére vonatkozó, általános követelményről, maga a területre irányuló moszkvai politika is egyre inkább elfogadta annak sokneműségét, a közel-külföld fogalom implicit feldarabolódását.

Az orosz külpolitika atlantistább és mérsékeltebb körei számára ez a fajta differenciálás ekkor már javarészt magától értetődő volt. Ahogy a Kül- és Védelempolitikai Tanácsnak a témában megjelentetett elemzése is megjegyzi:

„A jogi fikcióhoz, az imitációhoz való visszatérés, amikor egyenjogú, ideológiailag egységes köztársaságok önkéntesen egyesülnek, nyilvánvalóan kudarcot

szenvedett. Az ideologizált Unió szétesése bebizonyította, hogy a köztársaságoknak kevés olyan érdekük van, amelyek *valóban mindannyiuk számára közösek*. Ez már csak abban is megnyilvánul, hogy nem nagyon hajlamosak a saját határaiktól távoli konfliktusokba beavatkozni. Itt nemcsak gazdasági problémákról van szó, hanem arról, hogy nem lehet számukra bebizonyítani a saját érdekeiktől távoli konfliktusokba való fegyveres beavatkozás szükségességét. Ezzel a körülménnyel hozható összefüggésbe a FÁK kis hatásfoka.” (SZVOP [1996] 4.16. bek.)

Ugyanakkor a liberális megközelítésben ezek a különbségek már túlmentek azok a szinten, amikor a reintegráció módjáról való fejtegetések tárgyai lehettek volna. Bár az atlantista irányzatok sosem lelkesedtek túlzottan a volt-szovjet térség mellett való feltétlen elköteleződésért, inkább a kérdéskör relativizálása állt homlokterükben, a nyugatos értelmezésben ez a differenciálódás már éppenséggel a reintegráció végrehajthatóságát és értelmét kérdőjelezte meg. A déli területeken feltűnő növekvő fenyegetést korántsem a Szovjetunió szétesésének tudták be és – ettől a tényről függetlenül – nem tartották reintegratív úton hatékonyan leküzdhetőnek. Ez épp ellenkező logikai sorrend volt, mint amit a birodalmi elméletek vallottak. Ebből a szempontból meggyőző Alekszej Malasenko 1999-es érvelése:

„Hiba lenne Oroszország nemzeti érdekeit „poszt-szovjetnek” beállítani, mivel ez a szovjet időszak külpolitikai céljaival való teljes azonosulás elismerését jelentené. Míg a Szovjetunió külpolitikájában expanzionista vonások voltak jelen, addig Oroszország külpolitikai doktrínája, többek között a két déli régióban, védelmi jelleget hordoz. Erről tanúskodik – ha csak közvetetten is – az iszlám radikalizmus jelentette fenyegetésre vonatkozó több orosz kijelentés is.” (Malasenko [1999] p. 90.)

Így ebben az olvasatban a reintegrációs mechanizmusok a térség feletti befolyás egyik eszközévé olvadtak és korántsem voltak öncélúak. A FÁK szervezetrendszerére és az újonnan létesült uniós kísérletek, formák egyre markánsabban a szűken értelmezett orosz érdekeknek alárendelve jelentek meg, és ezek a konfliktusos térségektől való távolságtartást, a jelenlét minimalizálását irányozták elő. Liberális olvasatban épp a

biztonságpolitikai fenyegetések aránytalan növekedéséhez vezetett volna egy végiggondolatlan és aránytalan, a reintegráció jegyében végrehajtott orosz elköteleződés. Szelektív, fenyegetésalapú együttműködést javasoltak a veszélyeztetett térségekben, és legfeljebb a perspektivikusabb államokkal tartották elképzelhetőnek valamilyen szintű, komolyabb integráció létrehozását.

Végeredményben akarva-akaratlanul ebbe az irányba konvergált a hivatalos szinten képviselt centrumkurzus is. Önmagában az a paradoxon, hogy a hegemonista politika képviselőinek kellett az orosz diplomáciában meggyökereztetniük a többsebességes integráció gondolatát, lemondaniuk annak teljességéről, államjogi jellegéről, sok tekintetben árulkodó a térség viszonyait illetően. Moszkvában már aligha volt a korábbi teljes reintegrációs tervekhez megnyerhető a szereplők kritikus köre, és aligha lehetett a célokhoz, törekvésekhez a megfelelő eszközöket hozzárendelni. Így épp a kilencvenes évek közepének pólusépítő periódusa volt kénytelen eme terület revíziójára, a szelektív integrációs logika és a bilaterális kapcsolatok felértékelése felé elmozdulni. Ez természetesen egy hosszabb folyamat kezdő eleme volt, és messze túlnyúlt az általam itt tárgyalt korszakon. Tekintettel a kérdéskör emocionális jellegére, talán a közel-külföld tematika volt a külpolitika legkésőbb konszolidált szelete. Mindazonáltal ezen folyamat kezdetei ebben a periódusban gyökereznek.

VIII. A primakovi konszolidáció

VIII.1. Kényszerkoalíciók a belpolitikában

Az orosz külpolitika Jelcin 1996 közepén bekövetkezett második elnökválasztási győzelmétől kezdődő periódusa az egyre növekvő ideológiai kohézió, a diplomácia háttéréül szolgáló eszmevilág egységesedésének a jegyében telt. Ekkora vált világossá, hogy a nagyhatalmi centrumépítés és a Nyugathoz való, viszonylag rövid történelmi távlatban bekövetkező felzárkózás objektív okokból kifolyólag egyformán lehetetlen. A két fő irányzat vízióinak ellehetetlenülése nyitotta meg azt az utat valamilyen részleges konszolidáció felé. Ez a stabilizáció az 1996 januárjában külügyminiszterré kinevezett Primakov nevéhez kötődik és nyilvánvalóan az elit nagyobb részének érdemi támogatását bírta.

Természetesen a külpolitika stabilizációja elképzelhetetlen lett volna a belpolitikai folyamatok kiegyensúlyozódása nélkül. E tekintetben mérföldkő volt az 1996-os elnökválasztás. Ez egyszerre generált a külpolitikában egymással ellentétes szemléletű csoportok közti konfrontációkat és kompromisszumokat. Egységesek voltak a kommunista fenyegetés elhárításában, illetve a jalcini rendszer fenntartásának szükségességében. Ez kétségtelenül háttérbe szorította a külpolitikai ellentéteiket és valamilyen belpolitikai együttműködés irányába mutatott.

Talán látványosabb volt ezen csoportoknak a jalcini rezsim prolongálásának mikéntje körül kialakult konfliktusa. A vízválasztót a választások alkotmányos keretek közti levezényelhetőségének a kérdése képezte. Természetesen mindez nem volt elválasztható a kampány során kivívható, újraosztható pozíciók körül kirobbant ellentétektől, a második jalcini periódus alatt megvalósuló berendezkedés kérdésétől. Ez a konfliktus nemcsak a korábbi, a Kremlben markánsabb nagyhatalmi politikát szorgalmazó csoportok vereségével végződött, hanem első alkalommal emelte be a politikába közvetlenül a frissen kialakult tulajdonosi rétegeket. Mindez már eleve a

Nyugattal meglévő konfrontációs irányvonal felülvizsgálatát és a külpolitika általános revízióját vetítette előre⁸⁴.

Mégis, az ifjúliberális csoportok részleges visszatérésén túlmenően maga az 1996-os elnökválasztás, mint politikai esemény bírt egy rendkívül jelentős következménnyel. Bebizonyította, hogy a rendszer a demokratikus szabályok formális betartása mellett is életképes. Feltéve, ha ehhez az erőszak-apparátusok, a média és az adminisztratív eszközök megfelelő támogatása, tehát a végrehajtó hatalom körüli csoportok ellentéteinek valamilyen – ebben az esetben nem túl meggyőző, de mégiscsak elégséges – fokú háttérbe szorítása, azok együttműködése biztosítható. A jelcini rendszer különböző haszonélvező csoportjai számára 1996 az egymásra utaltság első leckéje volt⁸⁵. Ez a fajta viszonylagos tűzszünet az általam tárgyalt korszakban immár végig fennmaradt: részben Jelcin betegsége, és az abból fakadó bizonytalanság, részben a rendszerbe kívülről befurakodott, és az annak íratlan szabályait a legkevésbé sem tisztelő Lebegy képezte közös fenyegetés miatt. Ebből a szempontból a primakov-i konszolidáció mögött meghúzódott az orosz elit egy ekkor még kimondatlan, a legkevésbé sem koncipiált, de a korábbi állapotokhoz képest mégis előrelépést jelentő hallgatólagos konszenzusa.

Vízválasztó volt az 1996-os elnökválasztás a Nyugathoz való viszonyban is. Egy autoriter fordulat, a választások elhalasztása sok tekintetben bebetonozta volna az orosz külpolitikát, megnehezítette volna annak kiegyensúlyozását. Részben a Nyugat által el nem fogadott antidemokratikus fordulat, részben a jelcini rezsim belpolitikai izolációja, az erőszak-apparátusoknak való kiszolgáltatottsága nem sok jóval kecsegtetett. Kétségtelenül konfrontációs irányba, belpolitikai kényszerek mentén felépített diplomácia irányába terelték volna a külpolitika sodrásvonalát, tovább növelve a már

⁸⁴ Az elnökválasztási kampány történetét részletesebben ld.: Sevcova [1999] pp. 237-291.

⁸⁵ Látszólag ellentmond ennek a két választási forduló között lezajlott „kartondobozos incidens”, amely végül a Korzsakov-Barszukov klán bukásához vezetett. Azonban az a tény, hogy ez a nyilvánvaló konfrontáció is csak az első forduló után következett be, amikor a választások ezen csoportok legjava szerint is már „sínen voltak” és a korábbi forgatókönyvek láthatólag működtek, arra utal, hogy az elnök politikai túlélését – legalábbis Korzsakovék – bizonyos szempontból biztosítottak látták.

addig is terhes elszigeteltséget. Ki lehet jelenteni, hogy az 1996-os választások demokratikus lebonyolítása előfeltétele volt a primakovi stabilizációnak.

Persze későbbi események, az 1997 második felének oligarchikus háborúja, illetve az 1998. augusztusi pénzügyi válság és politikai következményeiknek az ismeretében belátható, hogy 1996-97-ben csak egyfajta átmeneti egyensúly jött létre a végrehajtó hatalmon belül. Az a tény, hogy a Kreml mérvadó csoportjai ismételen elfogadták a jelcini súly-ellensúly hatalmi paradigmát, hajlandóak voltak annak szabályai szerint berendezkedni, sok tekintetben ennek a belpolitikai egyensúlynak köszönhető. Ez nem jelentette azt, hogy a későbbiekben, az erőviszonyok módosulásával párhuzamosan ne kíséreljenek meg saját törekvéseiknek érvényt szerezni. Ezért is, de saját immanens logikája, illetve külső tényezők miatt sem bizonyult ez az egyensúly hosszabb távon stabilnak. Azonban a korszak számunkra érdekes periódusában, 1997 májusáig ez az egyensúly olajozottan működött.

VIII.2. A primakovi konszolidáció főbb kontúrjai

Az átmenetileg rendeződő belpolitikai viszonyok ellenére hiba lenne a külpolitikai kérdésekben mutatott egyetértést az elnökválasztásoktól, illetve az arra való felkészüléstől datálni. Az nem vezethető vissza pusztán belpolitikai mozgatórugókra. Ez utóbbiak kétségtelenül hozzájárultak ahhoz, de a meghatározó tényező a külpolitika önmozgása volt. Nem véletlen, hogy már Primakov 1996. januári beiktatása idején – még erősen konszolidálatlan belpolitikai háttér mellett – Jelcin is a külpolitika egyensúlyvesztéséről és annak megszüntetéséről beszélt⁸⁶. A diplomáciában körvonalazódó egyetértés kétségtelenül több volt, mint átmeneti hatalmi egyensúly vagy az erőviszonyok kiegyenlítődése. A korábbi nagyhatalmi elméletek egyfajta érdemi, noha korántsem teljes szintézise volt az, amire a primakovi külpolitika alapozhatott.

Hozzá kell tenni, hogy az ilyen jellegű konszolidációnak nem volt már eleve

⁸⁶ Primakov-sajtótájékoztató, 1996. január 12. in: Vnyesnyaja Polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1996 [2001] pp. I/12-19.

kész, egységes elméleti kerete. Az sokkal inkább a meglévő irányzatok korábban összegyűlt tapasztalatainak, modernizációs és integrációs kísérleteik kudarcának az élményeiből, az orosz katonai, gazdasági potenciál példátlan erodálódásának, az ország folyamatos elszigetelésének, illetve ezen tendenciák valós méreteinek a felismeréséből, elfogadásából táplálkozott, azok találkozási pontjainál szerveződött. A primakovi diplomácia kifelé feltétlenül erőt és egyetértést akart sugározni, kifejezetten kiszolgálta és felnagyította a konszenzuális tényezőket és eltörpítette, illetve a diplomácia második vonalába szorította vissza a diszenzuális faktorokat. Tudatosan konfliktus-kerülő vonalvezetést tartott célravezetőnek, ami hosszabb távon elősegítette a különböző külpolitikai csoportok kibékülését. Ezen két tényező kölcsönhatása, a korábbi irányzatok konvergens tapasztalatai és az ezt képviselni kívánó diplomácia volt képes egységes logikai keretbe foglalni a primakovi orosz külpolitikát.

Az orosz politikai elit közös élményanyaga Moszkva kondícióinak páratlan romlása volt. A külpolitikai gondolkodás fő dinamikáját – az itt részleteiben nem tárgyalt – gazdasági recesszió, ipari leépülés, az erőforrások drasztikus erodálódásából fakadó mozgástér-szűkülés képezte. Ebből a szempontból az évtized elejének kiinduló kérdései, az orosz nagyhatalmiság milyenségéről, berendezkedéséről, ideológiai és civilizációs jellegéről folytatott viták eddigre légüres térbe kerültek. Szép lassan átadták a helyüket ezen nagyhatalmi szerepkör fenntartása és fenntarthatósága felett érzett aggodalmaknak. Ha a külpolitikában van értelme egy ilyen kifejezésnek, akkor az „orosz nagyhatalmiság egzisztenciális válsága” volt az a tényező, amely eme diplomáciai konszenzus hátterében megbújt.

Nem véletlenül a körvonalazódó külpolitikai konszenzus egyik legfontosabb pontját a létező eszközök és potenciál közös felhasználása, az orosz világpolitikai pozíciók erősítésének mikéntje képezte. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez az egyetértés nem terjedt ki a külpolitika által elérendő célokra és törekvések mindegyikére. Ebben a kérdésben a külpolitikát formáló aktorok különböző körei továbbra is különböző elképzeléseket fogalmaztak meg. Ugyanakkor a kezdeti csalódásokat követően az elit egyre szélesebb csoportjai kezdték el felfedezni a bipolaritás korszakából örökölt, vélt

vagy valós érdekeiket. Ezek jelentőségéről, illetve fenntartandóságáról korábban igencsak ellentétes véleményeket vallottak a különböző csoportok. Mind a korai nyugatos politika, mind a különféle centrumkurzusok a maguk elképzelései szerint rendezkedtek volna be és nem, vagy csak részlegesen tartottak igényt a szovjet nagyhatalmiság örökségére. Mindkettő saját víziói mentén fogalmazta meg érdekrendszereit és az azok eléréséhez szükséges eszközöket, diplomáciai magatartást, és nem kívántak engedményeket tenni azokból. Ahogy azonban fogytak az erőforrások és ellehetetlenülni látszottak a korábbi víziók, a moszkvai külpolitikában egyre inkább előtérbe kerültek a még rendelkezésre álló és mozgósítható aktívák. Éppen ezért a primakovi konszolidáció a szűkös eszközök hatékony és közös felhasználásának a politikáját fogalmazta meg.

Kétségtelen, hogy a korai atlantista és a mérsékelt nyugatos irányvonalak járták be ebből a szempontból a nagyobb utat. A kozirjevi nyugatosság eleve a nagyhatalmiság sok öröklött elemét szükségtelen teherként azonosította. A katonai potenciálra, a szovjet időszak nagyhatalmi kapcsolatrendszerére, a sajátos regionális szerepkörre, pontosabban azok tagadására inkább csak mint a nyugatos elköteleződöttségét demonstráló eszközökre tekintett, de nem olyan aktívákra, amelyekkel hosszabb távon is javíthatja integrációs esélyeit. Ha másért nem, hát „szovjet” vonásaik miatt aligha lettek volna részei az új orosz nagyhatalmi szerepkörnek. Ez utóbbi szempontból a kozirjevi atlantizmus egybecsengett az évtized elejének mérsékeltbb nyugatos hangjaival. Utóbbiak értelmezésében ezek az eszközök és a külpolitika ezen területei csak mint öröklött kényszerek jelentkeztek, amelyeket a Nyugattal – épp a félreértéseket kiküszöbölendő – meg kell értetni. Részben a régi hatalmi logika mentén kell azokat kamatoztatni, mert a kondíciók ezt diktálják. Ugyanakkor ezeket az eszközöket nem kívánták kamatoztatni a szűkebb értelemben vett integrációs kurzus során. A mérsékelt atlantizmus végeredményben két párhuzamos külpolitikát vizionált: a szovjet örökség által behatároltat, amely a kényszerek jegyében fogant és idővel elkopik, illetve egy jelentőségében folyamatosan növekvő jövőbelit, ahol Oroszország modernizálni tudja külpolitikáját és megszabadulhat a korábbi kellemetlen és számára terhes szerepkörétől.

Az évtized közepére ez a „kettős külpolitika” sok tekintetben szintetizálódott. Kiderült, hogy hosszabb történelmi időtávban együtt kell élni a korábbi kényszerekkel anélkül, hogy teljesen fel kellene adni a nyugati integrációs kurzust. Az eredetileg átmenetinek gondolt dualitás nem volt fenntartható. Részben azért, mert a kényszerek erősebbnek bizonyultak a vártnál, részben azért, mert az integrációs kurzusnak nem volt meg az az automatikája, amire az orosz elit többsége számított. Fonák módon a NATO-bővítés, kisebb részben a balkáni események, illetve az ezekben a kérdésekben mutatott – a mérsékelt atlantizmustól gyakran független – orosz magatartás nyitotta meg az összeolvasztás perspektíváit. A centrumkurzus által kiépített, és bizonyos mértékig az atlantizmus által is támogatott moszkvai politika egyes esetekben javítani látszott Oroszország alkupozícióit. Ezekben a pozíciókon keresztül – „tisztátalan”, a Nyugattal való részleges konfrontáció révén történő fogantatásukról jóhiszeműen elfeledkezve – az atlantizmus az ország integrációs esélyeit növelni remélte. Így ha nem is a külpolitikai paradigma szerves részeként, de mint átmeneti, az orosz álláspontot alátámasztó eszközként a korábban kényszeresnek gondolt orosz magatartás beilleszkedett ebbe az argumentációba is. Az amúgy tehernek és leépítendőnek vélt orosz armada – a Nyugattal szembeni alkutárgyként ugyan, de – egyre inkább felértékelődött a liberális irányvonalon belül, a birodalmi hangvétel egyes esetekben legitimációt nyert, egyre többen igazolni látták a poszt-szovjet térségre vonatkozó reintegráció bizonyos előnyeit. A pólusépítő irányzat egyes törekvései tehát már nemcsak a kényszerek elismeréseként, hanem a nyugati integráció orosz kondícióit javító tényezőkként nyertek érvényesülési jogot a mérsékelt atlantista irányzaton belül. Ez néha imitativ, demonstrativ, néha beletörődő támogatás volt, de kétségtelenül döntő elmozdulást jelentett a korábbi atlantista nézetrendszerhez képest.

Fordított utat járt be a pólusépítő ideológia. A centrumkurzus talán túlságosan is a régi nagyhatalmi státusz nyomvonalai mentén próbált berendezkedni és ezért indokolatlanul rugalmatlan volt az azokból adandó engedmények kapcsán. Ez a rugalmatlanság azonban nem volt sokáig fenntartható. Hiteltelen volt, hisz az orosz elit és a sajátos nagyhatalmi politika támogatóinak a többsége is elutasította a Nyugattal való teljes konfrontációt. Különböző feltételeket szabtak ugyan, húztak „vörös

vonalat”, de ezen csoportok túlnyomó többségének értékelése szerint is a Nyugat nem hágtat át ezen kritikus határokat. A nyugati magatartás okán elszenvedett pozícióvesztés relatív volt és nem érintette közvetlenül az orosz nagyhatalmiság szűkebb körét. Ezen okok miatt a korszak orosz külpolitikájában végig kizárható volt egy valódi konfrontációs kurzus visszatérése. A NATO-bővítés aggasztó volt ugyan, de Kelet-Közép-Európáért korántsem volt érdemes Moszkvának sokat kockáztatnia. A Balkán bizonyos szempontból kényes téma maradt, de Oroszország politikai, diplomáciai jelenléte mindvégig biztosítva volt. A centrumkurzus főbb célkitűzései, a szűkebbre vont orosz nagyhatalmiság és annak programja nem a Nyugat ellenállásán bukott meg. Ezért az 1995-ös külpolitika céljainak jelentős része egyre inkább összeegyeztethetőnek tűnt az atlantista kiegyensúlyozó törekvésekkel.

A konfrontáció fel nem vállalása és felvállalhatatlansága idővel törvényszerűen a kiegyezés felé sodorta még ezen csoportok legjavát is. Más volt a Nyugattal való kiegyezés célja és értelme, mint a mérsékelt atlantista interpretációban. Az így nyert engedmények nyilvánvalóan csak kiegészítő jelleggel, másodlagos módon voltak beépíthetőek a centrumvizióba, de még mindig többet ígért egy megegyezés, mint annak elmaradása. Az a felismerés, hogy az orosz nagyhatalmiság az eredetileg elgondolt formában és ütemben nem építhető ki, egy átmeneti egyezés felé sodorta ezt az irányzatot. Hangsúlyosan ideiglenes visszavonulásként értelmeződött minden Nyugatnak tett engedmény, amelyet a gyenge Oroszországra rá lehetett erőltetni⁸⁷. Kétségtelen az is, hogy ez az eszmeáramlat túlértékelt lehetőségeit, a kiegyezés feltételeinek alakíthatóságát, az alkupozíciók saját erőből történő javításának esélyeit illetően. A döntő tényező azonban az, hogy a centrumkurzus java része is belátta, hogy engedményeket kell és lehet tenni.

Érdemes megjegyezni, hogy mérsékelt körök számára a centrumpozícióból való átmeneti engedmények a kezdetektől fogva elkerülhetetlenek és törvényszerűek

⁸⁷ Maga Primakov is – bár más összefüggésben – kiemelte ezt a fajta gyengeséget, amikor a gorsakovit vindikálta magának. Ld.: Rosszija v mirovoj polityike. Goresakovszkaja lekcija minisztra inosztrannih gyel Rosszii, akagyemika Je. M. Primakova [1998]

tűntek. Ebben nem láttak katasztrofális és visszafordíthatatlan folyamatot, sőt a lehetőségekhez mérten bizonyos optimizmussal közelítették meg ezt a kérdést. Részlet a Kül- és Védelempolitikai Tanács 1992-es Stratégiájából:

„Oroszországot a kölcsönös függőség rendszerében nem a gyengébb partner szerepe fenyegeti („nyersanyag-beszállító” vagy „olcsó munkaerő-forrás” modellje). Ez a pálya egy átmeneti időszakra elkerülhetetlen. Ezen a fázison viszonylag gyorsan túltette magát pár fejlődő ország, az un. „újjonnan iparosodott államok”. Oroszország műveltségi, tudományos, kulturális szintje, védelmi potenciálja lehetővé teszi, hogy kevésbé tartsunk ettől a periódustól, mint mások.” (SZVOP [1992] 3.2.1. bek.)

Az atlantizmus instrumentális megközelítése, illetve a pólusépítő irányzat fokozódó rugalmassága egyaránt a Nyugattal való kemény, de kialakítható kiegyezés felé konvergált. Érdeemes megvizsgálni, mely kérdések voltak eme konvergencia találkozási pontjai. A korábbi szuperhatalmi és világpolitikai pozíciók ismeretében nem meglepő, hogy Oroszország sok tekintetben „status quo” hatalomként, a meglévő, poszt-bipoláris világrend védelmezőjeként lépett fel. Ez nem, vagy csak nyomokban hordozott restauratív értéktartalmat. Az orosz politikai elit érdemi csoportjai számára a bipolaritás időszakának valamilyen felidézése nem volt sem vonzó, sem reális. Még a pólusépítés is, amely a szovjet örökség bővületében tudatosan, a politikai inercia jegyében akaratlanul eme viszonyok részleges helyreállításán munkálkodott, kizárta a hidegháborús pozíciók teljes vagy közelítőleges visszaszerzését. Azonban voltak olyan pozíciók, amelyek még meglévő formájukban, és voltak olyan célkitűzések, amelyek a nemzetközi rendszer tektonikai mozgásai következtében már csak törekvésként, de mindegyik csoport számára egyfajta orosz nagyhatalmi minimumot képeztek.

A globális szintéren az orosz külpolitika fő jelszavává a multipolaritás vált. Korszakonként és az egyes irányzatok értelmezésében különböző tartalommal jelentkezett ez az elvárás. Elsőként 1992 első felében a kozirjevi atlantizmus ellentétéként fogalmazódtak meg ilyen jellegű célzások sok tekintetben a nyugati csatlakozás alternatívájaként, a többpólusú világba sajátos nagyhatalomként való

beilleszkedés lehetőségét vázolja fel⁸⁸. A mérsékelt atlantista csoportok számára sem volt idegen ez a jelszó, noha ekkor még az inkább csak a külpolitika diverzifikációs elképzeléseit takarta. Érdemileg megváltozott a multipolaritás értelmezése a centrumépítő kísérlet időszakára. A hivatalos külpolitikában már nemcsak az amerikai unipolarizmus ellentétéként fogalmazódtak meg ilyen elvárások, de konkrét cselekvési programként, a szövetségépítés ideológiájának részeként is. A multipolaritás értelemszerű legitimitációja volt a centrumkursusnak. Pólusokat csak többpólusú világban lehet építeni. Ugyanakkor a nyugati integráció elakadásával az atlantista körök számára is egyre inkább értelmezhetővé vált az „orosz pólus” fogalma. A különleges helyzet, a külpolitikai nagyság és a Nyugathoz való felemás viszony magában hordott olyan lehetséges kimeneteket, amelyek mellett ésszerűnek tűnt egy ilyen pozíció felvétele, az azzal való részleges azonosulás. Európa legalábbis nem kötötte magához Oroszországot annyira, hogy akár atlantista szemszögből is kifizetődő lett volna teljes mértékben elköteleződni mellette.

Ezen multipolaritás alapvetéseit viszonylag jól körülírja az 1997-ben jóváhagyott Nemzetbiztonsági doktrína, illetve – nem véletlenül – a korszak folyamán elfogadott orosz-kínai kommunikék⁸⁹. Emblematikus intézménye volt ennek a rendszernek az ENSZ, illetve a Biztonsági Tanács. Nyilvánvalóan egy globális vízióhoz igen kevés globális befolyást bírt Moszkva hozzákapcsolni, és ez az öröklött pozíció fokozatosan felértékelődött a külpolitikai eszköztárban. Ugyancsak Oroszország vegyértékeit voltak hivatva növelni a kezdetek kezdetétől – különböző hangsúlyokkal és hangerővel – hirdetett „új biztonsági kihívások”. Ezt érthetően az orosz képességek figyelembe vétele mellett alakították ki, így kitüntetett szerepet kaptak benne leszerelési, proliferációs, nukleáris és környezetvédelmi kérdéskörök, illetve viszonylag hamar a terrorizmus, vallási radikalizmus és szeparatizmus problematikája is. Mindezen

⁸⁸ Jellemző arra az útra, amit bejárt a multipoláris világ jellegéje, hogy az az 1992 decemberi Külpolitikai doktrínában még egyáltalán nem, míg az 1997. májusi Nemzetbiztonsági doktrínában az első helyen szerepelt. Ld.: Konceptija vnyesnyej polityiki RF [1992], ill. Konceptija nacionalnoj bezopasznosztyi RF [1997]

⁸⁹ A leglátványosabb ilyen deklarációkat 1996 („A XXI. század stratégiai együttműködéséről”, Peking), illetve 1997 áprilisában, a NATO-orosz Alapokmány párizsi elfogadása előtt írták alá a felek („A multipoláris világról és az új világrend kialakulásáról”, Moszkva). in: Vnyesnyaja polityika

dimenziók mentén az orosz politika mérvadó körei javítani vélték saját integrációs esélyeiket, az új biztonságpolitikai rendszerekhez való csatlakozásukat.

A legnagyobb eszmetörténeti változás azonban mégis csak eme többpólusú világban való orosz megkapaszkodás esélyeinek a megítélését illetően következett be. Ebben az időszakban már nem is igazán az volt a kérdés, hogy Oroszországnak a többpólusú világba való egyenrangú beilleszkedését elfogadják-e, képes-e érvényesíteni a törekvéseit. Az orosz megkapaszkodás egyre kevésbé volt a külső környezet derivátuma, sokkal inkább a belső folyamatok kezdték azt ki. Nem véletlen, hogy több kutató már nem támasztott ilyen jellegű követelményeket az orosz diplomáciával szemben:

„Jelenleg a gyakorlati – és gyakorlatilag végrehajtható – feladat nem abban áll, hogy a világrendszer egyik pólusává próbáljunk válni (maradni?), *hanem abban, hogy ez a rendszer, és többek között annak pólusai (valós alanyai) a közeljövőben Oroszország aktív részvételével formálódjanak, illetve működjenek.* Épp ebben különbözik a két stratégia. Az egyik (a pólussá válni akarás – megjegyzés D.A.) izolációhoz, az erők túlfeszítéséhez, teljes degradációhoz és lehet, hogy széteséshez vezet. A másik – a kül- és biztonságpolitikai erőfeszítések szükséges szintjéhez, a létező és potenciális jogi, gazdasági, politikai régiókba való racionális integrációhoz és a különböző súlyok és ellensúlyok saját javunkra történő, átgondolt kihasználásához.” (Szalmin [1999] p. 466.)

Ebben a „pólusok közti egyensúlyozó” olvasatban egyformán megmaradtak a különállás, az orosz külpolitika autonómizmusának és az integrációnak, az egyik – adott esetben valószínűleg a nyugati – centrumhoz való közeledésnek a vegyértékei. Itt már nem egymást kizáró, hanem párhuzamosan képviselhető célként értelmeződött a két törekvés.

Ugyancsak meghatározóvá vált a kilencvenes évek közepére az orosz izoláció

i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991-2002 [2002] pp. IV/471-476. ill. 484-487.

megállításának, minimalizálásának az imperatívusza. A multipolarizmus és az izoláció elkerülésének a politikája furcsa párost alkotott a kilencvenes évek orosz külpolitikájában. A többpólusú világban való berendezkedés egyszerre értelmeződött az elszigetelődésből való kiútként csakúgy, mint az izolációt erősítő, az orosz talajvesztést gyorsító folyamatként. Koronként és irányzatokként különböző ok-okozati összefüggésben, de mindegyik külpolitikai iskola kénytelen volt foglalkozni a két tényező viszonyával. Összességében úgy foglalható össze, hogy a centrumkurzus multipolarizmusa indokolatlan izolációs következményekkel járt atlantista olvasatban, és fordítva: a nyugatos irányzatok elszigetelődési félelmeit kiváltó okok a többpólusú világba való fokozottabb beépülés imperatívuszát váltották ki a centrumkurzusnál.

Az izolációs érzet értelemszerűen az atlantista olvasatban jelentkezett elsőként. A gyors nyugati integráció kudarca törvényszerűen indukálta az ilyen félelmeket. A Nyugathoz történő felzárkózás ellehetetlenülése az egyetlen érdemi, stratégiai partnerben való csalódásként csapódott le ebben az olvasatban. Ehhez képest az izoláció fő okaként az orosz kondíciók rendkívül gyors romlását és legfőképpen a gazdasági visszaesést okolták a mérsékelt nyugatos, illetve a sajátutas irányzatok. Azonban nem volt azonos az izoláció tartalma ebben a két interpretációban sem. A centrumépítő felfogásban az orosz kondíciók ütemes erodálódása a póluslét megvalósíthatóságát illetően ébresztett kételyeket. És mivel ezt a szerepkört – különböző súlyú és kifutású koncepciók mellett ugyan, de – a régi, Szovjetuniótól örökölt erőforrások mentén kívánták újrakonstruálni, értelemszerűen az izolációs félelmek is ilyen dimenziókban jelentkeztek leginkább. Ebből a szempontból a NATO-bővítés katonai aspektusa, a biztonságpolitikai erőviszonyok radikális felborulása ébresztett aggodalmakat, és nem a társadalmi, gazdasági folyamatok egyre zsákutcásabb volta. A mérsékelt nyugatos felfogástól sem voltak idegenek az ilyen jellegű kétségek. Mindazonáltal ebben az értelmezésben az izolációt generáló folyamat kifejezetten az orosz gazdaság mélyrepülése volt és ezáltal az elszigetelődés gazdasági aspektusaira helyezték a hangsúlyt. Másodlagos, taktikai szempontból, az alkupoziciók javítása okából elképzelhetőnek tartották más területeken igényeket és feltételeket támasztani, bizonyos törekvéseket imitálni, de végső kifutásban rendszerint a Nyugathoz való gazdasági

felzárkózást tekintették céljuknak.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a multipolarizmus melletti elkötelezettség, illetve az izoláció elkerülésének a vágya már ekkor sem volt teljesen összeegyeztethető. A két szempontrendszer közti viszonylagos harmónia csak addig volt biztosítható, amíg a nemzetközi helyzet nem kezdte ki a poszt-bipoláris rendszer kereteit. Korszakhatáron kívül esik ugyan, de az 1999-es szerbiai bombázások mutatták ki eme két szempont együtt való képviselésének nehézségeit. A multipoláris világrend moszkvai értelmezésben bekövetkező nyílt megsértésére, a bombázásoknak az ENSZ BT jóváhagyása nélkül megkezdésére adott első orosz reakció lényegében izolacionista jellegű, a meglévő kapcsolatrendszerből való kivonulás volt. Bizonyos értelemben a primakovi diplomácia csődjeként, vagy egyfajta szakaszhatárként is felfogható, hogy az orosz diplomácia nem tudta elkerülni eme két eminens törekvésének a konfliktusát⁹⁰.

A primakovi konszolidáció keretei közül kétségtelenül legalább részlegesen kimaradtak bizonyos csoportok. Eme külpolitikai kiegyezés egyik fő vesztesévé vált a kommunista-patrióta pólus által vizionált diplomácia. Nyilván döntő része volt ebben annak a ténynek, hogy az itt megfogalmazott elképzelések szembesültek legkevesbé az orosz szempontból egyre romló realitások képezte határokkal. Tekintettel arra, hogy a politikai élet mezsgyéjére szorították annak képviselőit, a mindennapos diplomáciára legfeljebb közvetett hatást gyakorolhattak. Ez a tény archaizálta, sok tekintetben atavisztikussá tette a szovjet restaurációra vonatkozó elképzeléseket. Ezt a folyamatot csak felgyorsította a külpolitikában kibontakozó centralizáció, amelyhez már csak ellenzéki jellegéből kifolyólag sem volt képes felzárkózni ez a hatalmi tömb. Azáltal, hogy konszolidálódtak a végrehajtó hatalmi ágon belül a viszonyok, a különböző „orosz nemzeti berendezkedést” erőltető nézetrendszerek marginalizációja felerősödött.

Hasonló sorsra jutottak a kilencvenes évek közepén a közélet egyes

⁹⁰ Ugyanakkor jellemző, hogy két héttel a bombázások megkezdése után a Kreml már törekedett eme „kivonulás” negatív következményeinek felszámolására, a Nyugattal való kapcsolatok újbóli felvételére. Ld.: Sz. Bíró [1999b] pp. 11-20.

szegmenseiben reneszánszokat élő eurázsiai, geopolitikai elképzelések⁹¹. Ezek az elméletek javarészt a civilizációs választóvonalak mentén kiépülő orosz hegemon státuszt hirdettek. A pólusépítő elképzelések legradikálisabb, leginkább szókimondó csoportjai voltak. Nem véletlen, hogy képviselőik az érdemi politikához a korszak folyamán sohasem kerültek közel. Az önálló, a meglévő erőviszonyoktól független pólus kiépítése már az időszak hivatalosan is képviselt centrumkurzusa számára is irreális volt. Az is csak a nemzetközi helyzet kiaknázásban, bizonyos stratégiai konstellációk mellett vélte részlegesen helyreállíthatónak az orosz nagyságot. Nagyobb hangsúlyt helyeztek a „köztességre”, az egyformán jelentkező „euro-ázsiai” vonásokra, és kevésbé emelték ki Oroszország egyediségét, önállóságát. Ebből a szempontból az eurázsiai kör bizonyos bizarr, sajátos enklávé maradt az orosz külpolitikai gondolkodás palettáján.

Mégis, a geopolitikai nyelvezet és argumentáció beszívargott más csoportok nyelvezetébe, jelentős mértékben meghatározta a korszak külpolitikai narratíváját. Olyannyira, hogy az még a nyugatos diskurzusban is feltűnt – még ha korlátozott mértékben is⁹². A centrumkurzus realista felfogásának, illetve az erodálódó nagyhatalmiság egyfajta kifejezőjévé váltak az ilyen jellegű fejtegetések. Már csak azért is bekövetkezhetett ez a nyelvi, gondolkodásbeli infiltráció, mivel az orosz külpolitika érdekrendszerének körvonalazódásakor, egyes egyedi vonásainak a meghatározásakor remek hézgapótlónak bizonyultak ezek a geopolitikai megfontolások. Igaz, az atlantista értelmezésben inkább a Nyugathoz való kötődés vegyértékeinek meghatározásánál, a hivatalosan képviselt pólusépítésnél pedig a többi világpolitikai központtal meglévő, illetve a poszt-szovjet térség feletti befolyási övezet létjogosultságának alátámasztásaként, de volt bizonyos vonzereje ennek az érvelésnek. Közvetett bizonyítéka ennek eme reneszánsz átmenetisége, az itt tárgyalt korszakhatáron túl gyors kikopása a hivatalos szóhasználatból.

⁹¹ Emblematikus figurája ennek a felvirágzásnak Alekszander Dugin. Ld.: Dugin [1997]

⁹² Szergej Rogov, illetve Szergej Kortunov munkásságában köszönnek vissza leginkább az ilyen hatások. Ld.: Kortunov [1997]

VIII.3. A kiegyensúlyozás gyakorlata - a NATO-bővítés vitájának lezárása

A primakovi konszolidáció gyakorlati megvalósításában döntő, egyedülálló szerepe volt a NATO-bővítés körüli vita rendezésének, a Nyugattal való kapcsolatok valamilyen szintű helyreállításának. Elősegítette ezt az a tény, hogy a nyugatos irányzatok számára a centrumkurzus legfőbb törekvései – főleg érzékelve azok megvalósíthatóságának korlátait – elfogadhatónak bizonyultak, feltéve ha nem kizárólagos jelleggel, a Nyugattal szembeni alternatíva igényével kerültek a hivatalos diplomácia napirendjére. Ebből a szempontból döntő momentum volt, hogy 1995 közepétől kezdődően, a NATO-bővítésre vonatkozó nyugati döntés közeledésével párhuzamosan, az akkoriban a hivatalos diplomáciában képviselt csoportok is egyre inkább a megegyezés irányába hajlottak elmozdulni. Így, elvetve az összes korábban létező, a NATO-bővítés megelőzésére kidolgozott koncepciót, többen újra közvetlen tárgyalásokat javasoltak a NATO-val:

„A „NATO+Oroszország” (16+Oroszország) európai biztonságpolitikai koncepcióról van szó, amelynek elemei már körvonalazódnak Brüsszelnek és Oroszországnak a délszláv konfliktus rendezésében való együttműködésében. Nem minden szempontból vagyunk elégedettek e téren. A délszláv kérdésben vallott nyugati állásponttól függetlenül meg kell jegyezni, hogy érdekeinket nem a Nyugat vagy az Észak-atlanti Szövetség rosszindulata miatt nem veszik figyelembe, hanem azért, mert nem sikerült a NATO, az Oroszország és a szervezet közt kiépítendő kapcsolatok és az európai biztonsági architektúra vonatkozásában egyértelmű és világos véleményt kidolgoznunk.

Éppen ezért szembesülünk az említett kérdéskörökben az érintett minisztériumok és hatóságok részéről folyamatos improvizációkkal. Ha a NATO+Oroszország konstrukció valóban nem rendelkezik a jövőbeni európai biztonsági architektúra vonatkozásában komoly alternatívával, akkor a Külügy- és Hadügyminisztériumnak a lehető legrövidebb időn belül az orosz-NATO

együttműködés egyeztetett és kidolgozott programjával kell előállnia.

Ez már csak azért is fontos, mert a NATO keleti bővítését ellenző álláspontunk nem jelenti azt, hogy elutasítanánk a NATO-val való együttműködést, és legfőképp nem lehet úgy felfogni, mint az Oroszország és a NATO közötti konfrontáció kiprovokálására vonatkozó újkeletű törekvést.” (Migranjan [1995] p. 75.)

Ez a vélemény több szempontból is figyelmet érdemel. Önmagában érdekes ugyanezen szerző fél évvel korábban írt cikkeinek a fényében, amikor élesen elutasította a bővítésért cserében folytatandó kompenzációs tárgyalások ötletét. Ugyan itt sem a bővítés elismerését javasolta, hanem az elutasító magatartás mellett folytatandó párhuzamos politikát ajánlott, de a kettő közti különbség legfeljebb a korábbi konfrontáció kényszere miatt alakult ki, taktikai, retorikai jellegű. Ez nemcsak a Kül- és Védelempolitikai Tanács tavaszi javaslataira hasonlít, hanem lényegében teljes egészében megegyezik azzal az állásponttal, amelyet a Külügyminisztérium Primakov 1996 januári beiktatása után a magáévé tesz (Primakov [1999] pp. 243-244.).

Természetesen ez a magatartás kifejezetten kedvezett több nyugatos elképzelés integrálásának is. Nem egy diplomata és elemző kifejezetten támogatta a NATO-val való megállapodást, a kapcsolatok intézményesítését, és legfeljebb taktikai jelentőséget tulajdonított a bővítés kérdéseinek:

„Éppen ezért, nem a NATO közelgő kibővítése miatt kell velük dialógust folytatnunk. Az orosz-NATO kapcsolatok az utóbbi években túlságosan összekapcsolódtak a szervezet bővítésének a problémájával. Mindazonáltal szerintem a partnerség elmélyítése önálló jelentőséggel bír, független attól, hogy mikor és milyen formában következik be a szervezet bővítése. *A NATO és Oroszország közötti hosszútávú partnerség alapjainak lerakása mindegyik fél érdekeinek megfelel; az az új európai biztonsági rendszer egyik legfontosabb pillérévé válhat. A NATO-val és az EU-val való partnerség intézményesítése és a kapcsolatok fejlesztése lehetővé teszi, hogy ebben a rendszerben országunk az őt megillető helyet foglalja el.*” (Zagorszkij [1999] p. 81.)

Ugyancsak érdekes a korábbi idézet abból a szempontból, hogy a balkáni folyamatokból látszik levezetni a Nyugat felé megindult közeledést. Két hónappal korábban, 1995 júniusában azonban még itt is a konfrontációs irányvonal volt a fő csapásirány⁹³. Természetesen követve a fent leírt logikát, a balkáni helyzet sem lehetett akadály a NATO-val létrehozandó kapcsolatrendszer kiépítésének. Már csak azért sem, mert Moszkva érdekei sokkal korlátozottabbak voltak a térségben, a Nyugat pedig továbbra is az oroszokat inkább bevonva, mint kizárva igyekezett rendezni a konfliktust. Ez vezethetett a centrumkurzus növekvő kompromisszum-készségéhez, amely így a közeledés iniciáló elemévé válhatott.

Lényegében tehát 1995 őszére valamilyen szintű egyetértés bontakozott ki a Nyugattal való kapcsolatok rendezését illetően, a bővítési vitának egyezményes lezárására vonatkozólag. A fő kérdések ebből kifolyólag a megegyezés körülményeire, az alkupozíciók erősítésének mikéntjére, illetve a kikényszerítendő engedményekre vonatkoztak. Bár ezt illetően is különféle elképzelések rivalizálásának lehettünk a tanúi, az 1997 tavaszi NATO-orosz egyezmény idejére a legtöbb csoport beépítette kívánságait a Nyugattal kötendő „Nagy Alkuba”.

Az 1997 tavaszi kiegyezés két fázisban, a Helsinkiben lebonyolított Jelcin-Clinton csúcstalálkozóval és Párizsban, a NATO-orosz Alapokmány aláírásával következett be. Rendkívül bonyolult, több érdekcsoport törekvéseit egyszerre megjelenítő, különböző jellegű és igencsak szerteágazó alkuk születtek a tárgyalások során. Nem véletlenül, az egyezségek orosz fogadtatása korántsem volt egységes, bár abban domináltak a negatív elemek. Mindezek ellenére a Nyugattal való kiegyezés – önmagán a tényen túlmenően – a külpolitikai irányzatok közeledésének a jegyében formálódott. Ez volt az első olyan nagyobb horderejű csomópontja az orosz diplomáciának, amely nem kizárólagosan egyetlen kurzus égisze alatt szerveződött,

⁹³ A. Migranjan Jelcin halifaxi útja előtt arra próbálta rábírnival az orosz elnököt, hogy a NATO szárazföldi csapatainak esetleges boszniai bevetését az ENSZ BT-ben az orosz fél vétőzza meg. in: Nyikiforov [1999]; pp. 141-143.

hanem egymással párhuzamosan több diskurzus elvárásait is képviselte, integrálta. Ez nem jelentette azt, hogy azok ugyanolyan jelentőséget tulajdonítottak volna a létrejött alku különféle elemeinek, de azokat többé-kevésbé tolerálták, és az orosz külpolitika viszonylag egységes arculattal folytatta le a majd másfél éves tárgyalás-sorozatát. Az a tény, hogy a primakovi diplomácia képes volt kiegyensúlyozott formában érvényre juttatni ezeket a korábban egymásnak ellentmondó törekvéseket, mindenképpen a konszolidáció első, markáns mérföldkövévé tette a NATO-val való megegyezést.

Az orosz argumentáció ellenére a Nyugattal való kiegyezés egyik meghatározó tömbjét a bővítéssel kapcsolatos, főleg katonai és biztonságpolitikai aggodalmak képezték. Ez egyformán volt a kérdésben korábban kialakított, konfrontatív hangvétel öröksége, a hadsereg és a bővítést fenyegetésként értékelőknek adott politikai engedmény, illetve az alkupozíciók javításának egy sajátos módja. Ezeknek a törekvéseknek jelentős része nem járhatott sikerrel, hiszen eleve a bővítés olyan diszkrecionális kérdéseit érintették, amelyek az új NATO-tagok teljes jogú tagságát vagy Brüsszel autonómiáját korlátozták volna. Így értelemszerűen nem lehetett a további bővítések földrajzi leszűkítésére, a katonai infrastruktúra kiterjesztésének tilalmára vonatkozó, kötelező erejű ígéreteket kicsikarni. Nem véletlen, hogy az 1997 májusi, Párizsban aláírt Alapokmány kapcsán mindegyik csoport az ezen kérdésekben elért eredményeket valamilyen módon számon kérte⁹⁴. Ez az egyöntetű értékítélet érzésem szerint önmagában a későbbi bővítésekkel szemben megfogalmazott orosz álláspont érdemi módosítását vetítette előre⁹⁵. Ugyanakkor ezeket a biztonságpolitikai kudarcokat némileg enyhítették az amerikai féllel szemben a stratégiai nukleáris erők ügyében az 1997 márciusi Helsink-i csúcstalálkozón kivívott kisebb előrelépések⁹⁶. A későbbiek ismeretében kijelenthető, hogy ezek a megállapodások voltak az orosz-

⁹⁴ Ld.: Migranjan [1997], ill. SZVOP [1997a]

⁹⁵ Olyannyira, hogy állítólag már 1997 nyarán, tehát közvetlenül az első bővítést követően kiértékeltek a Kremlben a kérdésben addig folytatott politikát. Ennek során elvetették és hibásnak találták az addigi kurzust és új alapokra kívánták helyezni a későbbi bővítések vonatkozásában kialakított orosz magatartást.

⁹⁶ A többek között NATO-val kötendő szerződést körvonalázó találkozáson a felek megegyeztek az ABM-szerződés kisebb módosításaiban, a stratégiai támadó fegyverzetek újabb csökkentésének keretszámaiban, illetve a CFE-szerződés módosításának egyes kérdéseiben. Ld.: Vnyesnyaja polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1997 [2001] pp. 85-99.

amerikai stratégiai paritás utolsó teljesértékű egyezményei.

Más típusú csoportok szorgalmazták és más jellegű megfontolások álltak a NATO-orosz különleges kapcsolatok intézményesítésének a háttérében. A NATO-val kiépítendő speciális viszony már a bővítés kérdésének felbukkanása óta több-kevesebb nyíltsággal ott lappangott az orosz külpolitikában. A bővítés kompenzációjaként, annak negatív hatásait ellensúlyozó lépésként, a katonai fenyegetés vagy az orosz biztonságpolitikai izoláció csökkentéseként, de a legtöbb csoport eddigre támogatta egy ilyen intézmény létrehozását. Ennek főbb pontjai közé sorolták volna az európai békefenntartás, az orosz fél szerint perspektivikus „új fenyegetések” problémakörét és moszkvai remények szerint mindez együtt járt volna a NATO stratégiájának érdemi újragondolásával. Az előzmények ismeretében nem csoda, hogy a párizsi alapokmány nem elégítette ki ezeket az igényeket és negatív volt az orosz recepciója. Oroszország nem nyert vétőjogot az általa igényelt kérdésekben, amit az orosz elit többsége a délszláv politika fényében kifejezetten az európai biztonságpolitikából való kiszorulásként értelmezett. Abban ugyan különböztek a vélemények, hogy az Alapokmány aláírása felesleges vagy káros lett volna – utóbbi vélekedések szerint ellentételezés nélkül legitimálta a bővítést –, de egységesek voltak az elutasítás indoklásában.

Az orosz igények harmadik csoportja viszonylag újkeletű – a világgazdasági intézményrendszerhez való moszkvai csatlakozásról van szó. A Kül- és Védelempolitikai Tanács Helsinki előtt írt ajánlása éppen ezekre a kérdésekre, a G7-ekhez, a Párizsi Klubhoz, a WTO-hoz való csatlakozásra, az energetikai partnerség elmélyítésére helyezte a hangsúlyt (SZVOP [1997b]). Az ilyen jellegű igények ugyan egyáltalán nem tartoztak az európai biztonságpolitikai tematikába, jócskán felerősítették a megállapodások alku jellegét, de a későbbiekben az orosz magatartás meghatározó jellemvonásává váltak. Tekintettel romló biztonságpolitikai, katonai pozícióira, az orosz elit atlantista része visszatérően azok gazdasági előnyökre váltásában látta korlátozott felhasználhatóságukat. Ennyiben ha időlegesen is, az évtized közepén a katonai és biztonságpolitikai fejlemények elterelték eme csoportok figyelmét az ország rohamosan

romló gazdasági állapotairól és növekvő világgazdasági elszigetelődéséről, a konszolidációs diplomácia keretei között visszatértek ehhez a tematikához. Ez már ekkor sem kizárólag a kiemelkedő orosz gazdasági lobbik, oligarchák erősödésének a jele volt, hanem az integrációs tematika újbóli át- és felértékelésének markáns tünete. Ez a folyamat azonban már hangsúlyosan a Nyugattal szembeni feltételeesség és kiegyensúlyozottság jegyében, adott esetben kemény hangvétel mellett bontakozott ki.

Ugyancsak új megvilágításba helyezte az orosz külpolitika jó néhány kérdését a Nyugattal kompromisszum-kereső moszkvai diplomácia. Egyrészt folytatta a centrumkurzus során megkezdett szövetségkereső, reintegráló politikát, egyre inkább kidomborítva annak ellensúlykereső jellegét. Most már kifejezetten és deklaratívan a saját politikai céljai mellett kívánta ezeket az országokat felsorakoztatni, szélesítve, vagy szélesebbnek mutatva saját nemzetközi támogatottságát. Ebben az argumentációban ha a NATO-bővítés végbemegy, vagy a Kreml szempontjából hátrányos forgatókönyvek mellett hajtják végre, akkor Oroszország élénkíti eme irányokban folytatott politikáját. Állítólag a NATO-bővítést rendező 1997 áprilisi orosz-amerikai Helsink-i csúcstalálkozón Jelcin kerek pereg ezzel az érveléssel hozakodott elő. Azonban a nyugati politika eddigre felismerte ezeknek a kapcsolatoknak a határait. Jellemző eme argumentáció hatékonyságára, hogy Clinton az orosz elnök felvetésére csak bólintott és máris továbbléptek a napirendben.

Mindazonáltal már ekkor feltűnt a szövetségépítés kooperatív értelmezése. Ez Oroszország ezen államokkal meglévő különleges kapcsolatait mintegy a Nyugatnak felajánlva kívánt friss vegyértékeket képezni a külpolitikában (SZVOP [1997b]). Ez a megközelítés Moszkvát a kiemelkedő nagyhatalmak zökkenőmentes nemzetközi beilleszkedését vagy az izolált, a Nyugattól elszigetelt országok visszatérését elősegítő szerepkörben láttatta. Ez aligha bírt több hitelességgel, mint a szövetségépítésnek a Nyugatot ellensúlyozó olvasata, a kettő egymás mellett való érvényesítése pedig felettébb bizarr kombinációt sejtetett. Ennek ellenére mindenképp egy jelentőségében növekvő és a későbbiekben Moszkva által rendszeresen artikulált képesség első jelentkezésének lehetünk a tanúi. Már csak előjelük miatt is nagyobb sikerre és

megértésre számíthattak Nyugaton az ilyen jellegű moszkvai szándékok.

Hasonlóképpen új hangsúlyokat emelt be a primakovi kiegyensúlyozás, illetve a Nyugattal való megegyezés keresése az orosz poszt-szovjet politikába. Egyfelől továbbra is – némileg imitatív jelleggel – folytatták a Moszkvához lojális volt tagköztársaságok irányában a reintegratív hangsúlyú politikát. Másrészt azonban különböző okokból szükségét érezték, hogy a centrumkurzus időszakában elhanyagolt vagy éppen megromlott kapcsolatokat is helyreállítsák. Jelképes jelentőségű lépés volt ebből a szempontból az Ukrajnával 1997 május végén aláírt alapszerződés és a hozzá kapcsolódó megállapodások⁹⁷. Ennek oka részben a NATO-bővítés által a poszt-szovjet térségben feltámadt remények, az euroatlanti törekvések terén valamilyen szintű áttörés esélyének a felélédeése szolgált⁹⁸. Függetlenül attól, hogy ezeket a fejleményeket mennyire gondolták Moszkvában komolynak vagy aggasztónak, illetve mennyire származtatták azt a korábbi orosz politikából, a külpolitika vektorai a legtöbb olvasatban a közeledés irányába mutattak. Ha a Kreml keményebb hangvétele és revansista attitűdje felett érzett nyugati aggodalmak vezettek ide, akkor ezeket kellett csökkenteni. Ha alternatív tájékozódási pontokat kellett kiépíteni Kijev számára, versenybe kellett szállni a nyugati infiltrációval, akkor is a kapcsolatok erősítése és nem a nyomás fokozása volt hivatva ezt biztosítani. A kooperatív modell értelmében pedig a térségben mutatott együttműködési készség – csakúgy mint Kína esetében – elő kellett volna, hogy segítse az orosz külpolitika pozitív nyugati fogadtatását, növelnie kell az új moszkvai diplomácia hitelét. Ebből a szempontból a „közel-külföld” viszonyrendszerének viszonylagos helyrebillentése nem egyszerűen a külpolitika egészén végigvonuló, a centrumkurzust korrigáló politikai magatartás része volt, hanem azt sok tekintetben felgyorsította a Nyugattal való kompromisszum-keresés folyamata is.

A primakovi konszolidáció kétségtelenül nem nyerte el teljes kiteljesedését a

⁹⁷A vonatkozó dokumentumokat ld.: Torkunov [2002] pp IV/328-354.

⁹⁸Nem szabad elfelejteni, hogy az oroszokkal egyidőben a NATO Ukrajnával is aláírt egy egyezményt. Ez ugyan csak Charta volt, nem Alapokmány, azonban nem minden ok nélkül több orosz elemző is szélesebb körű együttműködést látott kibontakozni Ukrajnával, mint Oroszországgal.

bővítési vita lezárásának az idejére. Ez a külpolitikai csomópont csak a stratégiai, de nem a taktikai kérdésekben hozott kompromisszumok első esete volt. Ugyanakkor feltűnő, hogy ezt követően az orosz politikai elitben már nem voltak érdemi külpolitikai konfrontációk. Más hangsúlyokkal ugyan, de kifejezetten egységesen reagáltak a különböző nemzetközi fejleményekre. Ez a politika egyfajta csúcspontját az 1999-es szerbiai bombázások idején érte el.

Szintén nem feltételezett egységes külpolitikai eszmerendszert a konszolidáció. Bár ekkor kristályosodtak ki az orosz külpolitikai irányzatok közös nevezői, az a minimum, amely minden csoport számára alapkövetelmény volt, a primakovi diplomácia mindvégig a különböző diskurzusok között egyensúlyozott. Nem az erő pozíciójából alakította a diplomáciát, nem élvezett szabad kezet annak kialakításakor, hanem folyamatosan napi kompromisszumokat kellett építgetnie. Sem a belpolitika konszolidálatlan volta, sem a korábbi irányzatok összecsiszolatlan jellege nem tette lehetővé, hogy a korábbiakhoz képest friss, a korábbi vektortereken kívülálló célkitűzéseket fogalmazzanak meg. Minderre már csak az orosz külpolitika új szakaszában, a putyini periódusban kerülhetett sor.

IX. Kitekintés

Egy adott külpolitikai periódus tanulmányozása mellett – kiváltképp ha az egy mindössze öt és fél éves korszak diplomáciájának a története – feltétlenül érdemes azt elhelyezni a kronológia szélesebb skáláján. Minden lehatárolás önkényes és magában hordja a revízió, a más szemszögből való megközelítés lehetőségét. Felértékeli a végpontokat, mintegy folyamatként mutat be olyan korszakokat, amelyek periódizációja másképp is elképzelhető. A szélesebb kitekintés nemcsak a kor vitáinak jelentőségét tisztázza, értelmezését könnyíti meg, de dinamikus kontextusba helyezi az itt némileg statikus képet. Mindezek miatt feltétlenül indokolt pár szóban kifejteni eme korszak jelentőségét, jellegzetességét a későbbi fejlemények, a putyini külpolitika megértéséhez.

Ha röviden kellene összefoglalni az itt feldolgozott korszakot, akkor a „poszt-szuperhatalmi tudat eróziajaként” írhatóak le az időszak folyamatai. Nem véletlen ez az elnevezés, hisz a korszak kezdődátuma épp a Szovjetunió felbomlása, bipoláris rendszer, hidegháború, és ezáltal a szuperhatalmak megszűnésének a lehető legkésőbbre kitolható időhatára. Kétségtelen, hogy Moszkva szuperhatalmi státusza valamikor 1988 és 1991 között észrevételenül elolvadt, felszívódott. Indokolt a „poszt-” előtag használata is, ha másért nem azért, mert a szakirodalom java része egyetért abban, hogy az orosz elit túlnyomó többsége, de a hatalomban reprezentált csoportja feltétlenül kimondva-kimondatlanul elvetették a szuperhatalmi pozíciók visszaszerzését. Így 1991-re nemcsak a státusz, de a helyreállítására vonatkozó intenciók is eltűntek. Maga a lemondás nem volt egyszerű folyamat – bár a világpolitika ma sem győzik csodálkozni, mennyire könnyed módon foszlott semmivé a szovjet szuperhatalmi státusz – sok belső konfliktussal járt, de már Gorbacsov időszaka alatt befejeződött. A korábbi formában, terjedelemben, módon és eszközökkel senki sem akarta fenntartani a moszkvai pozíciókat. Ezek a törekvések még a gorbacsovi korszak folyamán elhaltak. A szuperhatalmiság eredendően szovjet és nem orosz jelenség volt. Még akkor is, ha retorikában, politikai dekorációként vagy a kollektív emlékezet részeként aktívan jelen volt az orosz külpolitika vizsgált időszakában.

Több egyéb tényező is indokoltá teszi a poszt-szuperhatalmi korszak megnevezést. Ha más nem, az az óriási gazdasági, szociális szabadesés, amelyet Oroszország ebben az időszakban produkált. Az orosz társadalom és közélet legnagyobb élménye, gondolkodását leginkább befolyásoló tényező a szuperhatalmi korszakból való civilizációs hanyatlás, az élet minden területére kiterjedő válság volt. Míg az orosz elit jelentős része 1992-nek azzal a reménnyel kezdett neki, hogy a világpolitikai színtéren stabilan megőrizhető a második, majd hogyanem szuperhatalmi státuszt jelentő hely, az elkövetkező évek páratlan és a korszak folyamán mindvégig beláthatatlan pályájú mélyrepülést hoztak. Mindez aligha tekinthető másnak, mint a korábbi szuperhatalmi-kommunista rendszer leépülésének, illetve szerves következményének, amolyan „poszt-szuperhatalmi recessziónak”. Bár az orosz elit több ponton nyilvánvalóan hozzájárult annak elmélyítéséhez, nem tett meg minden tőle telhetőt enyhítésére, annak mértéke többé-kevésbé eleve következett a Szovjetunió aszimmetriáiból és mesterséges, fenntarthatatlan konstrukciójából. „Válságkorszak” volt az egész általam vizsgált periódus. Ugyanakkor senki nem tudta nagy biztonsággal megítélni mi következik a szuperhatalmi lét után. Légüres térbe, amorf állapotba került az orosz nagyhatalmiság, amikor nem lehetett pontosan meghatározni annak karakteres jegyeit, erővonalait. Így találóbb elnevezés híján nyugodtan beszélhetünk „poszt-szuperhatalmi állapotról”. Rengeteg, a dolgozat során tételesen felsorolt bizonytalansági tényező fokozta ezt a megállapodatlanságot. Ezzel is magyarázható, hogy az orosz külpolitika ezen bizonytalan, meghatározatlan állapota rendkívüli módon meghosszabbodott.

Az általam vizsgált terület ezen poszt-szuperhatalmi időszakban megfogalmazott öndefiníciós, berendezkedési kísérletek története volt. Igyekeztem bemutatni, milyen logika mentén tett kísérleteket az orosz elit mérvadó része ezen bizonytalanság felszámolására és az egyre romló kondíciók mellett való valamilyen szintű megkapaszkodásra, adaptálódásra. Ezek kudarcra hozta létre a primakovi konszolidációt, amely minthogy poszt-szuperhatalmi víziók közötti kompromisszumként született meg, maga is egyfajta poszt-szuperhatalmi konszenzus volt.

Ha a hidegháborút követő „orosz próvizórium” végét keressük, mind bel-, mind külpolitikában Putyin hatalomra lépése adódik ilyen korszakhatárként. Mérföldkő volt ez nemcsak abból a szempontból, hogy megfordította a gazdasági növekedés előjelét, konszolidálta a belpolitikát és erősen etatista módon szorosabbra vonta az orosz állam eresztékeit. Mindemellett új, friss víziókat juttatott a külpolitikai gondolkodás vérkeringésébe. Ennyiben ugyan nem tagadta meg a poszt-szuperhatalmi doktrínákat, illetve azok stratégiai konszenzusát, de azt újszerű, jövőorientált elképzelésekkel más kontextusba helyezte. Elfogadtatta az orosz elit mérvadó részével az európai kontinens irányába folytatandó céltudatos politikát, a világpolitikai erőközpontok egyikével való szorosabb elköteleződést. Ez egy olyan orosz regionális nagyhatalom távlatait nyitotta meg, amely a képességeihez mérten minden tőle telhetőt megtesz európai felzárkózásáért, ugyanakkor felemás, speciális helyzetét elfogadva folyamatosan kamatoztatja más jellegű kapcsolatrendszereit is.

Az egyik regionális erőközpontozóhoz való ilyen feltétlen elköteleződés korábban elfogadhatatlan lett volna az orosz külpolitikát formáló, mérvadó csoportok számára. A primakovi időszakban már felismerték ugyan, hogy valamire le kellene csatlakozni, az anélkül fenntartott önállóság inkább izolációt jelent, de erre még nem volt meg az elszántság. A jugoszláviai bombázásokra adott igen éles és egyöntetű orosz reakció már valószínűleg az ország regionális érdekeinek, európaiságának a megkérdőjelezése felett érzett felháborodás örvén bontakozott ki. Putyin ezt a regionális kötődést már nyíltan felvállalta, felvállalhatta. Ellentétben a kilencvenes évek délibábjaival a putyini Európa-vízió egy intakt, teljes egészében képviselhető elképzelés. Ennyiben feltétlenül többet kínál, mint a korábról visszamaradt külpolitikai irányzatok. Mindezek alapján nyugodtan állítható, hogy a kilencvenes évek orosz külpolitikájának a története a szuperhatalmi állapotból egy különleges, regionális nagyhatalommá zsugorodás históriája.

Nyilvánvalóan Oroszország későbbi sorsa fogja eldönteni, hogy a korszak törésvonalainak csak újabb felszínre kerüléséről, a „szuverén periféria” paradigma

egyik látványos epizódjáról, megjelenési pontjáról van-e szó vagy az orosz szuperhatalmisággal és a történelmi kontextus radikális változásával párhuzamosan az orosz integráció-modernizáció ilyen jellegű összekapcsolása végképp a múltté. Egyfelől érezhető egyfajta jogos „történeszi gyanú”, kételkedés az eszmetörténeti változások ilyen gyors lefolyásával kapcsolatban. Önmagában a primakovi és a putyini konszolidáció is kétségeket ébreszthet: pusztán azért, mert az artikulált, kinyilvánított külpolitika egységes képet öltött, az elitek közötti konfliktusok mélyrétegeiben továbbra is megbújnak a korábban vázolt szociokulturális tradíciók – legfeljebb a kutató számára kevésbé érzekelhető és látható formában. A fejlődéstörténeti dilemma különböző aspektusai ma is tetten érhetőek az orosz mindennapokban, a gazdasági, politikai közegben csakúgy, mint a külpolitikában. Nagyobb szorgalom és kutatómunka során az ebben a dolgozatban felvázolt logika tovább vezethető és a putyini Oroszország politikai, eszmetörténeti rendszere levezethető belőle.

Mindezek ellenére én magam úgy látom, hogy a kilencvenes évek orosz külpolitikája valószínűleg egyedi és megismételhetetlen esemény volt, amelynek egyfajta, viszonylag korai, még korántsem történeti bemutatására tettem kísérletet. Lehet, hogy a témához való – és a feldolgozásra inkább pozitívan ható – kutatói kötődés, ragaszkodás mondatja ezt velem. Mindenesetre a felállított értelmezési vázlat ellenére az egész értekezés folyamán igyekeztem a korszak egyediségét az előtérbe helyezni. Azt bemutatni, hogy a berögzült történeti sémák alapján hogyan reagált egy, a világtörténelemben majdhogynem páratlan és megismételhetetlen folyamatra az orosz közélet. Ha a séma talán még érvényes is, a kilencvenes évek Oroszországa egyszeri jelenség volt. Ez a korszak lezárult és az évtized végétől kétségtelenül új időszak kezdődött Oroszországban.

X. Az értekezés során hivatkozott publikációk jegyzéke

Cikkek, monográfiák

Ahiézer Alekszander [1995]: A megosztott civilizáció. in: Replika 21-22, pp. 123-139.

Arbatov Alekszej G. [1994]: Az orosz nemzetbiztonság a kilencvenes években: tévedések tragédiája. in: Kiss Ilona (szerk.) [1998]: Doktrínák és alternatívák, Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-98. Budapest, COLPI, pp. 46-58.

Arbatov Alekszej G. (szerk.) [1996]: Rosszija: v poiskah sztrategii bezopasznosztyi, Moszkva, Nauka.

Bairoch P. [1974]: Geographical Structure and Trade Ballance of European Foreign Trade from 1800 to 1970 in: The Journal of European Economic History 1974/3, pp. 557-599.

Bairoch P. [1976]: Europe's Gross National Product 1800-1975 in: The Journal of European Economic History 1976/2, pp. 273-315.

Bogaturov Alekszej, Kozsokin Mihail, Plesakov Konsztantyin [1992]: A birodalom romjain: demokratikus és nagyhatalmi elvek Oroszország külpolitikájában. in: Kiss Ilona (szerk.) [1998]: Doktrínák és alternatívák, Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-98. Budapest, COLPI, pp. 71-86.

Castells Manuel [1998]: The Information Age, III. köt. – End of Millenium, Oxford, Blackwell.

Csaba László [1992]: Volt-e sokkterápia Oroszországban? in: Krausz Tamás (szerk.) [1992]: A jelicini gazdaságpolitika alternatívái. Budapest, Magyar Ruzsisztikai Intézet, pp. 5- 36.

Dugin Alekszander [1997]: Osznovi Geopolityiki – Geopolityiceszkoje buduseje Rosszii. Moszkva, Arktogeja.

Fjodorov Jurij [1996]: Kaszpijszkaja nyeft i mezsdunarodnaja bezopasznoszty. Moszkva, Friedrich Ebert Stiftung.

Freedman Robert O. [2001]: Moskaus Politik im Nahen Osten unter El'cin und Putin. in: Osteuropa, 2001/4-5, pp. 554-588.

Gaddis John Lewis [2001]: Most már tudjuk. Budapest, Európa.

Geraszev Mihail, Szurikov Viktor [1996]: Krizisz rosszijszkoj oboronnoj promislennosztyi. in: Trenyin Dmitrij (szerk.) [1996]: Rosszija v mirovoj torgovlje oruzsiejem: sztratyegija, polityika, ekonomika. Moszkva, Carnegie Endowment, pp. 15-37.

Gottfried, R. S. [1983]: The Black Death, London.

Götz Roland, Halbach Uwe [1992]: Daten zu Geographie, Bevölkerung, Politik und Wirtschaft der Republiken der ehemaligen UdSSR, Köln, BIOS.

Guszkova Jelena [2001]: Isztorija Jugoszlavkovo krizisza (1990-2000). Moszkva, A. Szolovjev.

Huntington Samuel P. [1993]: The Clash of Civilizations?, in: Foreign Affairs, 1993 Summer, pp. 22-49.

Jeannin P. [1982]: The Sea-borne and the Overland Trade Routes of Northern Europe in the XVIth and XVIIth Centuries. in: The Journal of European Economic History, 1982/1, pp. 5-59.

Kemecsei Ernő [1992]: Orosz ezredvég – A nemformális mozgalmaktól a politikai pártokig. Budapest, Hatodik Síp.

Kljamkin Igor, Kuckovec Tatyjana [1997]: Russzkije igyeji. in: Nyezaviszimaja Gazeta, Scenarii mell., 1997. január 16.

Kortunov Szergej [1997]: Kakaja Rosszija nuzsna miru? in: Pro et Contra, 1997/Tél, pp. 21-38.

Malasenko Alekszej [1999]: Posztszovjetszkije goszudarsztva Juga i intyereszi Rosszii, in: Torkunov A. V. (szerk.) [2002]: Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991-2002, Moszkva, Rosszpen, III/ 83-93. old.

Metzer, J. [1974]: Railroad Development and Market Integration: The Case of Tsarist Russia in: The Journal of Economic History, 1974/3, pp. 529-550.

Migranjan Andranyik, Kljamkin Igor [1989]: Nuzsna li „zseleznaja ruka”?, in: Migranjan Andrannyik [1997]: Rosszija v poiszkah identyicsnosztyi. Moszkva, Mezsdunarodnije Otnosenyija, pp. 237-247.

Migranjan Andranyik [1992]: Podlinnije i mnyimije orientyiri vo vnyesnyej polityike (1992 augusztus), in: Migranjan Andranyik [1997]: Rosszija v poiszkah identyicsnosztyi. Moszkva, Mezsdunarodnije Otnosenyija, pp. 335-342.

Migranjan Andranyik [1994a]: Rosszija i blizsnyeje zarubezsje (1994 január), in: Migranjan Andranyik [1997]: Rosszija v poiszkah identyicsnosztyi. Moszkva, Mezsdunarodnije Otnosenyija, pp. 352-386.

Migranjan Andranyik [1994b]: Zacssem vsztupaty, eszli lucsse nye vsztupaty. in: Migranjan Andranyik [2001]: Rosszija. Ot haosza k porjadku (1995-2000). Moszkva, MONF, pp. 366-371.

Migranjan Andranyik [1994c]: Vnyesnyaja polityika Rosszii: katasztroficseszkiye itogi trjoh let. in: Migranjan Andranyik [1997]: Rosszija v poiskah identyicsnosztyi. Moszkva, Mezsdunarodnije Otnosenyija, pp. 387-399.

Migranjan Andranyik [1995]: Rosszija i NATO (1995 augusztus 2.), in: Migranjan Andranyik [2001]: Rosszija. Ot haosza k porjadku (1995-2000). Moszkva, MONF, pp. 72-75.

Migranjan Andranyik [1997]: Osibka ili nyet?, in: Migranjan Andranyik [2001]: Rosszija. Ot haosza k porjadku (1995-2000). Moszkva, MONF, pp. 372-377.

Migranjan A., Zatulin K. [1997]: SZNG: nacsalo ili konyec isztorii, in: Migranjan Andranyik [2001]: Rosszija. Ot haosza k porjadku (1995-2000). Moszkva, MONF, pp. 315-346.

Mihkelson Marko [2001]: Trends in the Development of an Information Society in Russia and the Baltic States. in: Internatum, 2001/1, pp. 21-23.

Mitchell B. R. [1975]: European Historical Statistics 1750-1970, London.

Mironov Borisz: Szocialnaja isztorija Rosszii perioda Imperii (XVIII - nacsalo XX. v.). Szankt-Peterburg, Dmitrij Bulanyin, 2000.

Mjasznyikov V. [1996]: Polozsenyije v szfere bezopasznosztyi v Szevero-Vosztocsnoj Azii, in: Problemi Dalnyevo Vosztoka, 1996/5, pp. 15-38.

Nanovfszky György (szerk.) [1995]: Oroszország 1995. Budapest, Teleki László Alapítvány.

Noszov M. G. [1997]: Rosszija i SZSA v ATP, in: Torkunov A. V. (szerk.) [2002]: Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991-2002, Moszkva, Rosszpen, pp. III/328-341.

Nyikiforov Konsztantyin [1999]: Mezsdu Kremlem i Reszpublikoj Szerbszkjoj. Moszkva.

Oszipova G., Levasova V., Lokoszova V. (szerk.) [1997]: Rosszija u kriticeszkjoj cserti. Moszkva, Reszpublika.

Primakov Jevgenij [1998]: Rosszija v mirovoj polityike. Gorcsakovszkaja lekcija minisztra inosztrannih gyel Rosszii, in: Torkunov A. V. (szerk.) [1998]: Kancler A.M. Gorcsakov, Moszkva, Mezsdunarodnuje Otnosenyija, pp. 9-17.

Primakov Jevgenij [1999]: Godi v bolsoj polityike. Moszkva, Szoversenno Szekretno.

Rabotjazsev N. [1998]: K voproszu o genezisze i szuscsnosztyi nomenklaturnovo kapitalizma. in: Mirovaja ekonomika i mezsdunarodnije otnosenyija, 1998/2, pp. 36-67.

Rogov Szergej [1996]: Rosszijszko-amerikanszkije otnosenyija: itogi i perszpektyivi. in: SZSA, 1996/11, pp. 6-27.

Rogov Szergej [1998]: Konturi Novoj Rosszijszkjoj Sztrategii. in: Nyezaviszimaja Gazeta, Szenarii, 1998. március, pp. 14-15.

Romsics Ignác [1999]: Magyarország története a XX. Században. Budapest, Ozirisz.

Sakleina Tatyjana (szerk.) [1993]: Ti gotov posztojaty za Rossziju? Moszkva.

Sevcova Liliya [1999]: Rezsim Borisza Jelcina, Moszkva, Carnegie.

Spechler M. [1980]: The Regional Concentration of Industry in Imperial Russia 1854-1917 in: The Journal of European Economic History 1980/2, pp. 401-429.

Szalmin A. [1999]: Rosszija, Jevropa i novij mirovoj porjadok. Torkunov A. V. (szerk.) [2002]: Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991-2002. Moszkva, Rosszpen, pp. I/445-470.

Szilágyi Ákos (szerk.) [1989]: A negyedik Oroszország, Budapest, Szabad Tér.

Szilágyi Ákos [1999]: Oroszország elrablása, Helikon, Budapest.

Sz. Bíró Zoltán [1999a]: Oroszország és Kelet-Közép-Európa. in: Papp Gábor (szerk.) [1999]: Kelet-Közép-Európa az ezredfordulón. Budapest, Magyar Atlanti Tanács, pp. 89-139.

Sz. Bíró Zoltán [1999b]: Oroszország Koszovó mezején, in: 2000, 1999 Augusztus, pp. 11-20.

Voszkreszenszkij A. D. [1996]: Kitaj vo vnyesnyepolityiceszkoj sztratyegii Rosszii, in: Torkunov A. V. (szerk.) [2002]: Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991-2002, Moszkva, Rosszpen, pp. III/267-280.

Zagorszkij Andrej [1997]: Rosszija i razsirenyije NATO – endspiel, in: Pro et Contra, 1997/Tél, pp. 78-89.

Zorkalcev V., Podberjezkin A. (szerk.) [1999]: Szovremennaja polityiceszskaja isztorija Rosszii 1985-1999, Moszkva, Duhovnoje Naszlegijje.

Zubov Andrej [1997]: Szovremennoje russzkoje obsesztvo i civil society: granyici nalozsenyija. in: Pro et Contra, 1997/2.

Zverev Alekszej [1997]: Ethnic Conflicts in the Caucasus 1988-1994, in: Contested Borders in the Caucasus. <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0103.htm>.

Koncepcionális érvényű külügyi dokumentumok, konferencia-anyagok

Preobrazsennaja Rosszija v novom mire [1992]: in: Diplomatyicseskij Vesztnyik, 1992/6, pp. 33-67.

Vnyesnyepolityicseskaja sztrategija Rosszii v „blizsnyem” zarubezse [1992]: in: Diplomatyicseskij Vesztnyik, 1992/21-22., pp. 28-64.

Koncepcija vnyesnyej polityiki RF [1992]: in: Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991-2000 [1999]: Moszkva, MONF, pp. II/17-50.

Disszkusszija o tom, kakoj bity vnyesnyej polityike Rosszii [1993]. in: Mezsduarodnaja Zsizny 1993/2, pp. 5-22.

Az Oroszországi Föderáció katonai doktrínájának alapelvei [1993]: Nanovfszky György (szerk.) [1995]: Oroszország 1995, Teleki László Alapítvány, pp. 148-159.

Perszpektyivi raszsirenyija NATO i intyereszi Rosszii [1993]: magyar nyelvű kézirat

Jelcin 1994. február 24-i beszéde a Szövetségi Tanácsban [1994]: Nanovfszky György (szerk.) [1995]: Oroszország 1995, Teleki László Alapítvány, pp. 289-292.

Intyereszi Rosszii v Szevero-Vosztocsnoj Azii i perszpektyivi iszpolzovanyija mnogosztaranyevo szotrudnyicsesztvo szo sztranami regiona dlja razvitija rosszijszkovo Dalnyevo Vosztoka [1995], in: Problemi Dalnyevo Vosztoka, 1995/3, pp. 4.-38.

Koncepcija nacionalnoj bezopasznoszty RF [1997]: in: Torkunov A. V. (szerk.) [2002]: Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991-2002. Moszkva, Rosszpen, pp. IV/51-75.

A Kül- és Védelempolitikai Tanács (SZVOP) anyagai

Sztratyegija dlja Rosszii [1992]: Nyezaviszimaja Gazeta, 1992. augusztus 19. pp. 4-5.

Sztratyegija dlja Rosszii 2. [1994]: Nyezaviszimaja Gazeta, 1994. május 27.

Rosszija i NATO [1995]: Sztratyegija dlja Rosszii – 10 let SZVOP [2002], Moszkva, SZVOP, pp. 125-135.

Vozrogyitszja li Szozuz? [1996]: Moszkva, SZVOP.

O polityike v otnosenyii NATO [1997a]: Sztratyegija dlja Rosszii – 10 let SZVOP [2002], Moszkva, SZVOP, pp. 222-228.

K pozityivnoj povesztke dnyja v rosszijszko-amerikanszkih otnosenijah [1997b], in: Sztratyegija dlja Rosszii – 10 let SZVOP [2002], Moszkva, SZVOP, 190-194.

Dokumentum- és tanulmánykötetek, statisztikák

Hronyika vtoroj rosszijszkoj reszpubliki [1993]: in: Pregyeli Vlasztyi 2.-3., pp. 152-317.

SIPRI évkönyv [1994], Stockholm, SIPRI.

Vnyesnyaja polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1990-92 [1996]: Moszkva, Mezsduarodnije Otnosenyija.

Vnyesnyaja polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1993 [2000]: Moszkva, Mezsduarodnije Otnosenyija.

Vnyesnyaja polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1994 [2000]: Moszkva, Mezdunarodnije Otnosenyija.

Vnyesnyaja polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1995 [2000]: Moszkva, Mezdunarodnije Otnosenyija.

Vnyesnyaja Polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1996 [2001]: Moszkva, Mezdunarodnije Otnosenyija.

Vnyesnyaja polityika Rosszii – Szbornyik dokumentov 1997 [2001], Moszkva, Mezdunarodnije Otnosenyija.

10 let Szodruszesztva Nyezaviszimih Goszudarsztv [2001], Moszkva, Sztatkomityet SZNG.

Torkunov A. V. (szerk.) [2002]: Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991-2002. Moszkva, Rosszpen, IV kötet.